Arthur Koestler

KAZARI –

13. židovsko pleme?

HAROLDU HARISU

uredniku

sa kojim se nisam nikad svađao i koji je predložio naslov za ovu knjigu

Želeo bih da se zahvalim gospođi Džoan Sent Džordž Saunders iz „Writer's & Speaker's Research" na svesrdnoj i maštovitoj pomoći u praćenju maglovitih putokaza i otkrivanju građe koje nisam ni bio svestan.

Takođe, mnogo dugujem gospođi Šuli Romni za prevode sa ruskog i gospođici Tali BarHaim za prevode sa hebrejskog.

Prvi deo USPON I PAD HAZARA

„ U Hazariji ovaca, meda i Jevreja ima u znatnim količinama."

Mukadasi, Descriptio Imperil Moslemici (deseti vek)

I
USPON

1

U vreme kada je Karlo Veliki bio krunisani car Zapada, istočnim granicama Evrope, između Kavkaza i Volge, upravljala je jevrejska država, poznata kao Hazarsko carstvo,,, Na vrhuncu svoje moći, od sedmog do desetog veka n.e., ovo je carstvo imalo značajnu ulogu u oblikovanju sudbine srednjovekovne, a samim tim i savremene Evrope. Vizantijski car i istoričar, Konstantin Porfirogenet (913-959) bio je toga svestan kada je u raspravi o dvorskom protokolu[1] zabeležio da su pisma slata papi u Rim, kao i ona upućena caru Zapada, nosila zlatni pečat vredan dva solida, dok je poruke hazarskom kralju krasio pečat od tri solida. To nije bilo ulagivanje, već Realpolitik. „U periodu kojim se bavimo", lisao je Bari, „verovatno je u pogledu spoljne politike Carstva hazarski kan bio samo nešto manjeg značaja nego Karlo Veliki i njegovi naslednici."[2]

Zemlja Hazara, naroda turskog porekla, zauzimala je ključni strateški položaj na prolazu od vitalne važnosti koji se nalazio između Crnog i Kaspijskog mora, na mestu gde su se sučeljavale velike istočne sile toga vremena. Predstavljala je tampon-zonu koja je štitila Vizantiju od napada gramzivih varvarskih plemena iz severnih stepa - Bugara, Mađara, Pečenjega i drugih, a kasnije i Vikinga i Rusa. Ali sa stanovišta vizantijske diplomatije i evropske istorije podjednaka je, ako ne i još značajnija, činjenica da je hazarska vojska uspešno zaustavila arapsku lavinu u njenim ranim, najra-

zornijim fazama i na taj je način sprečila muslimane da osvoje Istočnu Evropu. Profesor Danlop sa Univerziteta Kolumbija, vodeći poznavalac istorije Hazara, izneo je kratak pregled ove odlučujuće, mada praktično nepoznate epizode:

> „Zemlja Hazara se nalazila na prirodnom putu napredovanja Arapa. Tokom nekoliko godina od Muhamedove smrti (632. n.e.), grabeći ka severu preko zgarišta dveju carevina i brišući sve pred oobom, vojska Kalifata doprla je do velike planinske prepreke - Kavkaza. Savlađivanje ove prepreke otvorilo bi put ka zemljama Istočne Evrope. Međutim, u predelu Kavkaza, Arapi su naišli na organizovanu vojnu silu koja je sprečila njihova dalja osvajanja u tom pravcu. Ratovi Arapa i Hazara trajali su više od stotinu godina, i premda malo poznati, znatne su istorijske' važnosti. Na Turskom polju, u sukobu sa Francima Karla Martela, zaustavljena je plima arapske invazije. Otprilike u isto vreme, pretnja na istoku Evrope nije bila ništa manja... Pobedničke muslimane dočekale su i zadržale snage Hazarske carevine... He može se sumnjati u to da bi bez Hazara severno od Kavkaza Vizantiju, bedem evropske civilizacije na istoku, Arapi nadmudrili i da bi istorija Hrišćanstva i Islama bila sasvim drukčija od one koja nam je poznata."[3]

I ni najmanje ne čudi, ako i imaju na umu ove okolnosti, to što se 732. godine, posle slavne hazarske pobede nad Arapima, budući car Konstantin V oženio hazarskom princezom. Njihov je sin, potom, postao car Lav IV, poznat kao Lav Hazar.

Ironijom sudbine, poslednja bitka u ovom ratu, 737. n.e., okončana je porazom Hazara. Ali, do tada je već splasnuo zamah muslimanskog svetog rata, unutrašnja gloženja uzdrmala su Kalifat, i arapski su se osvajači, ne stekavši stabilno uporište na Severu, istim putem, preko Kavkaza, vratili odakle su i došli, dok su Hazari postali još moćniji nego što su bili.

Nekoliko godina kasnije, verovatno 740. n.e., car, njegov dvor i vojna vladajuća klasa, prihvatili su jevrejsku veru, i judaizam je postao državna religija Hazara. Bez sumnje, njihovi su savremenici tom odlukom bili zapre-

pašćeni, baš koliko i današnji naučnici kada su na taj podatak naišli u arapskim, vizantijskim, ruskim i hebrejskim izvorima Jedan od komentara najskorijeg datuma nalazi se u delu mađarskog istoričara i marksiste, dr Antala Barta u njegovoj knjizi Mađarsko društvo u osmom i devetom veku[4] nekoliko je poglavlja o Hazarima, s obzirom na to da su većim delom tog perioda Mađari bili pod njihovom upravom. Pa ipak, njihovom preobraćenju u judaizam posvećen je svega jedan pasus i to sa prilično nedoumice:

„Naša istraživanja ne mogu zadirati u probleme koji se tiču istorije ideja, ali čitaočevu pažnju moramo skrenuti na pitanje državne religije u Hazarskom carstvu. Jevrejska vera postala je zvanična religija vladajućeg sloja društva. Izlišno je reći, ali to što je etnički nejevrejski narod prihvatio jevrejsku veru kao državnu religiju, može biti predmet zanimljivih nagađanja. Mi ćemo se, međutim, ograničiti na primedbu da je - uprkos vizantijskom propagiranju hrišćanstva, uticaju muslimana sa istoka i protivno političkom pritisku ovih dveju sila - ovo, zvanično preobraćenje u religiju koju nijedna politička sila nije podržavala, a rotovo sve su je proganjale, iznenadilo sve istoričare koji se bave Hazarima i ne može se smatrati slučajnim, već mora biti shvaćeno kao znak nezavisne politike tog carstva."

To nas još više zbunjuje. Pa ipak, dok se izvori razlikuju u manjim detaljima, ne razilaze se u značajnim činjenicama.

Ono o čemu može da se raspravlja, jeste sudbina jevrejskih Hazara posle propasti njihove imperije u dvanaestom ili trinaestom veku. Izvori na ovu temu su oskudni, mada se krajem srednjeg veka pominju različita hazarska naselja na Krimu, u Ukrajini, Mađarskoj, Poljskoj i Litvaniji. Opšta slika koja se pomalja iz fragmentarnih podataka otkriva nam da su se hazarska plemena i zajednice selili u one oblasti Istočne Evrope - uglavnom u Rusiju i Poljsku - u kojima je y predvečerje savremenog doba bila najveća koncentracija Jevreja. To je neke istoričare navelo na pretpostavku da bi znatan

deo, možda i većina istočnih Jevreja, mogao da bude hazarskog, a ne semitskog porekla.

Dalekosežnim posledicama ove hipoteze može se objasniti velika predostrožnost sa kojom istoričari pristupaju ovom predmetu, ukoliko već nisu mogli da ga izbegnu. Zato se u Encyclopaedia Judaica, izdatoj 1973, osim Danlopovog članka „Hazari" nalazi i poseban odeljak na temu „Hazarski Jevreji posle pada carstva" koji su potpisali izdavači, a pisan je sa očiglednom namerom da umiri one koji veruju u dogmu o „izabranoj rasi":

> „Karaiti (fundamentalistička jevrejska oekta) sa Krima, iz Poljske i iz drugih krajeva, koji govore turskim jezikom, svedoče o vezi sa Hazarima, što dokazi iz folklora i antropologije potvrđuju koliko i jezik. Čini se da je priličan broj dokaza koji govore u prilog neprekidnog prisustva potomaka Hazara u Evropi."

Koliko je, y kvantitativnom smislu, značajno to „prisustvo" kavkaskih Jafetovih sinova u Semovim šatorima? Jedan od najradikalnijih zagovornika hipoteze o hazarskom poreklu Jevreja jeste A. H. Poliak, profesor srednjovekovne jevrejske istorije na Univerzitetu u Tel Avivu. Njegova knjiga Hazaria (na hebrejskom) objavljena je 1944. u Tel Avivu, a drugo izdanje pojavilo se 1951.[5] U uvodu piše o tome kako činjenice zahtevaju „nov pristup problemu odnosa između hazarskih Jevreja i drugih jevrejskih zajednica kao i pitanju koliko daleko možemo ići pretpostavljajući da je to (hazarsko) jevrejstvo jezgro velike jevrejske zajednice u Istočnoj Evropi.. . Potomci ove zajednice - oni koji su ostali gde su i bili, oni koji su se iselili u Sjedinjene Države i u druge zemlje i oni koji su otišli u Izrael - predstavljaju danas najveći deo jevrejske populacije u svetu."

Ovo je napisano pre no što su bile poznate prave razmere holokausta, ali ne utiče na činjenicu da su preživeli Jevreji u svetu, pretežno istočnoevropskog, a time, verovatno, uglavnom hazarskog porekla. To bi značilo da njihovi preci nisu došli iz Jordana nego sa Volge, ne sa Hanana nego sa Kavkaza (koji je nekada smatran kolekvom arijevske pace) i da su hunskim, un-

gurskim i mađarskim plemenima genetski bliži nego semenu Avramovom, Isakovom i Jakovljevom. Ukoliko bi se to pokazalo tačnim, pojam „antisemitizam" postao bi besmislen jer je zasnovan na zabludi u kojoj su podjednako bile i ubice i njihove žrtve. Povest o hazarskoj imperiji, dok polako izranja iz prošlosti, postaje nalik najsvirepijoj obmani za koju je istorija ikada bila odgovorna.

„Atila je, ipak, bio kralj samo u kraljevini šatora. Njegova je država iščezla a prezreni Carigrad još uvek je moćan. Šatori su nestali, gradovi su opstali. Huni bejahu kao vihor..."

Tako kaže Kasel,[6] orijentalista iz devetnaestog veka, nagoveštavajući da je Hazare, iz sličnih razloga zadesila slična sudbina. Ipak, Huni su na evropskoj sceni bili prisutni tek osamdeset godina' a Hazarsko se carstvo na njoj održalo gotovo četiri veka. I oni su živeli najviše u šatorima, ali su imali i velika gradska naselja i plemena nomadskih ratnika postepeno su već prerastala u narod zemljoradnika, stočara, ribara, vinogradara, trgovaca i veštih zanatlija. Iskopine sovjetskih arheologa svedoče o relativno naprednoj civilizaciji, sasvim drukčijoj od „hunskog vihora". Pronašli su tragove i po nekoliko milja dugih sela,[7] u kojima su kuće pokrivenim prolazima bile povezane sa ogromnim stajama, torovima i štalama (dimenzije su im bile 3 - 3 1/2 h 10 - 14 metara, i imale su potporne stubove)[8]. Neki od volovskih plugova kao i drugi sačuvani predmeti - spone, kopče, ukrasi za sedla i dr. - izuzetne su zanatske izrade.

Naročita je pažnja posvećena u tle ukopanim temeljima kuća kružnog oblika.[9] Prema sovjetskim arheolozima, bilo ih je svuda duž teritorija koje su nastanjivali Ha-

* Otprilike od 372, kada su iz stepa severno od Kaspnjskog mora, Huni počeli da se kreću ka zapadu, pa sve do smrti Atiline 453.

zari i bile su ranijeg datuma od njihovih uobičajenih, četvrtastih zgrada. Očigledno, okrugle kuće simbolizuju prelaz sa lako prenosivih šatora u obliku kupole na stalna prebivališta, sa nomadskog na sedelački, bolje rečeno, polusedelački način života Prema arapskim izvorima, Hazari su u svojim gradovima, čak i u glavnom gradu Itilu, ostajali samo preko zime. S dolaskom proleća, pakovali su šatore, napuštali kuće i sa ovcama i stokom kretali u stepe ili razapinjali šatore u žitnim poljima ili vinogradima.

Iskopavanja su, takođe, pokazala da je njihova carevina, u potonjem periodu, osmom i devetom veku, bila opasana složenim lancem utvrđenja koja su, okrenuta ka otvorenoj stepi, štitila njene severne granice. Ove tvrđave činile su grub polukružni luk od Krima (kojim su Hazari upravljali izvesno vreme) duž donjih tokova reke Donjeca i Dona do Volge, dok ih je na jugu štitio Kavkaz, na zapadu Crno more a na istoku „Hazarsko more" - Kaspijsko.'

Međutim, severni lanac utvrđenja bio je samo unutrašnji prsten koji je štitio stabilno jezgro hazarske zemlje a stvarne granice njihove vladavine severnim plemenima menjale su se u zavisnosti od ratne sreće. Na vrhuncu svoje moći kontrolisali su ili ubirali porez od otprilike tridesetak različitih naroda i plemena koja su nastanjivala prostrane teritorije između Kavkaza, Aralskog mora, Urala, grada Kijeva i ukrajinskih stepa. U narode pod vrhovnom vlašću Hazara spadali su Bugari, Burti, Oguzi, Mađari, gotske i grčke kolonije na Krimu, kao i slovenska plemena u severozapadnim šumskim prostranstvima. Van ovih prostranih oblasti, hazarska je vojska napala Gruziju i Jermeniju, u Arapski Kalifat zašla čak do Mosula. Rečima sovjetskog arheologa M. I. Artamonova:[10]

* Do dana današnjeg, muslimani, sećajući se arapskog straha od napada Hazara, Kaspijsko more, koje je nemirno poput samih nomada i koje zapljuskuje njihovu stepsku zemlju, nazivaju Bahr-ul-Khazar „Hazarsko more". (W. E. O. Allen Istorija Gruzijskog naroda, London 1952.)

„Do devetog veka nijs bilo premca hazarskoj prevlasti severno od Crnog mora i u susednim stepskim i šumskim oblastima Dnjepra. Hazari su stoleće i po bili vrhovni
gospodari južne polovine Istočne Evrope i predstavljali su moćan bedem koji je blokirao uralsko-kaspijski prolaz iz Azije u Evropu. Tokom celog ovog perioda, oni
su zadržavali nalete nomadskih plemena sa istoka." '

Ako na istoriju velikih nomadskih imperija bacimo pogled iz ptičje perspektive, Hazarsko je carstvo, vremenski, po veličini i stepenu civilizacijskog razvoja, negde između Hunske i Avarske imperije koje su mu prethodile, i Mongolske imperije, koja je za njim usledila.

Ali ko su bili ti ljudi - znameniti podjednako po svojoj moći i dostignućima kao i po svom preobraćanju u religiju prognanih? Opisi koji su do nas doprli potiču iz njima neprijateljskih izvora, pa se ne mogu uzeti zdravo za gotovo.

„Što se Hazara tiče", piše jedan arapski hroničar,[11] „oni su na severu naseljene zemlje, ka sedmom predelu, a iznad njihovih glava je sazvežđe Velikog medveda Njihova zemlja je hladna i vlažna, pa je njihov ten beo, oči plave, kosa bujna i uglavnom crvenkasta, tela krupna a narav hladna. Njihov opšti izgled je divljačan."

Posle stoleća u kom su ratovali, arapski pisac, očigledno, nije bio veoma naklonjen Hazarima, baš kao ni gruzijski ili jermenski pisci, čije su zemlje, znatno starije kulture , hazarski konjanici često pustošili. U gruzijskom letopisu, u duhu vekovnog predanja, izjednačeni su sa domaćinima Goga i Magoga, „divljim ljudima".[12] Jedan jermenski pisac govori o „strašnom mnoštvu Hazara drskih, širokih lica, bez trepavica i duge, kao kod žena, raspuštene kose".» Na kraju, arapski geograf Istahri,[m] jedan od glavnih arapskih izvora, kaže: „Hazari ne liče na Turke. Crnokosi su i dve ih je vrste: takozvani Kara-Hazari (crnn Haza-

i

ri) crnomanjasti su kao Indijci, a drugi su, Ak-Hazari, beloputi i izrazito lepi."

Ovo je laskavije, ali samo povećava pometnju. Jer, Turci su imali običaj da o vladajućim klasama ili klanovima govore kao o „belima", a o nižim slojevima kao o „crnima". Zbog toga nema razloga za verovanje da su „beli Bugari" bili belji od „crnih Bugara" ili da su „beli Huni" (Eftaliti), koji su u petom i šestom veku napadali Indiju i Persiju, bili svetlije puti nego druga hunska plemena koja su napadala Evropu. Istahrijevi napisi o tamnoputim Hazarima, kao i dela njegovih kolega, nastala su na osnovu čuvenja i legendi, a mi ni danas ne znamo išta više o fizičkom izgledu Hazara ili o njihovom etničkom poreklu.

Na poslednje pitanje može se odgovoriti jedino maglovito i uopšteno. Ali podjednako je frustrirajuća i potraga za poreklom Huna, Alana, Avara, Bugara, Mađara, Baškira, Burta, Sabira, Uigura, Saragura, Onogura, Utigura, Kutrigura, Tarniaka, Kotragara, Habara, zabendera, Pečenjega, Oguza, Kumana, Kipčaka i desetine drugih plemena ili naroda koji su na tom poprištu migracija u vreme Hazarske carevine bili na istoj vrtešci. Čak ni poreklo Huna, o kojima znamo znatno više, nije izvesno. Njihovo je ime očito izvedeno iz kineske reči Hiungnu koja označava ratničke nomade uopšte, dok su drugi narodi Humina nazivali, ne praveći ikakvu razliku među njima, svakovrsne putujuće horde, uključujući i već pomenute „bele Hune", Sabire, Mađare i Hazare.'

U prvom veku n. e. Kinezi su svoje neprijatne hunske susede proterali ka zapadu, pokrenuvši tako jednu od onih lavina koje su vekovima povremeno tutnjale od Azije ka zapadu. Od petog veka naovamo, mnoga od plemena koja su se kretala ka zapadu, nazivana su uopšteno „Turci". Ime koje je, kako se pretpostavlja, takođe kineskog porekla (i po svemu sudeći izvedeno iz naziva nekog

' Znimljivo je zapaziti da su izraz „Hun" Britanci u Prvom ovetskom ratu koristili u istom pežorativnom smislu, dok su u mojoj rodnoj Mađarskoj, đake učili da se s patriotskim ponosom dive „slavnim hunskim praocima". Jedan ekskluzivni veslački klub u Budimpešti zvao se „Hunia", a Atila je još uvek veoma popularno ime.

brda) kasnije se odnosilo na sva plemena čiji jezici imaju izvesne zajedničke karakteristike i pripadaju „turskoj" jezičkoj grupi. Otud se izraz „turski", u smislu u kojem su ga koristili srednjovekovni pisci, a često i moderni etnolozi, odnosi pre svega na jezik, a ne na rasu. U tom smislu Huni i Hazari bili su „turski" narod.' Pretpostavlja se da je jezik Hazara bio čuvaški, dijalekat turskog jezika još uvek živ u Autonomnoj Čuvaškoj Sovjetskoj Republici, između Volge i Sure. Za čuvaski narod veruje se, zapravo, da potiče od Bugara koji su govorili dijalektom sličnim hazarskom. Ali sve su ove veze prilično blede i zasnivaju se na manje ili više proizvoljnim zaključcima orijentalnih filologa. Sve što sa sigurnošću možemo reći bilo bi da su Hazari „tursko" pleme koje se pojavilo iz azijskih stepa, verovatno u petom veku naše ere. Poreklo naziva Hazar i savremenih izvedenica iz njega poteklih, takođe je predmet veoma umnih spekulacija. Najverovatnije je ta reč izvedena iz turskog korena gaz (lutati) i znači jednostavno „nomad". Od većeg su značaja za nestručnjaka neke njene, navodne, savremene izvedenice, među njima ruski Kozak i mađarski Husar - obe u značenju ratobornog konjanika," kao i nemački Kecer - jeretik, tj. Jevrejin. Ako su ove izvedenice tačne, ukazuju na to da su Hazari znatno uticali na maštu raznolikog puka u srednjem veku.

Neki persijski i arapski letopisi privlačna su kombinacija legende i trač-rubrike. Mogu početi pričom o nastanku kosmosa, a završiti najgorim ogovaranjima. Tako Jakubi, arapski istoričar iz devetog veka, poreklo Hazara prati čak do Jafeta, trećeg Nojinog sina. U književnosti se ova veza sa Jafetom često pominje, dok

' Ali ne i Mađari čiji jezik pripada ugro-finskoj jezičkoj grupi. "
Husar je verovatno preko srpskohrvatskog izveden iz grčkih na-ziva za Hazare.

ih druge legende povezuju sa Avramom ili Aleksandrom Velikom.

Jedno od najranijih verodostojnih pominjanja Hazara javlja se u sirijskom letopisu Zaharija Retora' iz sredine šestog veka. Hazari se pominju u spisku naroda koji su naseljavali oblast Kavkaza. Drugi izvori ukazuju na to da se o njima znalo još ceo vek ranije i da su bili blisko povezani sa Hunima. 448. godine vizantijski car Teodosije II poslao je Atili svoje izaslanike među kojima je bio i čuveni govornik po imenu Priskus. On je podrobno beležio ne samo tok diplomatskih pregovora, već i mnogo o dvorskim spletkama i zbivanjima u Atilinoj raskošnoj dvorani za goste. Bio je, u stvari, izvanredan pisac trač -rubrika , ali su njegovi zapisi još uvek jedan od osnovnih izvora saznanja o običajima i navikama Huna. Ali Priskus pominje i Hunima podređen narod koji naziva Akazirima - verovatno su to Ak-Hazari ili „beli" Hazari (za razliku od „crnih" Kara-Hazara)". Vizantijski je car, kaže Priskus, pokušao da ovaj ratnički narod pridobije na svoju stranu, ali ponuđeno mito gramzivi hazarski poglavar po imenu Karidah nije smatrao dovoljnim, pa je ostao veran Hunima. Atila je porazio poglavare koji su bili Karidahovi suparnici, postavio ga je za jedinog vladara Akazira i pozvao da poseti njegov dvor. Karidah mu se beskrajno zahvaljivao na pozivu ali je na kraju rekao da bi „smrtniku bilo suviše teško da pogleda boga u lice. Jer kao što ne može gledati u sunce bez posledica, čoveku je još teže da u lice gleda najvećeg boga." Atila je sigurno bio zadovoljan ovakvim odgovorim, jer je Karidaha zadržao na vlasti.

To je zapravo delo anonimnog kompilatora nazvano po rannjem grčkom istoričaru čiji rad kompilacija ukratko prikazuje.

** Vek kasnije, „Akazire" kao ratnički narod pominje i Jordanes. veliki gotoki istoričar, a takozvani „Geograf iz Ravene" izjednačava ih sa Hazarima. S tim se slaže većina savremenih stručnjaka (šuzev Makarta, mada treba videti kako Danlop pobija njegove stavovs). Kassl. na primer, ukazuje na to da Priskusov izgovor i način pisanja odgovaraju jermenskom i gruzijskom: Hazir.

Priskusovi zapisi potvrđuju da su sredinom petog veka na evropskoj sceni Hazari bili narod pod vrhovnom vlašću Huna, i da se, zajedno sa Mađarima i drugim plemenima, mogu smatrati jednim od kasnijih izdanaka Atiline horde.

Slom Hunske carevine posle Atiline smrti, u Istočnoj je Evropi ostavio za sobom prazninu kojom su ponovo, od istoka ka zapadu, u talasima nadirale nomadske horde, među kojima su se isticali Uiguri i Avari. Čini se da su tokom najvećeg dela ovog perioda Hazari bili srećno zabavljeni pljačkanjem bogatih trans-kavkaskih oblasti Gruzije i Jermenije i prikupljanjem dragocenog plena. U drugoj polovini šestog veka, postali su dominantna sila među plemenima severno od Kavkaza. Neka od tih plemena - Sabiri, Saraguri, Samandari, Balancari i dr. - od tada se više ne pominju poimenično u izvorima : Hazari su ih potčinili ili asimilovali . Najžešći su otpor, očigledno, pružili moćni Bugari. Ali i oni su slomljeni i potučeni (oko 641), što je uslovilo cepanje ovog naroda na dva dela: neki su krenuli na zapad, prema Dunavu, u oblast sadašnje Bugarske, a drugi na severoistok, prema srednjoj Volgi, ostavši tako i dalje pod vrhovnom vlašću Hazara. Tokom ove pripovesti često ćemo pominjati i Bugare sa Dunava, a tako i one sa Volge.

Ali pre nego što će osnovati suverenu državu, Hazari su pripravnički staž morali da odsluže pod drugom kratkovečnom silom, tzv. Zapadno-turskim carstvom ili Turkutskom kraljevinom. Bio je to savez plemena, pod vlašću Kagana ili Hagana/ čiju će titulu kasnije usvojiti i hazarski vladari. Prva turska država, ako je tako uopšte možemo nazvati, trajala je jedno stoleće (oko

* Ili Kakana ili Hakana ili Čakana i tsl. Orijentalisti su veoma osetljivi u pogledu pravilnog pisanja (videti Prilog 1). Ja ću se držati Kagana. S obzirom na to da najmanje smeta zapadnjačkom uhu. Međutim, „h" u Hazar, u opštoj je upotrebi.

550-650), a potom se raspala gotovo bez traga. Međutim, tek po osnivanju ove kraljevine , naziv „Turci" ko rišćen je da označi poseban narod, za razliku od drugih naroda koji su govorili turskim jezikom, kao što su bili Hazari i Bugari."

Hazari su najpre bili pod hunskim, a potom pod turskim starateljstvom. Kada je, sredinom sedmog veka, pomračena turska moć, na njih je došao red da upravljaju „Kraljevinom Severa", kako su je zvali Persijanci i Vizantinci. Prema jednom predanju,[15] u palati velikog persijskog cara Husrava (Chosroes) Anusirvana (Blagoslovenog) tri su zlatna gostinska prestola bila predviđena za vizantijskog, kineskog i hazarskog vladara. Ovi mu vlastodršci nisu došli u državnu posetu, a zlatni prestoli, ako su i postojali, bili su isključivo simbolični . Ali , istinita ili izmišljena , ova se priča dobro uklapa u zvanični izveštaj cara Konstantina o trostrukom zlatnom pečatu koji je carska kancelarija namenila hazarskom vladaru.

Tako su tokom prvih nekoliko decenija sedmog veka, neposredno pre muslimanskog uragana koji se podigao iz Arabije, Srednjim Istokom vladale tri sile: Vizantija, Persija i Zapadno tursko carstvo. Prve dve međusobno su ratovale, s povremenim prekidima, gotovo ceo vek i činilo se da su obe pred slomom. Kako se kasnije pokazalo, Vizantija se oporavila, pred Persijskim carstvom bila je brza propast, a vreme Hazara tek je nastupalo.

Nominalno, još uvek pod vrhovnom vlašću Zapadnog turskog carstva, bili su unutar njega delotvorno najjača sila, i ubrzo će ga i naslediti. Zato je 627. godine, pripremajući se za odlučujuću bitku protiv Persije, rimski car Iraklije sklopio prvi u nizu vojnih saveza sa

' Međutim, „Turci" se i dalje, bez razlike odnosilo na sva stenska nomadska plemena, a naziv je korišćen kao eufemmzam za „Varvarin" ili kao sinonim za „Hun" što je izazpalo mnoge zabune u tumačei.)' drevnih izvora.

Hazarima. Više je različitih gledišta kada je reč o ulozi koju su Hazari imali u ovom, čini se neslavnom, vojnom pohodu, ali su osnovni podaci nesporni. Hazari su irakliju uputili 40.000 konjanika koji su pod vođstvom poglavara po imenu Zibe učestvovali u napadu na Persiju, a onda se - verovatno siti oprezne strategije Grka - vratili da opsednu Tiflis. Opsada je bila neuspešna, ali su se već sledeće godine ponovo pridružili Iraklijevim snagama, zauzeli gruzijsku prestonicu i vratili se sa bogatim plenom. Gibon je (na osnovu Teofana) slikovito opisao prvi susret rimskog cara i hazarskog poglavara.[16]

„... Korisnim i časnim savezništvom sa Turcima,' rimski se car suprotstavio neprijateljskom savezu Husrava i Avara. Na njegov je poziv horda Hazara svoje šatore sa ravnica oko Volge preselila u gruzijske planine. Iraklije ih je primio u blizini Tiflisa, a Kan i njegovi dostojanstvenici, ako je verovati Grcima, sjahali su s konja i pali ničice na tlo u znak obožavanja Cezarovog purpura. Ovakvom dobrovoljnom vazalskom pokornošću i pružanjem dragocene potpore, zaslužena su najtoššja priznanja i car je svoju dijademu položio na glavu turskog princa pozdravljajući ga nežnim zagrljajem i nazivajući ga sinom. Posle raokošne gozbe, darovao je Zibela srebrom i ukraoima, zlatom, draguljima i svilom, koji su se koristili za carskom trpezom, a onda je vlastitom rukom podelio dragulje i nakit svojim novim saveznicima. U tajnom je razgovoru pokazao portret svoje kćeri Jevdokije i, ponizivši se toliko da varvarinu laska obećavši mu je za vernu i poštovanja dostojnu mladu, dobio je pojačanje od četrdeset hiljada konja..."

Jevdokija (ili Epifanija) bila je jedina kći Iraklijeva iz prvog braka. Obećanje da će je dati za „Turčina" još jednom svedoči o tome koliki je značaj vizantijski dvor pridavao savezu sa Hazarima. Međutim, do tog braka nije došlo, jer je Zibel umro dok je Jevdokija sa svojom svitom bila na putu k njemu. Teofan dvosmisleno aludi-

' Pod Turcima, kako se kasnije pokazalo, on podrazumeva Hazars.

pa na to da je Zibel „svog sina, golobradog dečka", predstavio caru kao quid pro quo (zamenu).

U drugom slikovitom odlomku iz jermenskog letopisa citirano je nešto što bi se moglo nazvati naređenjem o mobilizaciji, koje je hazarski vladar izdao prilikom drugog vojnog pohoda na Persiju: upućeno je „svim plemenima i narodima (pod vlašću Hazara), stanovnicima ravnica i planina, bilo da žive pod krovovima ili pod vedrim nebom, bilo da su im glave obrijane ili kosa dugačka".[17]

Ovo je prvi nagoveštaj heterogenog etničkog mozaika od kojeg je nastalo Hazarsko carstvo. „Pravi Hazari" koji su njime upravljali, verovatno su uvek bili u manjini, kao i Austrijanci u Austro-Ugarskoj monarhiji.

Persijska država nikada se nije oporavila od razornog poraza koji joj je 627. naneo car Iraklije. Došlo je do pobune: cara je pogubio njegov vlastiti sin koji je i sam umro posle nekoliko meseci. Na presto je dovedeno nejako dete i posle deset godina anarhije i haosa, arapska vojska koja se prva pojavila na pozornici događaja, sasanidskoj je imperiji zadala konačni udarac. Otprilike u isto vreme, Zapadno turski savez raspao se na plemena koja su ga sačinjavala. Jedan novi trougao sila zamenio je prethodni: islamski Kalifat, hrišćanska Vizantija i novonastalo Severno Hazarsko carstvo. Sudbina je htela da ovo poslednje bude izloženo naletima arapskih napada u njihovim prvim fazama i da ravnice Istočne Evrope zaštiti od osvajača.

U prvih dvadeset godina Hedžire (Muhamedovog bega u Medinu 622. godine, otkad počinje arapski kalendar), muslimani su osvojili Persiju, Siriju, Mesopotamiju i Egipat a samo srce Vizantije (današnju Tursku) opkolili su ubojitim polukrugom koji se protezao od Mediterana do Kavkaza i južnih obala Kaspijskog mora. Kavkaz je bio golema prirodna prepreka , ali ne manja od

Pirineja, i mogla se savladati Darielovim prolazom* ili zaobići Darbandskim tesnacem, duž kaspijske obale.

Ovaj utvrđeni tesnac, koji su Arapi nazivali Bab al Abvab, „Kapija nad kapijama", bio je neka vrsta istorijske obrtnice preko koje su Hazari i druga pljačkaška plemena od pamtiveka napadali zemlje na jugu i opet se povlačili. Sada je došao red na Arape. Između 642. i 652. neprestano su upadali kroz Darbandsku kapiju i prodirali duboko u Hazariju pokušavajući da zauzmu Balandžar, najbliži grad, i tako obezbede uporište na evropskoj strani Kavkaza. U ovoj, prvoj fazi arapsko-hazarskog ratovanja, Arapi su uvek bivali potučeni, a poslednji put 652. godine u velikoj bici u kojoj su obe strane koristile artiljeriju (katapulte i baliste). Poginule su četiri hiljade Arapa, uključujući i njihovog zapovednika Abd-al Rahmana ibn-Rabida. Ostali su se razbežali preko planina.

Sledećih trideset ili četrdeset godina, Arapi nisu pokušavali da dalje prodru u ovo hazarsko uporište. Njihovi glavni napadi sada su bili usmereni na Vizantiju. Nekoliko su puta" opsedali Carigrad opkoljavajući ga sa zemlje kao i sa mora Da je obruč oko prestonice mogao obuhvatiti Kavkaz i Crno more, sudbina Rimske imperije verovatno bi bila zapečaćena U međuvremenu su Hazari, potčinivši Bugare i Mađare, svoj pohod na zapad okončali u Ukrajini i na Krimu. Ali to više nisu bili nasumični pljačkaški upadi radi gomilanja ratnog plena i zarobljenika. To cy bili osvajački ratovi, a pokoreni narodi prisajedinjavani su carevini pod čvrstom vlašću moćnog kagana koji je postavljao guvernere provincija da osvojenim teritorijama upravljaju i ubiru porez. Početkom osmog veka, hazarska država bila je dovoljno čvrsta, pa je mogla da preduzme ofanzivu na Arape.

Sa distance veće od hiljadu godina, period povremenih ratovanja koji je usledio (takozvani „Drugi arapski

' Sada nosi naziv Kazbeški prolaz. "
669, 673-678, 717-718

rat", 722-737), liči na niz dosadnih epizoda lokalnog značaja koje su se odvijale po istom, ustaljenom obrascu: hazarska teško oklopljena konjica probija se kroz Darielski prolaz ili Darbandsku kapiju do kalifovih poseda na jugu, a zatim sledi arapski protivnapad kroz isti prolaz ili kapiju, ka Volgi i nazad. U stvari, arapski izvori (mada često preteruju) govore da je sa obe strane bilo po sto hiljada, pa čak i trista hiljada ljudi što je, verovatno, vojska brojnija od onih koje su otprilike u isto vreme u bici kod Tura odredile sudbinu zapadnog sveta. Ti su se ratovi odlikovali fanatizmom koji prkosi smrti, a o tome dovoljno slikovito govore epizode poput one o hazarskom gradu koji se radije samoubilački predao vatri, nego neprijatelju, arapskom generalu koji je zatrovao zalihe vode Bab al Abvaba ili ona o tradicionalnom zavetu koji je arapsku vojsku, makar i poraženu, sprečavao da se da u beg negoneći je da se bori do poslednjeg čoveka: „U rajske vrtove, muslimani, ne u oganj" - jer radosti raja bile su osigurane svakom muslimanskom vojniku koji pogine u „svetom ratu".

U jednom su periodu tokom tih petnaest godina vojevanja Hazari pregazili Gruziju i Jermeniju, potpuno porazili arapsku vojsku u bici kod Ardabila (730) i stigli čak do Mosula i Diarbakira, prešavši više od pola puta do Damaska, prestonice Kalifata. Ali novooživljena muslimanska vojska suprotstavila se tom naletu, pa su se Hazari preko planina, povukli odakle su i došli. Sledeće je godine Maslamah ibn-Abd-al-Malik, najslavniji arapski general toga vremena koji je nekada zapovedao opsadom Carigrada, zauzeo Balancar i dopro čak do Samandara, drugog velikog hazarskog grada dalje na severu. Ali napadači opet nisu bili dovoljno jaki da podignu stalno uporište, pa su još jednom morali da se povuku preko Kavkaza. Rimska imperija je odahnula, s olakšanjem koje je propraćeno još jednim dinastičkim savezom, brakom naslednika prestola i hazarske princeze. Njihov sin, Lav Hazar vladaće Vnzantijom.

Poslednji arapski vojni pohod koji je predvodio kalif Marvan II, okončan je Pirovom pobedom. Marvan je

hazarskom kaganu ponudio savezništvo, a potom ga iznenada napao kroz oba prolaza. Hazarska vojska, koja nije mogla da se oporavi od početnog šoka, povukla se čak do Volge. Kagan je bio primoran da moli za sporazum, a Marvan je, kao što je uobičavao i u drugim osvojenim zemljama, od kagana zahtevao da se preobrati u „pravu veru". Kagan se povinovao, ali je njegovo obraćenje u islam bilo puko pretvaranje, jer ova epizoda nikada više nije pomenuta ni u arapskim, ni u vizantijskim izvorima - za razliku od trajnih posledica koje je imalo utvrđivanje judaizma kao državne religije, nekoliko godina kasnije.' Zadovoljan postignutim rezultatima, Marvan se oprostio od Hazarije i vratio svoju vojsku u Transkavkaziju, ne ostavivši za sobom kakvo vojno utvrđenje, guvernera ili upravni aparat. Štaviše, ubrzo potom želeo je da sa Hazarima sklopi drugi savez protiv pobunjenih plemena na jugu.

Hazari su se izvukli za dlaku. Razlozi koji su Marvana nagnali na tu tobožnju velikodušnost mogu se samo nagađati - kao i štošta drugo u vezi sa ovim čudnovatim poglavljem istorije. Možda su Arapi shvatili da za razliku od relativno civilizovanih Persijanaca, Jermena ili Gruzijaca, ovim divljim varvarima sa severa ne može upravljati muslimanski marionetski princ sa jednim malim vojnim garnizonom. Jer, Marvanu je bio potreban svaki čovek njegove vojske kako bi savladao pobunjenike u Siriji i drugim delovima Omajadskog kalifata koji se raspadao. Sam Marvan bio je vrhovni zapovednik u građanskim ratovima koji su usledili i 744. postao poslednji omajadski kalif (ubijen je samo šest godina kasnije a Kalifat je preuzela dinastija Abasida). Imajući sve to u vidu, Marvan jednostavno nije bio u situaciji da svoje snage iscrpljuje daljim ratovanjem protiv Hazara Morao se zadovoljiti lekcijom koju im je dao i time što ih je odvratio od daljih upada preko Kavkaza

Tako je obuhvatni manevar gigantskih razmera, koji su Arapi preduzeli preko Pirineja na zapadu i preko Kav-

---

* Preobraćenje se verovatno odigralo oko 740. - videti dalji tekst.

kaza u Istočnoj Evropi, otprilike istovremeno osujećen na oba kraja. Kao što su Franci Karla Martela spasli Galiju, Hazari su spasli istočne prilaze Volgi, Dunavu i samom Istočnom Rimskom Carstvu. Napokon, bar se u ovome potpuno slažu sovjetski arheolog i istoričar Artamonov i američki istoričar Danlop kog sam već citirao kad je bilo reči o tome da bi bez Hazara „Vizantiju, uporište evropske civilizacije na Istoku, nadmudrili Arapi", a istorija mogla krenuti i drukčijim tokom.

Artamonov je istog mišljenja:[18]

> „Hazarija je u Istočnoj Evropi bila prva feudalna država koja se mogla meriti sa Vizantijskim carstvom i Arapskim kalifatom... Jedino zahvaljujući snažnim napa-
> dima Hazara koji su nalete arapske vojske skretali na Kavkaz, Vizantija je uspela da joj se odupre..."

Najzad, profesor ruske istorije na Oksfordskom univerzitetu, Dimitri Obolenski,[19] kaže: „Glavni je doprinos Hazara svetskoj istoriji , bio u tome što su uspešno odbranili od arapskog pohoda na sever liniju Kavkaza."

Marvan je bio ne samo poslednji arapski general koji je napadao Hazare već i poslednji kalif koji je sledio ekspanzionističku politiku koja, bar u teoriji, teži idealu da islam zavlada celim svetom. Dolaskom abasidskih kalifa, osvajački ratovi prestaju, oživljeni uticaj stare persijske kulture stvorio je blažu klimu i u vreme Haruna al Rašida rasplamsao sjaj Bagdada

8

Posle dugotrajnog zatišja između prvog i drugog arapskog rata, Hazari su bili umešani u jednu od najmračnijih epizoda u istoriji Vizantije, karakte-rističnu i za vreme u kom se odigrala po ulozi koju su Hazari u njoj imali.

685. godine Justinijan P, Rinotmet, u svojoj šesnasstoj godini, seda na presto Istočnog Rimskog Carstva.

Gibon je, na sebi svojstven način, živo ocrtao mla dićev portret:[20]

„Njegovs su otrasti bile snažns a razum slab i bio je zatrovan besmisleiim ponosom... Njegovi su omiljeni ministri bila dva stvorenja ni najmanje podobna da pobude ljudske naklonosti - jedan evnuh i jedan sveštenik - prvi je bičem dovodio u red carevu majku, a drugi js neuredne poreske platiše vešao naglavce, nad tihom vatrom koja se dimila."

Posle deset godina nepodnošljivog bezakonja, došlo je do pobune, a novi je car, Leontije, naredio da Justinijan bude osakaćen i prognan.[21]

„Amputacija nosa, a možda i jezika, nestručno je izvedena. Zgodnom gipkošću grčkog jezika odmah mu je nadenuto ime Rinotmet (otsečenog nosa) i unakaženi tiranin prognan je u Herson na tatarskom Krimu, usamljeno mestašce gde su se žito, vino i ulje uvozili kao luksuzna roba iz inostranstva.'"

U toku izgnanstva u Hersonu, Justinijan je neprekidno kovao planove o povratku na presto. Tri godine kasnije shvatio je da mu izgledi rastu, jer je i Leontije zbačen sa vizantijskog prestola a takođe je ostao i bez nosa. Justinijan je iz Hersona pobegao u Daros, grad na Krimu kojim su upravljali Hazari, i tamo se susreo sa hazarskim kaganom, carem Busirom ili Bazirom. Čini se da je kagan jedva čekao priliku da zagrize slasni kolač vizantijske dinastičke politike, jer je odmah sklopio savez sa Justinijanom i svoju mu sestru dao za ženu. Ta je njegova sestra - koja se pokrstila, dobila ime Teodora i kasnije po propisu bila krunisana - po svemu sudeći bila jedina pristojna osoba u ovom nizu prljavih spletki i iskreno je volela svog beznosog supruga (koji

* Kazna odmerena Justinijanu smatrana je y stvari milosrdnom: Opšta je težnja tog perioda bio humaniji krivični zakon pa je smrtna kazna zamenjena sakaćenjem - odsecanje ruke (za krađu) ili nosa (za preljubu i dr.) bili su najčešći oblicn ove kazne. Vizantijski vladari imali su, takođe, običaj da osleps opasne suparnike, velikodušno im poklanjajući život.

je bio tek u ranim tridesetim godinama). Bračni par i njihovi sledbenici premešteni su u Fanagoriju (današnji Taman), grad na istočnoj obali Kerčkog tesnaia, čiji je guverner bio Hazar. Tu su se pripremali da upadnu u Vizantiju uz pomoć hazarske vojske, kako je, tobož, car Busir obećao. Ali izaslanici novog cara, Tiberija III, ubedili su Busira da promeni mišljenje ponudivši mu bogatu nagradu u zlatu ako Justinijana, živog ili mrtvog, izruči Vizantincima. Kralj Busir je, kako je dogovoreno, dvojici svojih slepih pristaša, Papaceusu i Balgitresu, naredio da umore njegovog zeta. Ali, verna Teodora, načuvši nešto o ovoj zaveri, na vreme je upozorila muža. Justinijan je Papacesa i Balgitresa pozvao ponaosob u svoje odaje i zadavio ih, jednog po jednog. Potom je brodom, preko Crnog mora uplovio u ušće Dunava i sklopio savez sa jednim moćnim bugarskim plemenom. Njihov kralj, Tarvel, pokazao se pouzdanijim od hazarskog kagana, jer je 704. snabdeo Justinijana sa 15.000 konjanika za napad na Carigrad. Posle deset godina , Vizantinci su ili zaboravili mračnije strane Justinijanove nekadašnje vladavine ili su tadašnjeg vladara smatrali još gorim, pa su se brzo digli protiv Tiberija i na presto vratili Justinijana. Bugarski kralj nagrađen je „gomilom zlatnog novca koju je merio svojim skitskim bičem", pa se vratio kući (da bi svega nekoliko godina docnije opet zaratio sa Vizantijom).

Justinijanova druga vladavina (704-711) pokazala se čak gorom od prethodne : „Sekiru, uže i spravu za mučenje smatrao je jedinim znamenjima kraljevskog dostojanstva."[22] Postao je uneravnotežen, opsednut mržnjom prema stanovnicima Hersona, grada u kojem je proveo najveći deo gorkih godina svoga izgnanstva, i na kraju je na njega poslao vojsku. Neki od vodećih građana Hersona živi su spaljeni, drugi su zadavljeni, a mnogi su zarobljeni, ali kao da to nije bilo dovoljno da utaži Justinijanovu žeđ za osvetom, jer je poslao i drugu vojsžu sa naređenjem da sravni grad sa zemljom. Međutim, ovoga je puta njegove trube zaustavila moćna hazarska vojska, a Justinijanov izaslanik na Krimu, izvesni Vardan, pro-

menio je stranu i pridružio se Hazarima. Obeshrabrene vizantijske trupe, pogazivši zakletvu na vernost datu Justinijanu, proglasile su Vardana za cara po imenu Filipik. Ali pošto je Filipik bio u rukama Hazara, pobunjenici su kaganu morali da plate bogat otkup za svog novog cara. Kada se pobunjena vojska vratila u Carigrad, Justinijan i njegov sin su smaknuti, a Filipik, slavljen kao oslobodilac, seo je na presto - sa kog će ga, nekoliko godina kasnije, svrgnuti i oslepeti.

Ova surova priča pokazuje koliko su u to doba Hazari uticali na sudbinu Istočnog Rimskog Carstva, nezavisno od uloge koju su imali braneći kavkasko uporište od muslimana. Vardan-Filipik bio je car kojeg su proizveli Hazari, a Justinijanovu vladavinu terora okončao je njegov šurak, hazarski kagan. Da citiramo Danlopa: „Nije preterivanje kada se kaže da je u to vreme kagan praktično mogao da Grčkoj imperiji da novog vladara."[23]

Sa hronološke tačke gledišta, sledeći događaj trebalo bi da bude preobraćenje Hazara u judaizam, oko 740. godine. Ali da bi ovaj značajan događaj mogao biti sagledan u pravoj svetlosti, potrebno je imati bar grubu predstavu o navikama, običajima i svakodnevnom životu Hazara pre preobraćenja.

Nažalost, o tome nema živopisnih izveštaja očevidaca, kao što je bio Priskusov opis Atilinog dvora. Raspolažemo samo kazivanjima iz druge ruke i kompilacijama vizantijskih i arapskih hroničara koje su prilično grube i nepotpune - sem u dva izuzetka Prvi je pismo koje je, tobož, napisao hazarski car o kojem će više reči biti u drugom poglavlju. Drugi je putopis Ibn Fadlana, pronicljivog arapskog putnika koji je, poput Priskusa, bio član diplomatske misije koja je sa jednog civilizovanog dvora upućena varvarima sa severa Taj dvor bio je dvor kalifa al Muktadira, a diplomatska je misija iz Bagdada, kroz Persiju i Buharu, putovala u

zemlju Bugara sa Volge. Zvanični povod za ovu pompeznu ekspediciju bio je poziv bugarskog kralja koji je kalifa molio (a) da mu pošalje učitelje vere kako bi svoj narod obratio u islam i (b) da mu izgradi utvrđenje zahvaljujući kojem će moći da se suprotstavi svom vrhovnom gospodaru, caru Hazara. Taj poziv - besumnje dogovoren prethodnim diplomatskim kontaktima - bio je prilika i da se, propovedanjem Kurana i velikim bakšišima u zlatu, odobrovolje i pridobiju razna turska plemena koja su živela na teritorijama kroz koje je misija trebalo da prođe.

Ovako počinje kazivanje našeg putnika:'

„Ovo je knjiga Ahmada ibn-Fadlana ibn-al-Abasa, ibn-Rašida,' ibn-Hamada, dužnosnika u službi (generala) Muhameda ibn-Sulajmana, ambasadora (kalifovog) al Muktadirovog, upućenog kralju Bugara, u kojoj on pripoveda o onome što je video u zemlji Turaka, Hazara, Rusa, Bugara, Baškira i drugih, o njihovim različitim verama, o istorijama njihovih kraljeva i njihovom ponašanju u mnogim oblastima života.

Pismo kralja Bugara stiglo je do zapovednika pravovernih, al Muktadira. U njemu je kralj molio kalifa da mu pošalje nekoga ko he ga uputiti u veru, upoznati ga sa zakonima iolama i izgraditi mu camiju i propovedaonicu kako bi mogao da ispuni svoju misiju, preobraćenje naroda širom svoje zemlje. Takođe, preklinjao je kalifa da mu izgradi tvrđavu koja će ga braniti od neprijateljskih kraljeva." Sve što je kralj zatražio, kalif je odobrio. Ja sam bio izabran da kralju pročitam kalifovu poRUku, da mu predam kalifove poklone i da nadgledam rad učitelja i tumača zakona...

(Slede neki detalji o finansiranju misije i imena učesnika.)

I tako smo krenuli, u četvrtak, 11 safara godine 309 (21. jun 921) iz Grada Mira (Bagdad, prestonica Kalifata)."

Sledeći citati zasnovani su na tekstu koji je sa arapskog na nemački preveo Zeki Validi Togan i engleskom prevodu izvoda kojn su načinili Blejk i Fraj. Oba su prevoda parafrazirana radn bol,eg razumevanja.

" Kako pokazuju kasniji pasusi, od cara Hazara.

Datum ove ekspedicije, kako se zapaža, mnogo je docniji nego događaji opisani u prethodnom delu. Ali što se tiče običaja i ustrojstva hazarskih paganskih suseda, to verovatno ne menja mnogo na stvari. Ma koliko letimičan bio uvid u život nomadskih plemena, stičemo bar neku predstavu o tome kakav je mogao biti život Hazara tokom tog ranijeg perioda - pre obraćenja - dok su bili poklonici oblika šamanizma, sličnog onome koji su njihovi susedi još uvek sledili u vreme Ibn Fadlana.

Putovanje je teklo sporo i nezanimljivo sve dok misija nije dospela do Hvarizma, granične pokrajine Kalifata, južno od Aralskog mora. Guverner te pokrajine pokušao je da zaustavi dalje kretanje misije, tvrdeći da između njegove zemlje i kraljevine Bugara živi na hiljade neverničkih plemena koja će ih zasigurno poubijati. U stvari, njegov pokušaj da zanemari kalifovo uputstvo da propusti misiju, bio je možda motivisan nečim drugim: shvatio je da je misija indirektno uperena protiv Hazara sa kojima je održavao uspešne trgovinske i prijateljske odnose. Na kraju je, međutim, morao da popusti i dozvoli misiji da produži put Gurganja na ušću Amu-Darije. Tu su, zbog žestoke hladnoće, kojoj mnogi arapski putnici pridaju veliku važnost u svojim pripovedanjima, ostali da prezime tri meseca:

> „Reka je bila zaleđena tri meseca, a mi smo posmatrali okolinu i pomišljali da se pred nama otvaraju kapije ledenog pakla. Video sam da su zbog zime pijace i ulice bile sasvim puste... Jednom, kada sam vraćajući se iz kupatila stigao kući, primetio sam da mi se brada zamrzla u grudvu leda i morao sam da je otkravim pored vatre. Nekoliko dana proveo sam u kući koja se nalazila unutar druge kuće (skup kuća?) i u kojoj je bio razapet turski čojani šator . Ležao sam u šatoru, umotan u odeću i krzna, ali i pored toga obrazi su mi se često ledili na jastuku..."

Sredinom je februara ojužilo . Misija se pri - družila moćnom karavanu od 5.000 ljudi i 3.000 teglećih životinja kako bi prešla severne stepe , pa je nabavila

i potrebne zalihe: kamile, čamce od kamilje kože za prelazak reka, hleb, proso i začinjeno meso za tri meseca. Domoroci su ih upozorili na još strašnije hladnoće na severu i posavetovali ih kakvu odeću da odenu:

„Tako je svako od nas obukao kurtak (potkošulja), preko njega vuneni kaftan, onda buslin (kaput postavljen krznom), pa burku (krzneni kaput) i krzneiu kapu ispod koje su nam virile samo oči, običan par donjih gaća, zatim jedan par postavljenih, pa preko toga pantalone, kućne papuče od kajmuta (gruba koža), a preko n>ih čizme. I kada bi neko od nas uzjahao kamilu, nije više bio u stanju ni da se pomeri od tolike odeće."

Iban Fadlanu, Arapinu istančanog ukusa, nisu se dopali ni klima, a ni narod Hvarizma:

„U pogledu jezika i konstitucije, najodvratniji su od svih ljudi. Jezik im liči na kreštanje čvorka. Na dan puta nalazi se selo po imenu Ardkva čiji se stanovnici zovu Kardali - njihov jezik zvuči baš kao kreketanje žaba."

Krenuli su 3. marta i zastali da prenoće u karavansaraju zvanom Zamgan - kapiji teritorije Turaka Oguza. Od tog mesta pa nadalje, misija se kretala tuđom zemljom „poverivši svoju sudbinu svemoćnom i uzvišenom Bogu" . Tokom jedne od čestih snežnih oluja, Ibn Fadlan je jahao pored jednog Turčina koji se žalio: „Šta to Gospodar želi od nas? Ubija nas hladnoćom. Kad bismo samo znali šta je to što želi, dali bismo mu." Ibn Fadlan mu je rekao : „Sve što želi jeste da vi ljudi kažete: Nema Boga do Alaha" Turčin se nasmeja: „Kad bismo znali da je tako, rekli bismo."

Mnogo je još sličnih zgoda o kojima pripoveda Ibn Fadlan, ne uvažavajući nimalo slobodu duha koju odražavaju. Izaslanik bagdadskog dvora nije umeo da ceni ni to što pripadnici nomadskih plemena u suštini preziru vlast. Sledeća epizoda takođe se odigrala u zemlji moćnih Turaka Oguza koji su Hazarima plaćali danak i, prema nekim izvorima sa njima bili u bliskoj vezi:[24]

„Sledećeg jyipa susreo 'nas je jedan Turčin Bio je ružno građen, aljkavog izglsda, ogavnog ponašanja, prostak po prirodi . Kretali smo se kroz kišu koja je pljuštala. Onda je rekao: 'Stoj.' Cso karavai od 3.000 životinja i 5000 ljudi se zaustavio. Rskao je: 'Niko živi ne može dalje.' Stali smo povinujući se njegovom naređenju.' Tada smo mu rekli: 'Mi smo prijatelji Kudarkina (Potkralj).' Počeo je da se smeje: 'Ko je to Kudarkin? Serem mu se na bradu.' Dodao je: 'Hleba.' Dao sam mu nekoliko vekni hleba. Uzeo ih je i rekao: 'Nastavite put. Sažalio sam se na vas'."

Demokratski metodi koje su Oguzi primenjivali u donošenju odluka još više su zaprepastili predstavnika teokratije, koja slepo poštuje vlast:

„Oni su nomadi, a šatori su im od čoje. Zadržavaju se na jednom mestu neko vreme, a onda idu dalje. Njihovi šatori su, po običaju nomada, posvud razasuti. Premda vode težak život, ponašaju se poput magaraca koji su se izgubili. Nemaju vere koja bi ih povezivala sa bogom, niti se rukovode razumom. Ničemu se ne klanjaju. Umesto toga, svoje poglavare zovu gospodarima. Kada neki od njih traži savet svoga poglavara, pita: 'O gospodaru, šta da učinim sa ovim ili onim?' O toku akcije koju će preduzeti odlučuju savetujući se međusobno, ali iako su neku meru usvojili i spremni su da je sprovedu, čak i najbedniji i najniži među njima može da je ospori."

Pravila seksualnog ponašanja Oguza i drugih plemena bila su neobična mešavina liberalizma i divljaštva:

„Njihove žene ne nose zarove ni pred svojim ljudima ni pred tuđincima, niti bilo koji deo svoga tela pokrivaju pred svetom. Jednog dana došli smo u kuću nekog Oguza i posedali unaokolo. Bila je tu i njegova žena. Dok smo razgovarali, žena je razotkrila intimne delove tela i počela da se češe . Svi smo to videli . Pokrili smo lica i rekli: Tospode, oprosti mi.' Muž se nasmsjao i rekao tumaču: 'Objasni im da se pred njima otkrila ka-

* Očigledno, vođe ovog velikog karavana morale su, po svaku cenu, izbeći sukob sa plemenom Oguza.

ko bi mogli da je vide i da se obuzdaju, jer je ne mogu dobiti. To je bolje nego da je sve pokriveno, a ipak dostupno.' Preljuba im je strana pa, ipak, ako otkriju da je neko preljubnik, raopolute ga. To čine tako što primaknu grane dva drveta, privežu ga za njih, a onda ih puste, pa vezani čovek biva rastrgnut."

He kaže da li su na isti način kažnjavane i zabludele žene. Kasnije, kada govori o Bugarima sa Volge, opisuje još jedan podjednako divlji metod raspolućivanja preljubnika primenjivan i na muškarce i na žene. Ipak, primećuje sa zaprepašćenjem, Bugari oba pola, kupaju se goli u rekama i ne stide se svojih nagih tela, kao ni Oguzi.

Što se tiče homoseksualnosti - koja je u arapskim zemljama sama po sebi razumljiva - Ibn Fadlan kaže da je „Turci smatraju užasnim grehom". Ali u jedinoj zgodi koju kazuje kako bi potkrepio svoju tvrdnju, zavodnik „golobradog momka" izvukao se uz kaznu od 400 ovaca.

Naviknut na raskošna bagdadska kupatila, naš putnik nikako nije mogao da pređe preko prljavštine Turaka. „Oguzi se ne peru ni posle velike, ni posle male nužde, niti se kupaju posle izbacivanja semene tečnosti, a ni u drugim prilikama Odbijaju bilo kakvu vezu sa vodom, naročito zimi..." Kada je vrhovni zapovednik Oguza skinuo svoj skupoceni ogrtač od brokata da bi obukao novi, koji mu je misija poklonila, primetili su da mu je donje rublje „izjedeno od prljavštine, jer njihov je običaj da deo odeće koji nose uz telo, ne skidaju sve dok se ne raspadne". Drugo tursko pleme, Bakširi, „brije brade i jede vaši. Nalaze ih u naborima svog donjeg rublja i krckaju zubima". Jednom prilikom, dok je Ibn Fadlan posmatrao nekog Baškira kako to čini, ovaj je primetio: „Izvrsne su".

Sve u svemu, slika nije privlačna. Probirljivi putnik gajio je prema varvarima dubok prezir. Ali izazivala ga je samo njihova prljavština i ono što je smatrao nedoličnim izlaganjem tela, dok je prema okrutnosti njihovih kažnjavanja i žrtvenih obreda bio sasvim ravnodušan. Tako, sasvim nezainteresovano i bez zgražavanja

koje inače često izražava, opisuje kako Bugari kažnjavaju za ubistvo: „Za njega (prestupnika) načine sanduk od brezovine, stave ga unutra, zakucaju poklopac za sanduk pored kojeg stave tri vekne hleba i posudu sa vodom, pa ga obese između dve visoke motke, govoreći: 'Stavili smo ga između neba i zemlje, da bude izložen suncu i kiši i da mu božanstvo možda oprosti.' I tako kažnjenik visi sve dok ne istrune i vetrovi ge ne oduvaju."

Sa sličnom uzdržanošću opisuje i pogrebno žrtvovanje stotine konja i stada drugih životinja i stravično ritualno ubijanje ruske' robinjice na odru njenog gospodara

0 paganskim religijama malo govori. Ali baškirski kult falusa pobuđuje njegovo interesovanje, jer preko tumača od jednog domoroca traži da mu objasni zbog čega se klanja drvenom penisu i beleži njegov odgovor: „Jer sam potekao iz nečeg sličnog i ne znam za drugog stvoritelja." Dodaje da „neki od njih (Baškiri) veruju u dvanaest božanstava. Imaju boga za zimu, boga za leto, za kišu, za vetar, za drveće, za čoveka, za konja, za vodu, za noć, za dan, boga smrti i boga za zemlju. Bog koji obitava na nebu najveći je među njima, ali savetuje se sa drugima, pa su tako svi zadovoljni onim što ostali čine... Među njima smo videli grupu koja obožava zmije, jednu koja obožava ribu i jednu koja obožava ždralove..."

Bugari sa Volge, otkrio je Ibn Fadlan, imaju veoma čudan običaj:

> „Hoće li da se neki čovek iotiče oštroumnošću i znanjem, kažu: 'Za ovoga je prikladnije da služi gospodu.' Ščepaju ga, stave mu uže oko vrata i obese na drvo, pa ga tu ostave dok ne istrune..."

Komentarišući ovaj pasus, turski orijentalista Zeki Validi Togan, neosporni autoritet kada je reč o Ibn Fadlanu i njegovom vremenu kaže:[25] „Nema ničeg tajanstvenog u okrutnom postupku koji su Bugari primenjivali prema izuzetno pametnim ljudima. On se zasnivao na jednostavnom, trezvenom rezonovanju prosečnih građana

' Rusi: vikinški osnipači ramih ruskih nasel.a - vndi d.ti tekst. Poglavljs III.

koji su jedino želeli da žive onim životom koji su smatrali normalnim - životom bez bilo kakvih rizika ili avanture, u kakve bi takav 'genije' mogao da ih odvede." Potom navodi tatarsku poslovicu: „Ako previše znaš, obesiće te, ako si suviše skroman, pregaziće te." Zaključuje da „žrtvu ne bi trebalo smatrati samo učenom osobom, već nepokornim genijem, nekim ko je pametan više nego što treba". To nas vodi uverenju da bi taj običaj trebalo smatrati načinom na koji se, kažnjava-n>em nekonformista i mogućih inovatora, društvo brani od promena.' Ali već nekoliko redaka dalje, daje i drukčije tumačenje:

> „Ibn Fadlan ne opisuje samo obično ubijanje suviše pametnih ljudi, nego i jedan od njihovih paganskih običaja: žrtvovanje ljudi. Bogu su na žrtvu prinošeni u svakom pogledu izuzetni ljudi. Ovu ceremoniju verovatno nisu izvodili obični Bugari, već njihovi Tabibi ili vračevi, tj. šamani u čijim je rukama, i kod Bugara i kod Rusa, u ime kulta bila vlast nad životom i smrću. Prema Ibn Rusti, ruski vračevi mogli su da vežu uže oko bilo čijeg vrata i obese ga na drvo kako bi prizvali milost božiju. Kada bi sa tim završili, govorili su: 'Ovo je bogu na dar'."

Možda su u pitanju obe vrste pobuda: „Pošto je prinošenje žrtava potreba, žrtvujmo one koji prave problem."

Videćemo da je i kod Hazara bilo žrtvovanja ljudi - uključujući i ritualno ubistvo cara na kraju njegove vladavine. Možemo da pretpostavimo da su i po mnogo čemu drugom običaji Hazara bili slični običajima plemena koja opisuje Ibn Fadlan. Nažalost, bila mu je uskraćena mogućnost da poseti prestonicu Hazara i morao je da se osloni na obaveštenja koja je prikupio na teritorijama pod hazarskom upravom, a naročito na bugarskom dvoru.

' U prilog ovom argumentu, autor daje turske i arapske citate u originalu, bez prevoda - jedan ružan običaj, čest među savremenim stručnjacima za tu oblast.

Kalifovoj misiji trebalo je gotovo godinu dana (od 21. juna 921. do 12. maja 922) da stigne do svog odredišta, u zemlju Bugara sa Volge. U pravoj liniji put od Bagdada do Volge vodi preko Kavkaza i Hazarije, a da bi ovu drugu izbegli, morali su da naprave ogroman luk oko istočne obale „Hazarskog mora" (Kaspijsko more). Pa, čak i tako, sve vreme su imali na umu blizinu Hazara i moguću opasnost koja im je od njih pretila. Tokom puta, odigrao se karakterističan događaj sa zapovednikom vojske Oguza (onim sa otrcanim donjim rubljem). U početku su ih Oguzi lepo primili i priredili im gozbu. Ali kasnije, setivši se svojih odnosa sa Hazarima, vođe Oguza duboko su se zamislile. Poglavar ih je sazvao da odluče šta im je činiti:

> „Najistaknutiji i najuticajniji među njima bio je Turkhan. Bio je hrom, slep i sakat u jednu ruku. Poglavar im se obratio: 'Ovo su glasonoše kralja Arapa i ne osećam se ovlašćenim da ih pustim da idu dalje bez prethodnog dogovora sa vama.' Onda je Turkhan rekao: 'Ovako šta nikada ranije niomo ni čuli ni videli. Otkada mi i naši preci na ovoj zemlji živimo, nijedan sultanov ambasador kroz n>u nije putovao. Bez sumnje, sultan nas obmanjuje. Ove ljude, u stvari, šalje Hazarima da ih uzbune protiv nas. Najbolje he biti da ih sve raspolovimo i da prisvojimo svu njihovu imovinu.' Drugi je rekao: 'He, trebalo bi da im oduzmemo imovinu i da ih pustimo da se goli vrate odakle su i došli!' Još jedan je govorio: 'He, jep hazarski car drži naše ljude kao taoce, pošaljimo mu ove kao otkup'."

Većali su sedam dugih dana, a Ibn Fadlan i njegovi ljudi plašili su se najgoreg. Na kraju su ih Oguzi pustili, mada nam nije rečeno zašto. Verovatno je Ibn Fadlan uspeo da ih ubedi da je njegova misija uperena protiv Hazara. Nekad, Oguzi su se, zajedno sa Hazarima, borili protiv jednog drugog turskog plemena, Pečenjega, ali odnedavno je među njima zavladalo neprijateljstvo. Otud taoci koje su Hazari držali.

Hazarska pretnja lebdela je u vazduhu tokom celog putovanja misije. Severno od Kaspijskog mora, pre no što su doprli do bugarskog logora, načinili su drugi veliki zaokret, negde pored ušća Volge i Kame. Tamo su ih, veoma uznemireni, čekali kralj i vođe Bugara. Čim su završene ceremonije i svetkovine, kralj je poslao po Ibn Fadlana, jer je hteo da sa njim razgovara o poslu. Grubim glasom („kao da govori iz bureta"), podsetio je Ibn Fadlana na glavni razlog misije - naime, novac koji mu treba dati „kako bih mogao da izgradim utvrđenje i zaštitim se od Jevreja koji su me podjarmili" . Nažalost, taj novac - iznos od četiri hiljade dinara - nije predat misiji zbog nekih zamršenih birokratskih razloga. Trebalo je da stigne kasnije. Saznavši za to, kralj, „osoba upadljivog izgleda, gojazna i krupna", delovao je očajno. Sumnjao je da je misija utajila novac:

„Šta biste pomislili o ljudima kojima je predata suma novca namenjena narodu slabom,- pod opsadom i potlačenom, a ti ljudi novac ipak utaje?"

Odgovorio sam: „To je zabranjeno, ti ljudi bi bili zli."

Upitao je: „Da li je to samo vaše ili opšte nišljenje?"

Odgovorio sam: „To je opšte mišljenje."

Malo pomalo, Ibn Fadlan je kralja ubedio da novac samo kasni,' ali ga nije sasvim umirio. Kralj je neprestano ponavljao da je smisao poziva bio jedino u izgrad-
n.i utvrđenja, „jer se plašio hazarskog cara", a očigledno je imao mnogo razloga da bude uplašen jer, kako Ibn Fadlan pripoveda:

> „Sina bugarskog kralja hazarski je car držao kao taoca. Hazarskom su caru rekli da bugarski kralj ima kćer lepoticu. Poslao je glasnika da je prosi. Bugarski kralj izgovarao se na sve moguće načine ne bi li izbegao da da spoj pristanak. Hazar je poslao drugog glasnika da js otme. Nije mu smetalo što je on Jevrejin, a opa muslimanka. Ali, ona je na njegovom dvoru umrla. Hazar je ponovo po-

---

* Novac je, očigledno, posle izvesnog vremena stigao, s obzprom ia to da se više ne pomilje.

slao glasnika i tražio drugu kćer bugarskog kralja. Ali, baš kada je glasnik stigao, bugarski kralj js svoju Khep na brzinu udavao za svog podanika, askilskog prinpa. Bojao se da he je Hazar odvesti ia oilu, kao i iteny sestru. To je samo no sebi bilo dovoljan razlog da bugarski kralj otpočne prepisku sa kalifom i zamoli ga da mu izgradi tvrđavu, bojeći se gneva hazarskog cara."

To zvuči kao refren. Ibn Fadlan navodi još i to da je bugarski kralj Hazarima morao da plaća godišnji danak: jedno krzno od samurovine po svakom domaćinstvu u kraljevini. Pošto je broj bugarskih domaćinstava (tj. šatora) procenjen na oko 50.000, i pošto je bugarska samurovina bila veoma skupocena u celom svetu, bio je to priličan danak.

11

Ono što Ibn Fadlan priča o Hazarima zasniva se, kako je već ranije pomenuto, na obaveštenjima koja je prikupio tokom svog putovanja, a najviše na bugarskom dvoru. Nasuprot pripovedanju nastalom na osnovu živih ličnih opažanja, stranice o Hazarima pune su nepouzdanih, suvoparnih informacija i deluju prilično površno. Štaviše, izvori njegovih informacija su m pristrasni, jer je netrpeljivost bugarskog kralja prema hazarskom vrhovnom gospodaru razumljiva, a prezir kalifata prema carstvu koje je prihvatilo suparničku religiju nepotrebno je isticati.

Pripovedač naglo prelazi na opis hazarskog dvora:

„Car Hazara, koji nosi titulu kagana, pojavljuje se u javnosti svega jednom u četiri meseca. Zovu ga veliki Kagan. Njegov zamenik je Kagan bek. On zapoveda vojskom, snabdeva je, vodi državne poslove, pojavljuje se u javnosti i predvodnik je y ratu. Kraljevi susednih zemalja poštuju njegova naređenja. Svakog dana pristupa velikom kaganu, pokorno i smerno, bosonog, noseći drveni štai u ruci. Klanja mu se, pali štap i kada ovaj izgori, seda na presto sa careve desne strane. Odmah je za njim no rangu Knd-r kagan, a za ovim Džosigr kagan.

Običaj je da veliki kagan nema nikakvih društvenih odnosa sa ljudima, da sa njima ne razgovara, da ne dozvoljava da mu se približi iko osim ovih koje smo upravo pomenuli. Vlast da baca u lande ili oslobađa, izriče kazne i upravlja zemljom, pripada njegovom zameniku, Kagan beku. Još je jedan od običaja u vezi sa velikim kaganom da se, kada umre, za njega izgradi velika građevina sa dvadeset odaja i da se u svakoj od njih iskopa grob. Kamenje se lomi sve dok se ne pretvori u prah koji se razastire po podu i prekrije smolom. Ispod te građevine teče velika i brza reka koju skreću na grob, kako ga se nikakav zloduh, čovek, crv, ni gamižuća stvorenja ne bi mogla domoći. Pošto ga sahrane, onima koji su to učinili odrubljuju glave, kako niko ne bi mogao da sazna u kojoj je odaji njegov grob koji nazivaju 'rajem' i kažu: 'Ušao je u raj.' Sve odaje zastrte su svilenim brokatom, protkanim zlatnim nitima.

Običaj je da hazarski car ima dvadeset pet žena. Svaka od njih kći je nekog kralja koji mu je vazal. Uzima ih milom ili silom. Šezdeset devojaka su njegove milosnice, a svaka je izuzetna lepotica."

Ibn Fadlan nastavlja sa prilično maštovitim opisom kaganovog harema u kojem svaka od osamdeset pet žena i mislonica ima „vlastitu palatu" i jednog slugu ili evnuha koji je, po carevom naređenju, dovodi u njegovu ložnicu „brže od treptaja oka".

Posle nekoliko nejasnih opažanja u vezi sa „običajima" hazarskog kagana (o čemu će kasnije opet biti reči), Ibn Fadlan najzad daje neka prava obaveštenja o zemlji Hazara:

„Car ima veliki grad s obe strane reke Itil (Volga). Na jednoj obali žive muslimani, a na drugoj car i njegovi dvorani. Muslimanima upravlja jedan od carevih činovnika koji je i sam musliman. Sudske sporove muslimana koji žive u hazarskom glavnom gradu i sporove trgovaca iz tuđine, rešava taj činovnik. Niko drugi ne meša se u njihove poslove, niti im sudi."

Putopis Ibn Fadlana, bar ono što je sačuvano, završava se rečima:

„Hazari i ljihon car, opi su Jevreji.' Bugari i svi n>ihovi ousedi iotčiljeni su im i prema i>ima se odnoss sa pobožnom pokornošću. Neki misls da su Gog i Magog Hazari."

12

Ibn Fadlanovu odiseju naveo sam samo donekle, ne toliko zbog oskudnih obaveštenja koja pruža o samim Hazarima, već više zbog svetlosti koju baca na svet koji ih je okruživao, na krajnje varvarstvo ljudi među kojima su živeli, odražavajući tako njihovu prošlost pre preobraćenja. Jer, u vreme Ibn Fadlanove posete Bugarima, Hazarija je, u poređenju sa svojim susedima, bila začuđujuće savremena zemlja.

Taj kontrast, očigledan na svim nivoima počev od stanovanja pa do deljenja pravde, potvrđuju i izveštaji drugih arapskih istoričara." Bugari još uvek žive isljučivo pod šatorima, uključujući i njihovog kralja, mada je kraljevski šator „veoma velik i prima više od hiljadu ljudi".[26] Sa druge strane, hazarski kagan živi u zamku načinjenom od pečene opeke, a njegove dame u „palatama sa krovovima od tikovine".[27] Muslimani imaju nekoliko džamija, među kojima je jedna „čiji se minaret izdiže iznad carskog zamka".[28]

U plodnim oblastima, njihova obrađena imanja prostirala su se i na šezdeset ili sedamdeset milja. Bavili su se i vinogradarstvom. Tako Ibn Haukal kaže: „U Kozr-u (Hazarija) postoji grad po imenu Asmid (Samandar) koji ima tako mnogo voćnjaka i vrtova da sva zemlja pod vrtovima i nasadima od Darbanda do Serira pripa-

Zvuči kao preterivanje kada se ima u vidu da je u prestonici postojala jedna muslimanska zajednica. Zeli Validi zbog toga js izostavio reč „svi". Moramo da pretpostavimo da se „Hazari" ovde odnosi na vladajuću naciju ili pleme unutar etničkog mozaika Hazarije i da su muslimani uživali pravnu i versku autonomiju, ali ih nisu smatrali „pravim Hazarima".

Sledeće otranics zasnovane su na delima Istahrija, al-Masudija, Ibi Ruste i Ibn Haukala (vidi: Dodatak II).

da ovom gradu. Kažu da ih ima oko četrdeset hiljada. U mnogima od njih gaji se grožđe."[2]

Oblast severno od Kavkaza bila je naročito plodna. 968. godine Ibn Haukal sreo je čoveka koji je u njoj boravio posle jednog ruskog napada:

„Kaže da za sirotinju ni u jednom vinogradu ili vrtu nije ostao ni najmanji plod, niti ijedan list na grani... (Ali) zahvaljujući plodnosti njihove zemlje i obilju proizvoda, neće proći ni tri godine, a ona će opet biti kao što je i pre bila ." Kavkasko vino još uvek je poslastica, a troši se u ogromnim količinama u Sovjetskom Savezu.

Međutim, glavni izvor prihoda carske blagajne bila je trgovina sa drugim zemljama. Na to koliko su zaista bili veliki trgovački karavani koji su se kretali između Centralne Azije i oblasti Volge i Urala, ukazao je Ibn Fadlan. Setimo se da je u karavanu kojem se kod Gurganija pridružila njegova misija bilo „5.000 ljudi i 3.000 tovarnih životinja". Čak i ako preteruje, još uvek je to bio moćan karavan i nije nam poznato koliko se takvih u to vreme kretalo. He znamo ni kakvu su robu nosili, mada su tkanine, sušeno voće, med, vosak i začini bili, čini se, najznačajniji. Drugi važan trgovački put vodio je preko Kavkaza do Jermenije, Gruzije, Persije i Vizantije. Treću mogućnost predstavljao je sve razvijeniji saobraćaj ruskih trgovačkih brodova koji su niz Volgu plovili do istočnih obala Hazarskog mora i prevozeći skupocena krzna, veoma tražena među muslimanskom aristokratijom i robove sa severa na pijacu robova u Itilu. Na svu robu, uključujući i robove, koja je prelazila preko njegove teritorije, hazarski je vladar nametnuo porez od deset posto. Ako se ovome doda i porez koji su plaćali Bugari, Mađari, Burti i drugi, jasno je da je Hazarija morala biti napredna zemlja, ali i da je taj napredak veoma zavisio od njene vojne moći i ugleda koji su uživali njeni poreznici i carinici.

Osim plodnih oblasti na jugu, pod vinogradima i voćnjacima, prirodna bogatstva ove zemlje bila su skromna. Arapski istoričar Istahri kaže da je jedini domaći izvozni proizvod bilo riblje tutkalo. I ovo je no-

vo preterivanje pa, ipak, stoji činjenica da je njihova glavna trgovinska aktivnost bila ponovni izvoz robe donete iz inostranstva. Među ovom robom, med i vosak za sveće posebno su privlačili pažnju arapskih hroničara. Tako, Mukadasi kaže: „U Hazariji, ovaca, meda i Jevreja bilo je y ogromnim količinama."[30] Tačno je da se u jednom izvoru - darbandskom Namahu - pominju rudnici zlata i srebra na hazarskoj teritoriji, ali nije tačno utvrđeno gde su se nalazili. Sa druge strane, neki od ovih izvora pominju da je hazarska roba viđena u Bagdadu, a hazarski trgovci u Carigradu, Aleksandriji, pa čak i u dalekoj Samari i Fergani.

Znači, Hazarija ni na koji način nije bila izolovana od civilizovanog sveta. U poređenju sa svojim plemenskim susedima na severu, bila je to kosmopolitska zemlja, otvorena za sve kulturne i religiozne uticaje ipak, ljubomorno je branila svoju nezavisnost od dve svetske verske sile. Videćemo da je ovakav stav pripremiO teren za coup de the&tre - ili coup d'&tat - kojim je judaizam postao državna religija.

Umetnost i zanati su, čini se, cvetali, uključujući i haute couture. Kada se budući car Konstantin V oženio kćerkom hazarskog kagana (vidi napred, deo 1), ona mu je u miraz donela i prekrasnu haljinu koja je na vizantijski daor načinila takav utisak da je prihvaćena kao muška obredna odora. Nadenuli su joj ime ciirkion, po princezinom hazarsko-turskom imenu od milja, Cicak ili „cvet" (dok nije pokrštena u Irenu). „Ovo je", komentariše Tojnbi, „blistavi fragment kulturne istorije".[31] Kada se druga hazarska princeza udala za muslimanskog guvernera Jermenije, u njenoj je povorci, osim sluga i robova, bilo i deset šatora na točkovima, „načinjenih od najfinije svile, posrebrenih ili pozlaćenih vrata i sa podovima prekrivenim samurovinom. Dvadeset drugih nosilo je njen miraz, zlatne i srebrne posude i druge dragocenosti".[32] SZm kagan putovao je y pokretnom šatoru koji je bio još raskošnije opremljen i na čijem je vrhu bio zlatni nar.

Hazarska umetnost, kao i bugarska i mađarska, bila je uglavnom imitatorska, po persijsko-sasanidskim uzori-ma Sovjetski arheolog Bader[33] ističe ulogu koju su Haza-ri imali u prenošenju srebrnih posuda u persijskom stilu na sever. Neke od nađenih posuda, Hazari su, s ob-zirom na njihovu posredničku ulogu, verovatno samo po-novo izvezli. Druge su bile imitacije nastale u hazar-skim radionicama, a njihovi ostaci nađeni su u blizi-ni stare hazarske tvrđave Sarkel.' Nakit koji je iskopan unutar tvrđave bio je lokalne izrade.[34] Švedski arheo-log T. J. Arne pominje ukrasne tanjire, kopče i šnale nađene čak u Švedskoj a izrađene u Hazariji ili na te-ritoriji pod njenim uticajem, a inspirisane sasanid-skom i vizantijskom kulturom.[35]

Tako su Hazari bili glavni posrednici u širenju persijske i vizantijske umetnosti među poluvarvarskim plemenima Istočne Evrope. Posle iscrpnog pregleda arheoloških i dokumentarnih svedočanstava (uglavnom iz sovjetskih izvora), Barta zaključuje:

> „Pljačkanje Tiflisa koje su izvršili Hazari, pretpo-stavlja se u proleće 629. godine, u vezi je sa našom te-mom... (U vreme okupacije) kagan je poslao nadzornike da nadgledaju izradu proizvoda od zlata, srebra, gvožđa i ba-kra. Takođe su bazari i trgovina uopšte, čak i ribolov, bili pod njihovom kontrolom... (Tako su) u toku svojih povremenih kavkaskih vojnih pohoda u sedmom veku, Haza-ri došli u dodir sa kulturom koja je ponikla iz persij-sko-sasanidske tradicije. Prema tome, proizvodi ove kul-ture dospeli su do naroda iz stepa, ne samo preko trgovi-ne nego i u vidu plena ili čak poreza... Svi tragovi koje smo uporno pratili u nadi da ćemo otkriti poreklo mađarske umetnosti u desetom veku, vodili su nas na ha-zarsku teritoriju."[36]

Nažalost, Sarkel, najznačajnije hazarsko arheološko nalazišts. poplavila je voda iz akumulacionog jezera novoizgrađene hidroslek-trane.

Poslednje opažanje ovog mađarskog naučnika odnosi se na sjajne arheološke nalaze poznate kao „Blago Nađisentmikloša" - dvadeset tri zlatne posude, poreklom iz desetog veka, nađene su 1791. godine u blizini sela pod tim imenom.' Barta ističe da figura „Princa pobednika" koji vuče za kosu jednog zarobljenika, mitološka scena na poleđini zlatnog krčaga i šare na drugim ukrasnim predmetima pokazuju veliku sličnost sa iskopinama iz Novog Pazara u Bugarskoj i onima iz hazarskog Sarkela, jer su i mađari i Bugari poduže bili pod vrhovnom vlašću Hazara. To nas ne iznenađuje mnogo, pa nam taj ratnik i ostali predmeti nađenog blaga, daju bar neku predstavu o umetnostima u Hazarskom carstvu (persijski i vizantijski uticaj preovlađuje, kao što se i moglo očekivati)."

Jedna mađarska arheološka škola zastupa mišljenje da su zlatari i kujundžije koji su u desetom veku radili u Mađarskoj bili, u stvari, Hazari.[37] Kako ćemo kasnije videti (vidi Š.7,8), kada su se Mađari 896. doselili u Mađarsku, predvodilo ih je jedno disidentsko hazarsko pleme, poznato kao Kabari, koje se sa njima nastanilo u novoj domovini. Ti Kabari-Hazari bili su poznati kao izuzetni zlatari i kujundžije: Mađari (prvobitno primitivniji) stekli su ovu veštinu tek u svojoj novoj domovini. Tako teorija o hazarskom poreklu bar nekih od arheoloških nalaza u Mađarskoj, nije neuverljiva - što će postati jasnije u svetlu mađarsko-hazarske veze, o čemu će biti reči kasnije.

14

Ratnik sa zlatnog krčaga, bilo mađarskog ili hazarskog porekla, pomaže nam da dočaramo kako je u tom periodu izgledao konjanik koji je, možda, pripadao nekoj elitnoj jedinici. Masudi kaže da u hazarskoj vojsci „sedam hi-

' Sada pripada Rumuniji i zove se Sinikolaul Mare.

Zainteresovani čitalac može da nađe izvrsnu zbirku fotografija u delu Umetnost migracionog perioda Đula Lasla (mada njegove istorijske komentare treba uzimati sa oprezom).

ljada' strelaca sa oklopima, kacigama i pancirima, jame uz cara. Neki su kopljanici, opremljeni i naoružani kao muslimani... Nijedan kralj u ovom delu sveta nema regularnu stajaću vojsku, izuzev cara Hazara." A Ibn Haukal kaže: „Ovaj car ima dvanaest hiljada vojnika u svojoj službi i čim neki od njih umre, njegovo mesto popunjava drugi."

To je još jedno objašnjenje hazarske prevlasti: stalna profesionalna vojska sa pretorijanskom gardom koja je y vreme mira uspešno kontrolisala etnički krpež, a y vreme rata služila kao čvrsto jezgro naoružane horde koja je, kao što smo videli, ponekad mogla da broji i više od sto hiljada duša."

15

Prestonica ove šarolike carevine u početku je verovatno bila tvrđava Balandžar na severnom pobrđu Kavkaza. Posle arapskih napada u osmom veku, prestonica je premeštena u Samandar na zapadnoj obali Kaspijskog mora i, na kraju, u Itil, na ušću reke Volge.

' Istahri kaže 12.000.

" Prema Masudiju „carsku vojsku" činili su muolimani doseljeni iz okoline Kvarizma. Davno, posle pojave islama, zbog rata i kuge na njihovoj teritoriji, obratili su se hazarskom caru... Kada je hazarski car ratovao protiv muslimana, oni su imali posebno mesto u njegovoj vojsci i nisu se borili protiv pripadnika svoje vere.[37a] Naravno, preterano bi bilo reći da ou vojsku „činili" samo muslimani, a nekoliko redaka kasnije Mausdi sam sebi protivreči kada govori o tome da je muslšianski korpus imao „posebno mesto" u hazarokoj vojsci. Takođe, Ibn Haukal kaže da „taj car ima u svojoj pratnji 4.000 muslimana, a u službi njegovog cara je 12.000 vojnika". Kvarizmanci su verovatno bili neka vrsta švajcarske garde unutar vojske, a reči njihovih zemljaka o „taocima" (vidi deo 10), mogu se odnositi na njih. Nasuprot tome, vizantijski car Konstantin Porfirogenet imao je „elitni korpus" hazarskih stražara na kapijama svoje palate. Ta privilegija skupo se plaćala: „Ovi stražari bili su tako dobro nagrađivani - radna mesta su morali da kupuju za priličnu sumu, pa je njihov godišnji prihod predstavljao oko 2,25 do 4 procenta te sume." (Konstantin, Dc Ceremoniis, otr. 692-3). Ha primer, Hazar koji je primao 7 funti i 4 šilinga, za prijem u gardu platio je 302 funte i 8 šilinga (Bari).

Nekoliko je opisa Itila i međusobno su prilično nalik. Bio je to grad čija su se dva dela prostirala s obe strane reke. Istočni deo zvao se Hazaran, a zapadni Itil.' Bili su spojeni pontonskim mostom. Zapadni deo bio je opasan zidinama načinjenim od opeke. Unutar njih nalazile su se palate i dvorovi kagana i beka, nastambe njihovih slugu" i „čistokrvnih Hazara". Zidine su imale četiri kapije, a jedna od njih gledala je na reku. Preko reke, na istočnoj obali, živeli su „muslimani i idolopoklonici".[38] U ovom delu nalazile su se camije, pijace, kupatila i drugi javni objekti. Nekoliko arapskih pisaca bilo je impresionirano brojem džamija u muslimanskoj četvrti i visinom glavnog minareta Često naglašavaju i autonomiju koju su uživali muslimanski dvorani i sveštenstvo. Evo šta o tome kaže al-Masudi, poznat kao „Herodot među Arapima", u svom često navođenom delu Doline zlatnih rudnika i dragog kamenja:

> „Običaj je da u hazarskoj prestonici bude sedam sudija. Dvojica za muslimane, za Hazare dvojica koji sude po Tori (Mojsijevom zakonu), dvojica koja hrišćanima oude po Jevanđelju i za Sakvalibahe, Ruse i druge pagane, jedan koji sudi po paganskom zakonu... U njegovom (hazarski car) gradu mnogo je muslimana, trgovaca i zanatlija koji su u tu zemlju došli privučeni pravičnošću i sigurnošću koju nudi. Oni imaju glavnu camiju i minaret koji se uzdiže iznad carevog zamka i druge džamije sa školama, gde decu uče Kuranu."

Čitajući redove koje je vodeći arapski istoričar pisao u prvoj polovini desetog veka,*" može nam se slika života u Hazarskoj carevini činiti suviše idiličnom. Iako, u članku „Hazari", u Jevrejskoj enicklopediji, stoji: „U vreme kada su fanatizam, neznanje i anar-

---

Ovaj je grad, takođe, u različitim periodima pominjan pod raznim imenima, kao na primer al-Bajada, „Beli grad".

" Masudi ove građevine stavlja na ostrvo, blizu zapadne obale, ili na poluostrvo.

"** Pretpostavlja se, između 943. i 947.

hija vladali Zapadnom Evropom, carstvo Hazara moglo se ponositi svojom pravednom i širokogrudom upravom.'"

To je, kao što smo videli, delimično tačno - ali samo delimično. He postoje podaci o tome da su Hazari učestvovali u verskim progonima, ni pre, a ni posle preobraćenja u judaizam. U tom su pogledu bili tolerantniji i prosvećeniji od Istočnog Rimskog Carstva ili islama u ranoj fazi. Sa druge strane, čini se da su sačuvali neke varvarske rituale iz svoje plemenske prošlosti. Od Ibn Fadlana već smo čuli o pogubljenjima onih koji su sahranjivali careve. Obaveštava nas i o još jednom arhaičnom običaju - pogubljenju cara: „Car vlada četrdeset godina. Ukoliko makar i samo za dan prekorači ovaj rok, njegovi podanici i sluge ubiju ga uz reči: 'Njegova se moć rasuđivanja ugasila, a njegove su spoznaje zbrkane'."

Istahri daje drukčiju verziju:

> „Kada žele da uotoliče kagana, stavljaju mu svileno uže oko vrata i zatežu dok ne počne da se guši. Onda ga pitaju: 'Koliko dugo nameravaš da vladaš?' Ukoliko ne umre pre navedene godine, ubijaju ga čim ona nastupi."

Bari[39] sumnja u ovakvo kazivanje arapskog putnika i ono bi se možda moglo i odbaciti da među primitivnim (i ne tako primitivnim) narodima ritualno pogubljenje cara nije bila široko rasprostranjena pojava. Frejzer ističe povezanost ideje o carevoj božanskoj prirodi sa svetom obavezom da bude pogubljen na kraju određenog perioda ili kada iščezne njegova životna snaga, kako bi božanska sila mogla da nađe mlađe i snažnije otelotvorenje."

Istahriju u prilog govore podaci da je, ne tako davno, nastrana ceremonija „davljenja" budućeg cara, postojala i u jednom drugom narodu, Kok-Turcima. Zeki Vali-

---

/evrejska enciklоiedija, objavljena 1901-6. U Encyclopaedia Jiidaica, 1971, Danlopov čdanak o Hazarima izuzetno js objsktivan.

" O ovome je Frejzer pisao poseban traktat „Ubijanje hazarskih careva" (Fožlor, XXVIII, 1917).

di navodi francuskog antropologa, sv. Žilijena koji je 1864. napisao:

> „Kada izaberu novog poglavara, njegovi oficiri i pratioci nateraju ga da uzjaše koša. Stežu ga svilenom vrpcom oko vrata - ali ne toliko da ga zadave - onda popuste vrpcu i, navaljujući na njega, pitaju: 'Koliko dugo možeš biti naš kan?' Pomućene svesti, kral> ne može da izuoti brojku, pa njegovi podanici, na osnovu onoga što mrmlja, odlučuju da li he njegova vladavina biti duga ili kratka."[40]

Nije nam poznato da li je hazarski obred pogubljenja cara (ukoliko je ikada postojao), ukinut kada su prihvatili judaizam, jer su u tom slučaju arapski pisci mešali prošlost i sadašnjost - kao što su sve vreme i činili prikupljajući izveštaje ranijih putopisaca i pripisujući ih savremenicima. Međutim, kako god bilo, ne može se prenebreći i van je svake sumnje božanska uloga pripisivana kaganu, čak i ukoliko je podrazumevala i njegovo konačno žrtvovanje. Jer, kao što znamo, obožavali su ga. A zapravo držali u osami, daleko od ljudi, sve dok ga ne sahrane uz izuzetne počasti. Državne poslove, uključujući i upravljanje vojskom, vodio je bek (ponekad su ga zvali i kagan bek) u čijim je rukama bila stvarna moć. U ovome se slažu arapski izvori i savremeni istoričari - ovi drugi hazarski sistem uprave obično opisuju kao „dvojno carevanje", s tim što je kagan oličavao božansku, a bek svetovnu moć. Hazarsko dvojno carevanje poredili su, čini se prilično pogrešno, sa spartanskim dvovlašćem (diarhijom) i sličnom dvojnom upravom kod raznih turskih plemena Međutim, dvojica spartanskih kraljeva, potomci dveju vodećih porodica, bili su podjednako moćni, a kada je reč o dvojnoj upravi u nomadskim plemenima,' nema svedočanstva o osnovnoj podeli funkcija kao kod Hazara Pre se može porediti sa sistemom upravljanja u Japanu, od početka srednjeg veka pa do 1867, jer je svetovna moć

Alfoldi nagoveštava da ou dvojica vladara biln zapovsdnici dva krila horde (naveo Danlop).

bila u rukama šoguna, a mikado je, kao božanstvo, slavljen izdaleka.

Kasel[41] ističe zanimljivu sličnost hazarskog sistema upravljanja i partije šaha. Dvojno kraljevanje, na šahovskoj tabli, predstavljaju kralj (kagan) i kraljica (bek). Kralj se čuva u osami, štite ga pratioci, njegova je moć mala a korak kratak jer može da stane samo na susedno polje. Nasuprot njemu, kraljica je najmoćnija figura na tabli, i njom dominira. Pa ipak, i bez kraljice igra se nastavlja, dok gubitak kralja označava konačnu propast i kraj borbe.

Čini se da dvojno carevanje ukazuje na oštru podvojenost duhovnog i svetovnog u mentalitetu Hazara. Božanski atributi kagana veoma su jasno prikazani u sledećem Ibn Haukalovom' pasusu:

„Kagan uvek mora biti carskog porekla (Istahri: 'Iz ugledne porodice'). Nikome nije dozvoljeno da mu priđe, osim po važnom poslu: onda padne na kolena pred njim, licem do tla, sve dok mu kagan ne naloži da pristupi i govori. Kada kagan... umre, ko god prolazi pored njegove grobnice mora da ide pešice i da joj oda počast, a kada odlazi, ne sme uzjahati konja sve dok mu je grobnica na vidiku.

Autoritet njegove vlasti je apsolutan, a shodno tome, njegovim se naredbama tako slepo pokoravaju - smatra li da bi neki od njegovih dostojanstvenika trebalo da umre p kaže li mu: 'Idi i ubij se', ovaj će odmah poći kući da se ubije. Kaganovi naslednici poticali su iz iste porodice. (Istahri: 'Iz porodice uglednih koja ne poseduje ni moć ni bogatstvo.') Kada na nekog njenog člana dođe red da vlada, uzdižu ga na tron iako ne poseduje nijedan dirhem (novčić). Čuo sam od poverljivih ljudi da je jedan mladić imao običaj da sedi u maloj prodavnici na javnoj pijaci i prodaje sitnu robu (Istahri: 'prodaje hleb'), a ljudi su govorili: 'Kada nas sadašnji kagan napusti, ovaj he čovek naslediti presto'. (Istahri: 'Nema u kaganatu čoveka koji

---

* Ibn Haukal, drugi arapski geograf i iotoričar koji je mnogo putovao, napisao je oko 977. svoju Orijsntalnu geografiju. Pasus koji je ovde navaden u stvari je prepis onoga što je Istahri napisao četrdsset godina ranije, ali sa mnogo manje nejasnoća, tako da sam koristio Oslijev prevod Ibn Haukala.

vredi više od njega.') Ali mladić je bio musliman, a titulu kagana davali su samo Jevrejima.

Kaganov presto i baldahin bili su od zlata i nedostupni drugim ljudima. Kaganova palata raskošnija je nego druge zgrade."[42]

Odlomak o vrlom mladiću koji na bazaru prodaje hleb ili bilo šta drugo, veoma podseća na priču o Harunu al Rašidu. Ako je on naslednik zlatnog prestola namenjenog Jevrejima, zašto je odgajan kao bedni musliman? Ukoliko želimo da celoj priči damo bilo kakav smisao, moramo pretpostaviti da je kagan biran na osnovu plemenitih vrlina, ali samo među ljudima iz „carske loze" ili iz „porodice uglednika". U stvari, to je gledište Artamonova i Zeki Validija. Artamonov drži da su Hazarima i drugim turskim narodima upravljali potomci dinastije Turkuta koja je nekada vladala Turskom carevinom (deo 3). Zeki Validi ukazuje na to da se nazivima „carska loza" ili „porodica uglednika", kojoj kagan mora pripadati, označava stara dinastija Asen, vrsta pustinjske aristokratije koju pominju kineski izvori a iz koje, prema sopstvenim tvrdnjama, potiču turski i mongolski vladari. To je prilično uverljivo i donekle usaglašava oprečne vrednosti iz prethodne' priče: plemeniti mladić bez ijednog dirhema - i pompa i sjaj koji okružuju zlatni presto. Svedoci smo da se dve tradicije preklapaju kao dve slike na ekranu: asketizam plemena pustinjskih nomada koji teško žive i sjaj carskog dvora koji napreduje zahvaljujući trgovini i zanatima, i trudi se da u raskoši nadmaši svoje suparnike u Bagdadu i Carigradu. Najzad, i uverenja koja su vladala na tim blistavim dvorovima, nasleđena su od pustinjskih proroka, asketa iz prošlosti.

Sve to još uvek ne objašnjava zaprepašćujuću podelu na božansku i svetovnu moć koje su, u tom periodu i u toj oblasti, naizgled jedinstvene. Kako je Bari pisao:[43] „Nemamo podataka o tome kada je kaganov aktivni autoritet zamenjen božanskom ništavnošću, niti zašto je uzdignut na položaj sličan onom koji ima japanski car čije se postojanje a ne upravljanje državom smatra bptnim za njen napredak."

Artamonov je nedavno ponudio sumnjiv odgovor na ovo pitanje. On ukazuje na to da je prihvatanje judaizma kao državne religije bilo rezultat coup d'etat, što je kagana, potomka paganske dinastije u čiji savez sa Mojsijevim zakonom ne bi trebalo baš mnogo verovati, istovremeno svelo samo na figuru. Ovo je hipoteza, dobra koliko i svaka druga - i bez ikakvih dokaza koji bi je potkrepili. Ipak, čini se da su ova dva događaja - prihvatanje judaizma i uspostavljanje dvojnog carevanja - na neki način bila povezana."

Pre obraćenja, kagan je, prema podacima, još uvek igrao aktivnu ulogu - na primer, u pregovorima sa Justinijanom. Stvar se komplikuje time što arapski izvori pominju kagana, a jasno misle na beka (jer je kagan bio opšti izraz za vladara među mnogim plemenima). Takođe, koristili su i različita imena za beka, što se može videti iz spiska:

Konstantin Porfir.	Kagan	bek
Ibn Rusta	hazar Kagan	ajsa
Masudi	Kagan	malik
Istahri	malik hazar	Kagan Hazar
Ibn Havkal	Kagan Hazar	malik Hazar ili Bek
Gardezi	hazar Kagan	absad

II
PREOBRAĆENJE

„Religija Jevreja", piše Bari, „duboko je uticala na islamsku veru i bila je temelj hrišćanstva Uspela je da pridobije ponekog obraćenika, ali preobraćenje Hazara u najčistiju Jehovinu veru, jedinstveno je u istoriji."1

Šta je motivisalo ovaj jedinstveni događaj? Nije lako naći se u koži hazarskog princa, obučenog, kako je to već bio običaj, u pancirsku košulju. Ali, ako razmišljamo u okvirima politike sile koja vekovima sledi u suštini ista pravila, nudi se prilično ubedljiva analogija

Početkom osmog veka svet su polarizovale dve supersile, predstavljene hrišćanstvom i islamom. Njihove ideološke doktrine bile su u tesnoj vezi sa politikom sile koja se održavala klasičnim metodama propagande, prevrata i vojnih osvajanja Hazarsko carstvo predstavljalo je „treću silu" koja je dokazala da je ravna obema - i kao neprijatelj i kao saveznik. Ali, svoju nezavisnost mogla je da zadrži jedino ako ne prihvati ni hrišćanstvo ni islam, jer za šta bilo da se opredelila, automatski bi se podredila autoritetu Rimskog Carstva ili bagdadskog kalifa.

Nisu izostali napori oba dvora da Hazare preobrate u hrišćanstvo ili islam, ali pošlo im je za rukom jedino da uspostave učtive diplomatske odnose, sklope nekoliko međudinastičkih brakova i obostrano korisnih vojnih saveza. Oslanjajući se na svoju vojnu moć i

podršku koju su mu pružala vazalska plemena, Hazarsko carstvo bilo je rešeno da sačuva položaj „treće sile", vođe neutralnih stepskih naroda.

U isto vreme, zahvaljujući bliskim dodirima sa Vizantijom i Kalifatom, Hazari su shvatili da je njihov primitivni šamanizam ne samo varvarski i nesavremen u poređenju sa velikim monoteističkim verama već i nemoćan da na svoje vođe prenese svu duhovnu i zakonsku moć koju su uživali kalif i car, vladari dveju teokratskih svetskih sila. Ipak, preobraćenje u bilo koju od ovih vera značilo bi povinovanje, kraj nezavisnosti, i samim tim bilo bi necelishodno. I šta je moglo biti logičnije od prihvatanja treće vere, one koja nije bila u vezi ni sa jednom iako su se obe na njoj zasnivale?

Očigledna logičnost ove odluke proističe, naravno, iz varljive jasnosti prošlih zbivanja U -.stvari, za obraćenje u judaizam bila je potrebna genijalnost. Ipak, i arapski i hebrejski izvori istorije obraćenja, koliko god se razlikovali, ukazuju na gore navedeni način razmišljanja. Da još jednom citiramo Barija:

> „Nema sumnje da je vladar prihvatio judaizam podstaknut političkim razlozima. Primanjem muhamedanstva postao bi duhovno zavisan od kalifa koji su Hazarima pokušavali da nametnu svoju veru, a c druge strane, hrišćanotvo je pretilo da ga čini crkvenim vazalom Rimskog Carstva. Judaizam je bio čaona religija čije su svete knjige poštovali i muhamedanci i hrišćani. Hazarskog vladara uzdigao je iznad neprosvećenih varvara i zaštitio od uplitanja kalifa ili cara. Ali, iako je usvojio obrezivanje, hazarski vladar nije usvojio i uskogrudost jevrejskog kulta. Mnogima je u svom narodu dozvolio da ostanu pagani i klanjaju se svojim idolima."[2]

Iako je preobraćenje hazarskog dvora, bez sumnje bilo politički motivisano, apsurdno bi bilo pomisliti da su slepo i preko noći prihvatili religiju čija su im načela bila nepoznata Jevreje i njihove religiozne običaje dobro su upoznali najmanje jedno stoleće pre obraćenja, zahvaljujući izbeglicama koje su stalno pristizale sklanjajući se od verskih progona iz Vizantije

i, nešto manje, iz zemalja Male Azije koje su osvojili Arapi. Poznato nam je da je naspram varvara sa severa, Hazarija bila relativno civilizovana zemlja, pa je, kao nenaklonjena ijednoj od ratobornih vera, postala prirodni raj Jevreja čije je povremene egzoduse izazivala vizantijska uprava preteći im prisilnim preo - braćenjem i drugim pritiscima. Progoni su, u raznim vidovima, započeli u vreme Justinijana I (527-65) i postali su naročito surovi u vreme Iraklija, u sedmom veku, Lava Š, u osmom, Vasilija i Lava IV, u devetom, i Romana, u desetom. Tako je Lav III, koji je vladao dve decenije, neposredno pre obraćenja Hazara u judaizam, „pokušao da jednim udarcem okonča tu nepravilnost (podnošljivi status Jevreja), naredivši svim svojim jevrejskim podanicima da se pokrste".[3] Mada je, čini se, izvršenje ove zapovesti naišlo na veoma slab odziv, znatan broj Jevreja pobegao je iz Vizantije. Masudi pripoveda:

> „U ovom gradu (Hazaran - Itil) žive muslimani, hrišćani, Jevreji i pagani. Car, njegovi podanici i Hazari njegova roda, svi su Jevreji.* Car Hazara pootao je Jevrejin još u kalifatu Harun al-Rašida," a pridružili su mu se Jevreji iz ovih islamskih zemalja i iz zemlje Grka (Vizantija). U stvari, 332. godine Hedžre (943-4) car Grka je prisilno pokrstio Jevreje u svojoj carevini... Zbog toga je mnogo Jevreja iz zemlje Grka pobeglo u Hazariju..."[3a]

Poslednje dve rečenice odnose se na događaje koji su se odigrali dve stotine godina nakon preobraćenja Hazara i pokazuju da su vekovima talasi progona uporno sustizali jedan drugi. Ali, i Jevreji su bili podjednako uporni. Mnogi su izdržali mučenja, a oni koji za to nisu imali snage, kasnije su se vratili svojoj veri, „kao psi ispljuvku", kako to ljupko reče jedan hrišćanski hroničar.[4] Podjednako je slikovito neki jevrejski pi-

---

* Verovatno vladajuće pleme „belih Hazara", vidi Poglavljs I, 3.

Između 786. i 809, ali se uopšteno prstpostanlja da se Masudi poslužio zgodnim istorijskim orijentirom i da ss prsobraćsnjs dogodilo oko 740.

sac[5] opisao jedan od metoda prisilnog obraćenja, primenjivan nad jevrejskom zajednicom iz Orie u južnoj Italiji u vreme cara Vasilija:

„Kako su ih primoravali? Svakoga ko je odbijao da prihvati njihovu lažnu veru, stavljali su pod drvenu presu i cedili kao masline."

0 progonu u vreme cara Romana[6] („grčki car" na kojeg se poziva Masudi) drugi hebrejski izvor kaže: „A kasnije će se pojaviti car koji će ih progoniti, ne uništavajući ih, već milosrdno ih izgoneći iz zemlje."

Jedina milost istorije prema onima koji su odlučili da odu ili su na beg bili primorani, bilo je samo postojanje Hazarije, i pre, i posle preobraćenja. Hazarija je bila raj za izbeglice, a posle, postala je vrsta utočišta. Izbeglice su, kao proizvod razvijenije kulture, bez sumnje, veoma doprinele kosmopolitizmu i širokogrudosti koji su zadivili već citirane arapske hroničare. Njihov uticaj - i žarki prozelitizam' - najviše su se, i pre svega, osećali na dvoru i među vodećim dostojanstvenicima. U svojim misionarskim naporima verovatno su teološke argumente i mesijanska proročanstva kombinovali sa oštroumnom procenom političkih prednosti koje bi Hazari stekli usvajanjem „neutralne" religije.

Ti su izgnanici doneli i vizantijske umetničke zanate, naprednije metode u zemljoradnji i trgovini i četvrtasto hebrejsko pismo. Nije nam poznato koje su pismo Hazari koristili pre toga, a iz Ibn Nadimovog[7] Fihrista, neke vrste univerzalne bibliografije, pisane oko 987, saznajemo da su u njegovo vreme Hazari koristili hebrejsko pismo koje je imalo dvostruku namenu: njime su pisane učene rasprave na hebrejskom (analogno ulozi koju je latinski imao na Zapadu u srednjem veku) i bilo je ~~pismo razli~~čitih jezika kojima se govorilo u

Ovo je bilo vreme kada je preobraćenje nevernika silom ili ubeđivanjem bilo prvenstveni zadatak. Da su u tome učeotvovali i Jevreji, pokazuje činjenica da su vizantijskim zakonom, od vremena Justinijanove vladavine, bile predviđene stroge kazne za pokušaj preobraćenja hrišćana u judaizam, dok je za Jevreje koji su „uznemiravali" obraćenike u hrišćanstvo, kazna bila smrt na lomači.

Hazariji (kao što se latinsko pismo koristilo za različita narečja u Zapadnoj Evropi). Iz Hazarije se, po svemu sudeći hebrejsko pismo proširilo na okolne zemlje. Tako, Čvolson ukazuje na to da su „natpisi na nesemitskom jeziku (možda i na dva nesemitska jezika) pisani hebrejskim znakovima, nađeni na dva nadgrobna spomenika u Panagoriji i Partenitu na Krimu. Još uvek nisu dešifrovani".[8] (Krim je, kao što smo videli, povremeno bio pod hazarskom upravom, ali je tu takođe, bila i stara jevrejska zajednica, pa su ti natpisi možda još iz vremena pre preobraćenja. Neka su hebrejska slova (šin i cadi) našla svoje mesto i u ćiriličkom pismu.[9] Štaviše, na mnogim poljskim srebrnim novčićima iz dvanaestog ili trinaestog veka, natpisi na poljskom jeziku pisani su hebrejskim slovima (npr. Leszek krol Polski - Lešek poljski kralj), a nađeni su zajedno sa novčićima ispisanim latinskim pismom. Poliak to ovako komentariše: „Ovi su novčići konačan dokaz da se hebrejsko pismo iz Hazarije proširilo na okolne slovenske zemlje. Korišćenje tih novčića nije bilo ni u kakvoj vezi sa religijom. Kovani su jer je većina Poljaka na ovu vrstu pisma navikla više nego na rimsko pismo i nije ga smatrala isključivo jevrejskim."[10]

I tako, mada bez sumnje podstaknuto oportunističkim motivima - i zamišljeno kao lukav politički manevar - preobraćenje je donelo kulturni razvitak kakav su oni koji su ga započeli teško mogli da predvide. Hebrejsko pismo bilo je tek početak. Tri veka kasnije, propadanje hazarske države pratila su učestala izbijanja mesijanskog cionizma i lažne Mesije, poput Davida El-Roija (junaka jednog Dizraelijevog romana) koji je predvodio donkihotovske krstaške pohode za ponovno osvajanje Jerusalima.'

Pošto su ga 737. godine porazili Arapi, kagan je mor>ao da promeni veru. Prisilno prihvatanje islama bila je formalnost koje se gotovo odmah odrekao i koja,

---

[1] Vidi Poglavlje IV, 11.

očigledno, nije ostavila ikakav trag u njegovom narodu. Nasuprot tome, dobrovoljno preobraćenje u judaizam proizvešće duboke i dugotrajne posledice.

Okolnosti preobraćenja zamagljene su legendom, ali se glavni arapski i hebrejski prikazi o njima podudaraju u nekim osnovnim crtama.

Već citirano Al-Masudijevo kazivanje o jevrejskoj vladavini u Hazariji završava se upućivanjem na njegovo prethodno delo u kojem je te okolnosti opisao. To je Masudijevo delo izgubljeno, ali postoje dva prikaza koji se na njemu temelje. Prvi, Dimaskijev (pisan 1327), ponavlja da je, y vreme Haruna al-Rašida, vizantijski car primoravao Jevreje da se isel>avaju. Ti iseljenici odlazili su u zemlju Hazara, gde su naišli na „oštroumne, ali neobrazovane ljude kojima su ponudili svoju veru. Domoroci su je, utvrdivši da je bolja od njihove, prihvatili."[11]

Drugi je, mnogo detaljniji prikaz, u al-Bakrijevom delu Knjiga o kraljevstvpma i putevima (jedanaesti vek):

„Razlog zbog kojeg se car Hazara, koji je prethodno bio paganin, preobratio u judaizam, u ovome je: usvojio je hrišćanstvo." Potom je, uvidevši njegovu neistinitost, o tome što ga je umnogome mučilo raspravljao sa jednim od svojih viših dužnosnika. Ovaj mu reče: 'O care, oni u čijim su rukama sveti rukopisi dele se u tri grupe. Sazovi ih i zatraži da kažu šta imaju, potom sledi onog s kojim je istina.'

„Tako je poslao da mu od hrišćana dovedu biskupa. Uz cara beše Jevrejin, vešt na rečima, pa biskupa uvuče u raspravu. Upita ga: 'Šta misliš o Mojsiju, sinu Amranovom i Tori koja mu je otkrivena?' Biskup odgovori: 'Mojsije je prorok, a Topa govori istinu.' Tad Jevrejin rsče caru: 'Već je potvrdio istinitost moje vere. Pitaj ga sada u šta on veruje.' I car ga upita, a ovaj mu odgovori: 'Veru-

Nijedan drugi izvor, koliko mi je poznato, to ne pominje, mada jo to za muslimanske čitaoce možda prijatnije od kaganovog kratko trajnog prihvatanja islama pre judaizma.

jem da je Isus, Mesija, sin Marijin. On je Reč i obelodanio je tajne u ime Boga.' Sada Jsvrejin kaza caru Hazara: 'On propoveda učenje koje mi nije poznato iako prihvata moje tvrdnje.' Ali biskup nije bio jak u pružanju dokaza. Zatim car zatraži da mu dovedu jednog muslimana i poslaše mu učenog, mudrog, i u raspravama veštog čoveka. No Jevrejin plati nekome da ga usput otruje, i ovaj umre. I tako jevrejin cara pridobi za svoju veru, pa ovaj prihvati judaizam."[12]

Arapski su istoričari zaista umeli da zaslade gorku pilulu. Da je i mogao da učestvuje u raspravi, muslimanski bi učenjak upao u istu klopku kao i biskup - obojica su privhatala istinu Starog zaveta, a kao pristalice Novog zaveta ili Kurana, bili bi nadglasani, uvek dva prema jedan. I car razmišlja na taj način: voljan je da prihvati samo ono u šta veruju sva trojica - učenje koje im je zajednički imenitelj - i odbija da se prikloni bilo čemu što suparnici van toga tvrde. Evo još jednom principa neopredeljenosti, primenjenog na teologiju.

I ova priča, kako je istakao Bari,[13] ukazuje na to da je na hazarskom dvoru jevrejski uticaj morao biti jak još pre formalnog preobraćenja, jep je no biskupa i muslimanskog učenjaka trebalo „poslati" dok je Jevrejin već bio „uz cara".

A sada, sa glavnog arapskog izvora o preobraćenju, Masudija i njegovih kompilatora, prelazimo na glavni jevrejski izvor. To je takozvana „Hazarska prepiska", pisama koja su na hebrejskom, razmenili Hasdai Ibn Šaprut, Jevrejin, glavni ministar kalifa od Kordove i Josnf, car Hazara ili, bolje rečeno, njihovi pisari. Oko verodostojnosti ove prepiske bilo je mnogo nesuglasica, ali danas je opšte prihvaćena, naravno, uz odgovarajuće ograde zbog ćudljivosti kasnijih prepisivača.'

* Kratak pregled tih nesuglasica vidsti u Dodatku III.

Pisma su očigledno razmenjivana posle 954, a pre 961, grubo rečeno, u vreme kada je pisao Masudi. Da bi cenio značaj te prepiske, svet mora biti upoznat sa ličnošću Hasdai Ibn Šapruta, možda najsjajnijeg Jevrejina „zlatnog doba" (900-1200) u Španiji.

Abd-Al-Rahman III iz Omajadske dinastije, uspeo je, 929. godine, da ujedini mavarske posede u južnim i središnjim delovima Iberijskog poluostrva pod svojom upravom i osnovao je Zapadni kalifat. Njegova prestonica, Kordova, postala je ponos arapoke Španije i žiža evropske kulture - sa bibliotekom od 400.000 registrovanih knjiga. Hasadai, rođen u Kordovi, 910. godine, u uglednoj jevrejskoj porodici, nekim je svojim izvrsnim lekovima privukao kalifovu pažnju najpre kao lekar. Abd-al-Rahman imenovao ga je za svog dvorskog lekara a kako je u njegov sud imao potpuno poverenje, zamolio ga je da, kao prvo, u red dovede državne finansije, i da se, zatim, kao ministar inostranih poslova, prihvati diplomatskog posredovanja u novim, složenim odnosima Kalifata sa Vizantijom, nemačkim carem Otom, Kastiljom, Navarom, Aragonom i drugim hrišćanskim carstvima na severu Španije. Hasadai je, stolećima pre renesanse, bio pravi ioto universale koji je uz bavljenje državnim poslovima, nalazio vremena da medicinske knjige prevodi na arapski, dopisuje se sa učenim bagdadskim rabinima i da bude mecena hebrejskim jezikoslovcima i pesnicima. Iako očigledno prosvećen, bio je, ipak, predan Jevrejin koji je svoje diplomatske veze koristio da prikupi obaveštenja o jevrejskim zajednicama u raznim delovima sveta i radio je u njihovu korist kad god je to bilo moguće. Naročito ga je brinuo progon Jevreja u Vizantijskoj carevini za vreme Romana (vpdi rope, deo 1). Srećom, imao je znatan uticaj na vizantpjski dvor, koji je bio životno zainteresovan da obezbedp blagonaklonu neutralnost Kordove za vreme všantnjskph vojnih pohoda na muslimane sa Istoka. Hasdan, koji je vodio pregovore, iskoristio je ovu priliku da se zauzme za vizantijske Jevreje, očigledno uspešno."

Po sopstvenom kazivanju, Hasdai je, o postojanju jednog nezavisnog jevrejskog carstva prvi put čuo od neknh

trgovaca iz Hurasana u Persiji, ali je sumnjao u istinitost njihove priče. Kasnije se o tome raspitivao među članovima vizantijske diplomatske misije u Kordovi i oni su mu priču potvrdili, dopunivši je nekim detaljima o Hazarskoj carevini, uključujući i ime tadašnjeg cara, Josifa. Odmah je potom Hasdai odlučio da caru Josifu pošalje glasnika sa pismom.

Pismo (o kojem će kasnije biti više reči) sadrži niz pitanja o hazarskoj državi, njenom narodu, načinu uprave, oružanim snagama i tako dalje, kao i pitanje kojem od dvanaest plemena pripada Josif - iz čega bi se moglo zaključiti da je Hasdai mislio da jevrejski Hazari potiču iz Palestine kao i španski Jevreji i da su, možda, čak jedno od „izgubljenih plemena". Pošto nije bio jevrejskog porekla, Josif, naravno, nije pripadao nijednom od tih plemena. U svom odgovoru Hasdaiju, on iznosi, kao što ćemo videti, rodoslovlje druge vrste, ali mu je glavna briga da Hasdaiju pruži podroban, iako legendaran prikaz preobraćenja koje se odigralo dva veka ranije, kao i okolnosti koje su mu prethodile.

Josifovo kazivanje počinje hvalospevom njegovom pretku, caru Bulanu, velikom osvajaču i mudrom čoveku koji je „proterao vračeve i idolopoklonike iz svoje zemlje". Caru se u snu prikazao anđeo koji ga posavetova da se klanja jedinom pravom Bogu, obećavši mu da će on, zauzvrat „blagosloviti i uvećati Bulanovo potomstvo, u ruke mu izručiti neprijatelje i učiniti da njegova carevina traje do kraja sveta". Ovo je, naravno, inspirisano pričom o zavetu iz „Postanja" i podrazumeva da su i Hazari tvrdili da pripadaju „izabranoj rasi" i da su se i sami zavetovali Gospodu iako nisu potomci semena Avramovog. Na ovom mestu Josifova pripovest kreće neočekivanim putem. Car Bulan je prilično voljan da služi Svevišnjem, ali ističe jednu smetnju:

> „Ti znaš, moj Gospodaru, tajns misli moga srca i soj si mi iopitao da iskušaš moju veru u ssbs. Ali u l>uđi kojima pladam paganski js um i ns znam hoćs li mi psropati. Nađoh okrilje i milost u tvojim očima, zato ts prskliljsm da se i i>ihovom Velikom princu ukažsš, da ms i ok podrži.

Svevišnji usliši Bulanovu molbu, javi se u snu princu koji čim se ujutro probudi, ode da o tome izvesti cara..."

Ni u „Postanju", a ni u arapskim kazivanjima i preobraćenju, nema ni pomena o velikom princu kog treba pridobiti. To ce očito odnosi na hazarsko dvojno carevanje. „Veliki princ" sigurno je bek, mada je moguće i to da je „car" bio bek, a „princ" kagan. Štaviše, prema arapskim i jermenskim izvorima, vođa hazarske vojske koja je napala Transkavkaziju 731. (tj. nekoliko godina pre no što je, prema pretpostavkama, došlo do preobraćenja), zvao se „Bulkhan".[15]

Dalje u pismu Josif kazuje kako se usnulom caru anđeo još jednom ukazao i naložio mu da sagradi hram u kojem bi Gospod prebivao, jer „nebo i nebesa iznad neba nisu dovoljno veliki da me obuhvate". Car Bulan sramežljivo odgovara da nema zlata i srebra koliko je potrebno za takav poduhvat „mada mi je i dužnost i želja da to učinim". Anđeo ga teši: sve što Bulan treba da uradi, jeste da svoju vojsku povede na Darielu i Ardabil u Jermeniji, gde ga čeka blago u srebru i zlatu. Ovo se podudara sa Bulanovim ili Bulkhanovim pljačkaškim napadom koji je prethodio preobraćenju, a i sa arapskim izvorima u kojima se kaže da su Hazari nekad nadgledali rudnike srebra i zlata na Kavkazu.[16] Bulan čini kako mu je anđeo rekao, vraća se kao pobednik sa plenom i gradi „sveti tabernakl sa sakralnim kovčegom (Zavetnim kovčegom), kandelabrom, oltarom i svetim sasudima, koji je do danas sačuvan i još uvek je u mom (Josifovom) posedu".

Josifovo pismo, pisano u drugoj polovini desetog veka, više od dvestotine godina posle događaja koje opisuje, očigledno je mešavina istinitih podataka i legende. Njegov opis oskudno opremljenog hrama i mali broj sačuvanih relikvija, u primetnom je raskoraku sa blagostanjem u njegovoj zemlji o kojem govori u drugim delovima pisma. Dani u kojima je živeo njegov predak Bulan, čine mu se kas drevna prošlost, kada siromašni, alp

časni car, nije imao novca čak ni da sagradi „sveti tabernakl" - koji je, ipak, bio samo šator.

Međutim, do tog je mesta Josifovo pismo samo uvod u stvarnu dramu preobraćenja koju tek sada iznosi. Očito je Bulanovo odbacivanje idolopoklonštva u korist „jedinog pravog Boga", bilo samo prvi korak, i tek je trebalo izabrati jednu od tri monoteističke vere, čini se bar, da baš to Josif, u nastavku svoga pisma, hoće da nagovesti:

> „Posle oružanih podviga (osvajanje Jermenije), slava cara Bulana proširila se po svim zemljama. Car Edoma (Vizantije) i car Ismaelićana (muslimana) saznali su za novosti i otpravili mu izaslanike sa skupocenim poklonima i novcem i učene ljude da ga pridobiju za svoju veru. Ali, car je bio mudar i pozvao je jednog Jevrejina, veoma obrazovanog i oštroumnog, pa sazvao svu trojicu da čuje šta he mu reći o ovojim učenjima."

Evo još jednog „trusta mozgova" ili „razgovora za okruglim stolom", baš kao i kod Masudija, s tim što musliman nije prethodno otrovan. Ali rasprava se odvija uglavnom po istom scenariju. Posle dugih i plodnih razgovora, car odlaže sastanak za tri dana, puštajući učesnike rasprave da čekajući na prijem čame u svojim šatorima. Onda se služi lukavstvom: poziva ih ponaosob. Pita hrišćanina koja je od druge dve religije bliža istini, a ovaj mu odgovara: „Jevrejska". Muslimanu postavlja isto pitanje i dobija isti odgovor. Neutralnost još jednom odnosi pobedu.

Toliko o preobraćenju. Šta još saznajemo iz čuvene „Hazarske prepiske"?

Uzmimo najpre Hasdaijevo pismo: počinje hebrejskom pesmom, pisanom na tada moderan način, u pijuŠu - rapsodskim stihovima punim skrivenih aluzija ili zagonetki koji, često, čine akrostih. Pesma veliča vojne uspehe pismotvorca, cara Josifa, a početna slova stiho-

va čine akrostih iz kojeg se rađa ime Hasdai bar Isaak bar Ezra bar Šaprut, za kojim sledi ime Menahem ben-Šaruk. Taj Menahem bio je proslavljeni hebrejski pesnik, leksikograf i jezikoslovac, Hasdaijev sekretar i štićenik. Očigledno je dobio zadatak da poslanicu caru Josifu sačini najkićenijim stilom, pa je iskoristio priliku da akrostihom, posle imena svoga gospodara, ovekoveči i svoje ime. Sačuvano je još nekoliko dela Menahema ben-Šaruka i nema sumnje da je Hasdaijevo pismo njegova rukotvorina."

Posle te pesme, komplimenata i kitnjastih diplomatskih fraza, pismo daje blistavi prikaz napretka mavarske Španije i srećnog života Jevreja pod vlašću kalifa Abd al Rahmana, „kojem nema ravnog... I tako su zbrinute napuštene ovce, ruke njihovih progonitelja zaustavljene, a jaram odbačen. Zemlja u kojoj živimo na hebrejskom se zove Sefarad, ali je Ismaeličani koji je nastanjuju, zovu al-Andalus."

Hasadai zatim objašnjava kako je za postojanje jevrejskog carstva prvi put čuo od trgovaca iz Hurasana, potom nešto više od vizantijskih izaslanika, pa govori o onome što su mu oni rekli:

„Ispitivao sam ih (Vizantince) o toj carevini i odgovorili su mi da postoji i da je njeno ime al-Hazar. Od Carigrada do te zemlje putuje se petnaest dana morem," ali, rekoše, ako se ide kopnom, mnogo je drugih naroda između nas i njih. Ime vladajućeg cara je Josif. Iz njegove zemlje dolaze nam brodovi i donose ribu, krzna i sve vrste robe. Oni su naši saveznici i mi ih poštujemo. Razmenjujemo ambasadore i poklone. Moćni su i imaju utvrđenja za straže i vojsku koja, s vremena na vreme, ide u pljačkaške pohode."**'

' Vidi Dodatak Š.

Ovo se verovatno odnosi na takozvani „Hazarski put": iz Carigrada preko Crnog mora, uz Don, pa preko prelaza Don - Volga n niz Volgu do Itila. (Drugi, kraći put, vodio je od Carigrada do istočns obale Crnog mora.)

Utvrđenje je očigledno Sarkel na Donu. „Poštujemo ih" so poklapa sa pasusom o Konotantinu Porfirogenetu i possbpom zlatnom pečatu korišćenom za pisma upućena kaganu. Konstantin js bio vnzantijski car u vreme kad su izaslanici posetili Španiju.

Ovih je nekoliko podataka o hazarskoj zemlji njenom caru Josifu Hasdai pružio u očiglednoj nameri da od njega izvuče detaljan odgovor. Bio je to dobro smišljen potez : Hasdai je morao znati da osuđe pogrešnih tvrdnji ističu iz pera lakše nego nova izlaganja.

Hasdai zatim pripoveda o svojim ranijim naporima da dođe u vezu sa Josifom. Prvo je uputio glasnika, izvesnog Isaaka bar Natana i naložio mu da dopre do hazarskog dvora. Isaak je, međutim, stigao samo do Carigrada, gde su ga ljubazno primili, ali i sprečili da nastavi put. (Razumljivo: imajući u vidu kolebljivi stav cara Konstantina u pogledu jevrejskog carstva, izvesno je da mu savezništvo Hazarije i kordovskog kalifata, sa Jevrejinom kao glavnim ministrom, nije bilo u interesu.) Tako se Hasdaijev glasnik vratio u Španiju neobavljenog posla. Ali, uskoro se ukazala druga prilika U Kordovu je stiglo poslanstvo iz Istočne Evrope, a među njegovim članovima bila su i dva Jevrejina, Map Saul i Map Josif, koji su se ponudili da Hasdaijevo pismo predaju caru Josifu. (Sudeći po Josifovom odgovoru Hasdaiju, pismo mu je, u stvari, predala tek treća osoba, izvesni Isaak ben-Eliezer.)

Objasnivši tako, do u tančine, kako je došlo do toga da napiše pismo, i koliko je napora uložio da ga uruči, Hasdai prelazi na niz direktnih pitanja koja odražavaju njegovu žarku želju da sazna što više o zemlji Hazara, počev od njenog geografskog položaja pa do obreda na Sabat. Završni deo Hasdaijevog pisma prilično se razlikuje od početnog:

„Osećam snažnu potrebu da saznam istinu o tome da li zaista na ovom svetu pootoji mesto gde progonjeni Izrael sam sebi može biti vladar, gde nikome nije potčinjen. Kada bih znao da tako šta odista postoji, bez oklevanja bih se odrekao svih počasti, povukao bih se sa svog visokog položaja, napustio porodicu i putovao preko gora i ravnica, kopnom i vodom, sve dok ne stignem do mesta gds moj gospodar, (jevrejski) car vlada... A imam još jednu molbu: da mi kažete znate li išta (možda datum) o 'konačnom čudu' (dolaoku Mesije) koje očskujsmo dok lutamo od zemlje do zsml>s. Obsščašćeii i poniženi, posvud ra-

sejani, moramo ćutke da slušamo one koji nam govore: 'svaki narod ima svoju zemlju, samo vi nsmate čak ni senku zemlje na ovome svetu'."

Početak pisma pun je hvale za srećnu sudbinu Jevreja u Španiji, kraj odiše gorčinom izgnanstva, cionističkim žarom i uzdanjem u Mesiju. Ali ti su oprečni stavovi oduvek bili u podvojenim srcima Jevreja, kroz celu njihovu istoriju. Protivrečnost u Hasdaijevom pismu doprinosi istinitosti. Koliko ozbiljno treba shvatiti nagoveštaj njegove volje da stupi u službu hazarskog cara, drugo je pitanje, na koje ne možemo da odgovorimo. Možda to ne bi mogao ni on sam.

Odgovor cara Josifa manje je uglađen i dirljiv nego pismo koje mu je Hasdai uputio. Nije ni čudo, jer kako Kasel primećuje: „Učenost i kultura nisu carevali među Jevrejima sa Volge, već na rekama Španije." Najsvetliji je deo odgovora već navedena povest o preobraćenju. I Josif je, y to nema sumnje, uposlio pisara da ga sačini - verovatno nekog učenog izbeglicu iz Vizantije - međutim, u poređenju sa uglađenim kadencama modernog državnika iz desetog veka, taj odgovor zvuči kao glas iz Starog zaveta. Počinje bujicom pozdrava, a potom uglavnom ponavlja sadržaj Hasdaijevog pisma, ponosno ističući da Hazarsko carstvo opovrgava laži onih koji tvrde da je „Judin skiptar zauvek ispao iz ruku Jevreja" i „da na zemlji HeMa mesta za njihovu sopstvenu carevinu". Sledi prilično zagonetna primedba „da su još naši očevi izmenjivali prijateljska pisma koja se čuvaju u našim arhivama i poznata su našim starima'7 Josif zatim prelazi

Ovo se može odnositi na Eldad ha-Danija, jevrejskog putnika nz devetog veka, u čijim se fantaotičnim pričama, veoma čitanim u srednjem veku, pominje Hazarija koju, kako on kaže, naseljavaju tri od izgubljenih plemena Izraela i koja ubira danak od dvadeset osam sussdnih kraljevina. Eldad je posetio Španiju oko 880. i možda je, a možda i nije posetio hazarsku zemlju. Hasdai ga ukratko pomin.e u svom piomu Josifu.

na genealogiju svog naroda. Mada žestok jevrejski nacionalista, ponosan što drži „Judin skiptar", on niti može niti tvrdi da su semitskog porekla. Trag njihovog porekla ne vodi od Sema, već od Nojevog trećeg sina, Jafeta ili, tačnije, Jafetovog unuka, Togorme, pretka svih turskih plemena. „Otkrili smo u porodičnim knjigama naših otaca", smelo tvrdi Josif, „da je Togorma imao desetoricu sinova, a imena njihovih potomaka su: Uigur, Darsu, Avar, Hun, Vasilij, Tarniah, Hazar, Zagora, Bugar, Sabir. Mi smo sinovi Hazara, sedmog..."

Identitet nekih od ovih plemena, sa imenima ispisanim hebrejskim pismom, priliično je nepouzdan, ali to je malo važno. Osobeni znak ove genealoške vežbe je spajanje Postanja i turske plemenske tradicije.'

Posle genealogije, Josif ukratko pominje neke vojne pohode svojih predaka zahvaljujući kojima su stigli čak do Dunava Sledi, nadugačko i naširoko, povest o Bulanovom preobraćenju. „Od tog dana pa nadalje", nastavlja Josif, „Bog mu davaše snagu i pomagaše mu. On i njegovi sledbenici bejahu obrezani, a jevrejski mudraci naučiše ih zakonu i objasniše im Zapovesti." Sledi još hvalisanja vojnim pobedama, poraženim narodima i dr., a onda jedan značajan pasus:

> „Posle ovih događaja, jedan od njegovih (Bulanovih) unuka postade car. Ime mu je bilo Ovadija i bio je hrabar i poštovanja dostojan čovek koji je reformisao vlast, učvrstio zakon prema tradiciji i običajima, gradio sinagoge i škole, okupio mnoštvo izraelskih mudraca, obasuo ih poklonima u zlatu i orebru i naložio im da protumače dvadeset četiri (svete) knjige, Mišnu i Talmud, kao i redosled bogosluženja."

Ovo ukazuje na to da je nekoliko generacija posle Bulana, došlo do religioznog oživljavanja ili reforme (za čim je verovatno, po pisanju Artamonova, usledno coup d'etat). Po svemu sudeći, judaizacija Hazara odigrala se, u stvari, u nekoliko etapa. Sećamo se da je car Bu-

---

I ovo baca svetlost na često pominjanje Hazara kao naroda Magoga. Magog je, prema Postanju X, 2-3, bio veoma ozloglašeni ujak Togormin.

lan oterao „vračeve i idolopoklonike" ire no što mu se u snu ukazao anđeo i da se „pravom Bogu" zavetovao pre nego što je odlučio da li je to jevrejski, hrišćanski ili muslimanski bog. Čini se najverovatnijim da je preobraćenje cara Bulana i njegovih sledbenika drugi međukorak i da su oni primili primitivni, početni oblik judaizma koji se zasnivao samo na Bibliji, a isključivao Talmud, sve rabinske knjige i običaje koji su iz njih proistekli. U tom su pogledu bili nalik karaitima, fundamentalističkoj sekti koja se u osmom veku javila u Persiji i čiji se uticaj proširio među Jevrejima širom sveta, naročito u „Maloj Hazariji", tj. na Krimu. Danlop i neki drugi autoriteti pretpostavljaju da je y periodu od Bulana do Ovadije (otprilike između 740. i 800) u zemlji preovlađivao jedan oblik karaizma, a da je ortodoksni, „rabinski" judaizam uveden tek za vreme Ovadijine verske reforme. Ovo je gledište donekle značajno, jer se karaizam u Hazariji održao očito do njenog kraja, a naselja karaitskih Jevreja koji su govorili turskim jezikom i očigledno bili Hazarskog porekla postojala su čak i u novije doba (vidi dalje, Poglavlje V, 4).

Prema tome, judaizacija Hazara bila je postupan proces koji je, započet kao politički celishodan, polako hvatao koren sve dublje u njihovoj svesti da bi konačno, u vreme propasti Hazarskog carstva, stvorio verovanje u dolazak Mesije. Njihova je verska opredeljenost nadživela državu i zadržala se, kao što ćemo videti, u hazarsko-jevrejskim naseobinama u Rusiji i Poljskoj.

Pošto je pomenuo Ovadijine verske reforme, Josif nabraja njegove naslednike:

„Njegov sin Hiskia, i njegov sin Manase, i brat Ovadijin Canuka, i njegov sin Isaak, njegov sin Manase, njegov sin Nisi, njegov sin Menahem, njegov sin Benjamin, njegov sin Aaron i ja, Josif, sin Aarona Blagoslopenog, svi smo

sinovi careva i niJednom došljaku niJe dopušteno da zauzme presto naših otaca."

Potom Josif pokušava da Hasdaiju odgovori na pitanje o veličini i topografiji svoje zemlje. Ali čini se da na njegovom dvoru nema nikoga dovoljno upućenog da bi se po veštini mogao meriti sa arapskim geografima, a njegova maglovita pominjanja drugih zemalja i naroda, slab su doprinos onome što smo već saznali od Ibn Haukala, Masudija i drugih persijskih i arapskih izvora. Tvrdi da ubira danak od trideset sedam naroda, što deluje prilično hvalisavo. Pa ipak, Danlop ukazuje da je devet plemena, kako se čini, živelo u zemlji Hazara, a ostalih dvadeset osam sasvim se dobro uklapa u Ibn Fadlanovu priču o dvadeset pet žena, od kojih je svaka kći vazalskog kralja (kao i u Eldad ha-Danijeve sumnjive priče). Dalje, treba imati na umu da je mnoštvo slovenskih plemena živelo duž gornjih tokova Dnjepra, čak do Moskve, i da su, kao što ćemo videti, plaćala danak Hazarima.

Bilo kako bilo, u Josifovom pismu nema ni pomena o carevom haremu. Pominju se samo jedna carica i njene „dame i evnusi". Kaže se da žive u jednom od tri dela Josifove prestonice, Itilu: „u drugom žive Izraelićani, Ismaelićani, hrišćani i ostali narodi koji govore drugim jezicima. Treći deo, koji je ostrvo, nastanjujem ja sam, prinčevi, robovi i sve sluge koje mi pripadaju...' Tokom cele zime živimo u gradu, a y mesecu nisanu (mart-april) napuštamo ga jer svi odlaze na rad u polja i bašte. U rodu se imanje prenosi sa kolena na koleno i sve mu porodice hrle sa radošću i klicanjem jer tamo nećeš čuti glas uljeza, ni videti neprijatelja. U zemlji nema mnogo kiša, ali ima dosta reka sa mnoštvom velike ribe i mnogo izvora, a njena polja i vinogradi, vrtovi i voćnjaci koji iz reke dobijaju vodu, obično su plodni i bogati i rađaju voće u izobilju... i uz božiju pomoć ja živim u miru."

Sledeći pasus posvećen je danu Mesijevog dolaska:

Ova podela Itila na tri dela, pominjs ss, kao što smo vidsln, u nekim arapskim izvorima.

„Naše oči uprte su u mudrace Jerusalima i Vavilona i mada živimo daleko od Ciona, čuli smo da su računice pogrešne usled mnoštva grehova - a mi ne znamo ništa sem da Svevišnji dobro računa. Uzdamo se jedino u Danilova proročanstva, a Svevišnji neka ubrza naše izbavljenje..."

Završni pasus Josifovog pisma odgovor je na Hasdaijevu tobožnju ponudu da stupi u službu hazarskog cara:

„U svome pismu pomenuo si želju da vidiš moje lice. I ja želim i čeznem da se divim tvome milosrdnom licu i sjaju tvoje veličanstvenosti, mudrosti i uzvišenosti. Želim da se tvoje reči obistine, da spoznam sreću i zagrlim te, gledajući tvoje drago, prijateljsko i prijatno lice. Bio bi mi kao otac, a ja tebi kao sin. Sav moj narod celivao bi tvoje usne. Dolazili bismo i odlazili po tvojoj želji i tvom mudrom savetu."

U Josifovom pismu postoji i pasus koji se odnosi na tadašnju politiku i prilično je nejasan:

„Uz pomoć Svevišnjeg, čuvam ušće reke (Volge) i ne dopuštam Rusima koji dolaze svojim brodovima da napadnu zemlju Arapa... Vodim protiv njih (Rusa) teške ratove, jer ako bih im dopustio, opustošili bi zemlje Ismaila čak do Bagdada."

Josif ovde istupa kao zaštitnik Bagdadskog kalifata od normansko-ruskih pljačkaša (vidi Poglavlje Š), što je možda pomalo neumesno ako se zna za gorko neprijateljstvo Omajadskog kalifata iz Kordove (kojem služi Hasdai) i Abasidskih kalifa iz Bagdada. Sa druge strane, ćudljiva vizantijska politika prema Hazarima uticala je na to da Josif prihvati ulogu branioca islama, bez obzira na rascep između dva kalifata. Bar je mogao da se nada da će Hasdai, kao iskusan diplomata, sve shvatiti.

Do njihovog susreta, ukoliko su o tome ikada ozbiljno razmišljali, nikada nije došlo. Dalja pisma, ako ih je i bilo, nisu sačuvana. „Hazarska prepiska" je oskudna i malo je podataka koji se mogu dodati onome što je već

poznato iz drugih izvora. Njena privlačnost leži u neobičnim fragmentarnim slikama koje prenosi, poput neispravnog reflektora uperenog na razbacane predele u gustoj magli kojom je obavijen taj period.

Među ostalim hebrejskim izvorima, tu je i „Kembridžski dokument" (nazvan tako po Univerzitetskoj biblioteci u Kembridžu, gde se sada nalazi). Otkrio ga je, krajem prošlog veka, kembridžski učenjak, Solomon Šehter, zajedno sa drugim spisima od neprocenjive vrednosti, u „Kairskoj Genizi", spremištu drevne sinagoge. (Geniza - posebno skrovište u koje se, uz odgovarajući obred, „sahranjuju" oštećeni svici Tope, molitvenici, i oštećeni predmeti koji se koriste pri bogosluženju. Obično se nalazi u podu sinagoge ili kraj nje, a ponekad i u jami na jevrejskom groblju. - prim. prev.) Dokument je y lošem stanju. To je pismo (ili kopija pisma) od jedno stotinak redova na hebrejskom. Početak i kraj nedostaju, pa je nemoguće saznati ko ga je pisao i kome je bilo upućeno. U pismu se Josif lominje kao savremenik i kao „moj gospodar", Hazarija se naziva „našom zemljom", pa se može zaključiti da je pismo, najverovatnije, pisao neki hazarski Jevrejin sa dvora cara Josifa, za vreme života Josifovog, tj. da potiče uglavnom iz istog vremena kao i „Hazarska prepiska". Neki autoriteti su čak pretpostavljali da je bilo upućeno Hasdai ibn Šaprutu i da je y Carigradu predato Hasdaijevom neuspešnom izaslaniku, Isaaku bar Natanu, koji ga je doneo u Kordovu (odakle je otišlo put Kaira kada su Jevreji proterani iz Španije). U svakom slučaju, iz samog je dokumenta očigledno da je pisan najkasnije u jedanaestom veku, a najverovatnije za Josifova života, u desetom veku. U njemu je još jedna priča o preobraćenju, ali je njegov značaj više politički. Pisac govori o tome kako su u vreme Josifovog oca, Aarona Blagoslovenog, Hazariju napali Alani, koje su na to nahuškali Vizantinci. Čini se da nijedan drugi, grčki ili arapski izvor ne

pominje ovaj pohod, ali, u De Administrando Imperio Konstantina Porfirogeneta, pisanom 947-950. jedan značajan pasus doprinosi verodostojnosti izjava ovog nepoznatog pismopisca:

„U vezi sa Hazarijom - ko bi, i kako, protiv n>ih mogao povesti rat? Kao što Oguzi mogu da ratuju protiv Hazara, jer su im blizu, isto može i vladar Alanije, pošto je hazarska oblast Devet Klima (plodni predeo severno od Kavkaza) blizu Alanije, pa Alan, ako želi, odatle može da ih pljačka i nanooi im veliku štetu i nevolju."

Prema Josifovom pismu, vladar Alana plaćao mu je danak, ali bilo to istina ili ne, prema kaganu je osećao verovatno uglavnom isto što i bugarski kralj. Jedan Konstantinov pasus otkriva njegove napore da nahuška Alane na rat protiv Hazara i ironično podseća na Ibn Fadlanovu misiju sa istim ciljem. Očigledno su u Josifovo vreme dani vizantijsko-hazarskog zbližavanja bili davna prošlost. Ali, sad govorim o budućem razvoju događaja, a o tome će biti reči u Poglavlju Š.

Otprilike vek posle „Hazarske prepiske" i verovatnog datuma „Kembridžskog dokumenta", Jehuda Halevi je napisao svoju nekad čuvenu knjigu Kuzari (Hazari). Halevija (1085-1141) obično smatraju najvećim hebrejskim pesnikom Španije. Ta je knjiga, međutim, pisana na arapskom i kasnije je prevedena na hebrejski. Njen je podnaslov: „Knjiga dokaza i rasprava u odbranu prezrene vere".

Halevi je bio cionista i umro je na hodočašću u Jerusalim. Delo Kuzari, pisano godinu dana pre njegove smrti, filozofski je traktat u kom se iznosi gledište da je jevrejski narod samo posrednik između boga i ostatka čovečanstva. Na kraju istorije i svi će se ostali narodi preobratiti u judaizam, a preobraćenje Hazara je simbol ili predznak tog krajnjeg događaja.

Uprkos nazivu, o samoj je hazarskoj zemlji u traktatu rečeno malo i tek kao podloga drugoj legendarnoj pove-

sti o preobraćenju (car, anđeo, jevrejski učenjak i dr.) i filozofskim i teološkim dijalozima cara i zastupnika triju vera.

Međutim, nekoliko je podataka koji ukazuju na to da je Halevi ili čitao Hasdaijevu i Josifovu prepisku ili se na neki drugi način obaveštavao o zemlji Hazara. Tako saznajemo da je, pošto mu se ukazao anđeo, car Hazara „tajnu tog sna poverio zapovedniku svoje vojske", a „zapovednik" je, kako se kasnije pokazuje, veoma važan - što je još jedna jasna aluzija na dvojnu vladavinu kagana i beka. Halevi takođe pominje „povesti" i „knjige hazarske", što podseća na „naše arhive" o kojima govori Josif, u kojima su čuvana državna dokumenta. Najzad, Halevi dvaput, na različitim mestima u knjizi, iznosi datum preobraćenja rekavši da je do njega došlo „pre 400 godina" i „godine 4500." (prema jevrejskom kalendaru). To 740. godinu izdvaja kao najverovatniji datum. Sve u svemu, što se činjenica tiče, to su skromni rezultati za knjigu koja je uživala ogromnu popularnost među Jevrejima srednjeg veka Ali, srednjovekovnom umu fabula je bila privlačnija od činjenica, a Jevreje je datum dolaska Mesije interesovao više nego geografski podaci. Arapski geografi i hroničari podjednako su se nonšalantno odnosili prema razdaljinama, datumima i razdvajanju stvarnosti i mašte.

Ovo, takođe, važi i za čuvenog nemačko-jevrejskog putnika, rabi Petačija iz Ratisbona koji je Istočnu Evropu i Zapadnu Aziju posetio između 1170. i 1185. Njegov putopis Sibub Ha'olam („Put oko sveta") očigledno je napisao neki učenik na osnovu beležaka ili po diktatu. Kazuje se o tome da je dobri rabi bio užasnut primitivnim običajima hazarskih Jevreja severno od Krima, ali ih je pripisivao njihovoj privrženosti karaitskom krivoverju:

> „Rabi Petačija ih upita: 'Zbog čega ne verujete u reči mudraca (tj. talmudista)?' Odgovoriše mu: 'Zato što nao naši očevi nisu tome učili.' Uoči Sabata ioeku sav hleb koji jedu na Sabat. Jedu ga u tami, sedeći cso dan na

jednom mestu. Njihove molitve sastoje se samo od psalama."[17]

To je rabija toliko razbesnelo da je o svom kasnijem prolasku kroz zemlju Hazara, rekao jedino, da mu je za to bilo potrebno osam dana tokom kojih je stalno „slušao lelek žena i zavijanje pasa".[18]

Pominje međutim, da je boraveći u Bagdadu, video da izaslanici Hazarske carevine traže uboge jevrejske učenjake iz Mesopotamije, pa čak i iz Egipta, „koji bi njihovu decu poučavali Tori i Talmudu".

Mada se malo jevrejskih putnika sa Zapada odvažilo na opasno putovanje na Volgu, zabeležili su svoje susrete sa hazarskim Jevrejima u svim glavnim centrima civilizovanog sveta. Rabi Petačija sreo ih je y Bagdadu. Benjamin iz Tudele, drugi čuveni putnik iz dvanaestog veka, posetio je hazarsku gospodu u Carigradu i Aleksandriji. Ibrahim ben Daud, savremenik Jude Halevija, izveštava da je y Toledu video „neke od njihovih potomaka, učenike mudraca".[19] Bili su to hazarski prinčevi.

Pa ipak, čudna je kolebljivost stava koji prema Hazarima imaju vođe ortodoksnog jevrejstva na Istoku, okupljene na Talmudskoj akademiji u Bagdadu. Gaon (hebrejski za „ekselencija") na čelu Akademije, bio je duhovni vođa jevrejskih naselja razbacanih posvud po Bliskom i Srednjem istoku, dok je eksilarh ili „princ ropstva", predstavljao svetovnu moć nad manje-više nezavisnim zajednicama. Saadia Gaon (882-942), najčuveniji među duhovnim vođama, ostavio je obilje rukopisa u kojima se često poziva na Hazare. Pominje nekog Jevrejina iz Mesopotamije koji je y Hazariju otišao sa namerom da se tamo nastani, kao da je reč o svakodnevnom događaju. Nejasno govori o hazarskom dvoru; na drugom mestu objašnjava da u biblijskom izrazu „Hiram iz Tira", Hiram nije lnčno ime, već vladarska titula, „kao kalif za vladara Arapa i kagan za cara Hazara".

Tako je za vođe crkvene hijerarhije istočnog jevrejstva , Hazarija postala veoma značajna u bukvalnom i u

' Provođelje Sabata u tami, bio je dobro poznati karantskn običaj.

prenosnom smislu, ali su u isto vreme na Hazare gledali sa izvesnim podozrenjem - podjednako iz rasnih razloga kao i zbog sumnje da su skloni karaitskom krivoverju. Hebrejski autor iz jedanaestog veka, Jafet ibn-Ali, i sam karait, objašnjava reč mamzer (mešanac) na primeru Hazara koji su postali Jevreji iako ne pripadaju toj rasi.

Njegov savremenik, Jakov ben-Ruben, osvetljava suprotnu stranu ovog kolebljivog stava, govoreći o Hazarima kao o „narodu koji ne podnosi jaram izgnanstva, ali su veliki ratnici i ne plaćaju danak nejevrejima".

Prikupljanje hebrejskih izvora o Hazarima, koji su doprli do nas, budi različita osećanja - oduševljenje, nevericu i, iznad svega, zaprepašćenje. Ratnički narod turskih Jevreja morao se rabiju činiti čudnim koliko i obrezani jednorog. Kao postscriptum arapskim i hebrejskim izvorima koji se odnose na preobraćenje, treba pomenuti da i jednima i drugima prethode hrišćanski izvori. U neko vreme pre 864. vestfalski je sveštenik Kristian Drutmar iz Akvitanije, napisao na latinskom raspravu Expositio in Evangelium Matei y kojoj beleži da „postoje ljudi pod kapom nebeskom u oblastima gde hrišćanina ne možeš naći, čije su imena Gog i Magog i koji su Huni. Među njima su neki nazvani Gazari koji su obrezani i poštuju judaizam u celosti". Ova se primedba odnosi na Evanđelje po Mateji (24.14),' sa čim HeMa nikakve očigledne veze i to se više ne pominje.

Otprilike u isto vreme kada je Drutmar pisao šta je iz tuđih priča saznao o jevrejskim Hazarima, čuveni hrišćanski misionar kojeg je poslao vizantijski car, pokušao je da ih preobrati u hrišćanstvo. To nije bio niko drugi do sveti Ćirilo, „slovenski apostol", navodni tvorac ćiriličnog pisma Njemu i njegovom sta-

' „I ovo Jevanđelje o Kraljevstvu propovedaće se po celom svetu za svedočanstvo svim narodima. A onda će doći kraj."

rijem bratu, Metodiju, car Mihailo III poverio je ovaj kao i druge misionarske zadatke, po nagovoru patrijarha Foke (koji je navodno bio hazarskog porekla, jer ga je, kako se priča, car jednom u ljutnji nazvao „hazarskom njuškom").

Ćirilovi prozelitski napori urodili su plodom, čini se, među slovenskim narodima Istočne Evrope, ali ne i među Hazarima. U njihovu zemlju putovao je preko Hersona na Krimu, gde je, kažu, proveo šest meseci učeći hebrejski i pripremajući se za svoju misiju. Onda je krenuo „Hazarskim putem" - Don - prolaz na Volgi - do Itila, a odatle, duž Kaspijskog mora, na susret sa kaganom (ne kaže se gde). Usledile su uobičajene teološke rasprave, ali gotovo bez ikakvog uticaja na hazarske Jevreje. Čak se i u laskavom delu Vita Constantine (Ćirilovo prvobitno ime) kaže samo da je Ćirilo ostavio dobar utisak na kagana , da je nekoliko ljudi pokršteno, a dve stotine hrišćanskih zatvorenika pušteno kao izraz kaganove dobre volje. Bilo je to najmanje što je kagan mogao da učini za carevog izaslanika koji se izložio tolikom naporu.

Ovoj su priči studenti slovenske filologije dodali jedan zanimljiv podatak. Po predanju, Ćirilova je zasluga ne samo stvaranje ćirilice nego i glagoljice. Ovo drugo, prema Baronu, „koristilo se u Hrvatskoj do sedamnaestog veka. Odavno je priznato da bar jedanaest znakova, koji delimično predstavljaju slovenske glasove, potiče iz hebrejskog pisma". (Tih su jedanaest znakova: A, B, V, G, E, K, P, R, S, Š, T.) Čini se da to potvrđuje ono što je ranije rečeno o uticaju hebrejskog pisma na širenje pismenosti među susedima Hazara.

III

OPADANJE

„Bilo je TO", pisao je D. Sainor,[1] „u drugoj polovini osmog veka, kada je Hazarska Carevina dostigla zenit svoje slave" - tj. u vreme između Bulanovog preobraćenja i Ovadijine verske reforme. Ovo nikako ne znači da su Hazari za svoju sreću mogli da zahvale jevrejskoj veri. Pre će biti obrnuto: mogli su sebi da priušte da postanu Jevreji, jer su bili ekonomski i vojno jaki. s\< *

Živi simbol njihove moći bio je car Lav Hazar^koji je vladao Vizantijom od 775. do 780, a nazvan je tako po svojoj majci, hazarskoj princezi „Cvet", onoj koja je na dvor unela novu modu. Sećamo se da je njena udaja usledila odmah posle velike hazarske pobede nad muslimanima u bici kod Ardabila, koja se pominje u Josifovom pismu i u drugim izvorima Ta dva događaja, primećuje Danlop, „gotovo su sigurno u vezi".[2]

Međutim, u tom periodu raznoraznih spletki, međudinastički brakovi i veridbe mogli su da budu opasni. Često su uzrokovali - ili bar pružali povod - za rat. Obrazac je, navodno, preuzet od Atile, nekadašnjeg vrhovnog hazarskog vladara Godine 450. Atila je, kažu, primio poruku i uz nju i verenički prsten koji mu je poslala Onorija, sestra Valentinijana Š, cara Zapadnog Rimskog Carstva. Ova romantična i slavoljubiva gospa preklinjala je hunskog poglavara da je izbavi sudbine rope od smrti, iznuđenog braka sa starim senatorom, i poslala mu je svoj prsten. Atila ju je odmah za-

prosio i u miraz zatražio polovinu carstva, a kada je Valentinian to odbio, napao je Galiju.

U istoriji Hazara, ova se tema javlja u nekoliko varijacija. Sećamo se besa bugarskog kralja kada mu je oteta kći i kako je taj događaj naveo kao glavni razlog za svoj zahtev da mu kalif izgradi utvrđenje koje bi ga štitilo od Hazara. Ako ćemo verovati arapskim izvorima , slični događaji (mada sa drukčijim obrtom) doveli su, krajem osmog veka, posle dužeg perioda mira, do poslednjeg rasplamsavanja hazarsko-muslimanskih ratova.

Prema al-Tabariju, kalif je 798." naložio guverneru Jermenije da još bolje obezbedi granicu sa Hazarima tako što će se oženiti kaganovom kćerkom. Taj guverner bio je član moćne porodice Barmesida (i slučajno podseća na princa iz istoimene porodice koja se pominje u „1001 noći", koji je prosjaka pozvao za trpezu punu skupocenih, ali praznih sudova). Barmesid se složio i hazarsku princezu, zajedno sa pratnjom i mirazom, poslali su mu u raskošnoj povorci, kako i dolikuje (vidi: I, 10). Ali, ona je na porođaju umrla. Umrlo je i novorođenče, a njeni dvorani, po povratku u Hazariju, natuknuli su kaganu da je ona otrovana. Kagan je odmah napao Jermeniju i (prema dva arapska izvora[3]) odveo 50.000 zarobljenika. Kalif je bio primoran da iz svojih tamnica pusti hiljade zločinaca i naoruža ih, kako bi zaustavio napredovanje Hazara.

Arapski izvori pominju najmanje još jedan neuspeo međudinastički brak u osmom veku posle kojeg je usledio napad Hazara. I da bi cela stvar bila ubedljivija, „gruzijska hronika" tom spisku dodaje i jednu jezivu priču (u kojoj princezu nisu otrovali, već se sama ubila kako bi izbegla kaganovu postelju.) Detalji i tačni datumi sumnjivi su kao i obično,[4] a takav je i pravi motiv ovih zbivanja.¿Ali, u hronikama često ponavljane priče o nevestama kojima se trguje i o caricama koje truju, bez sumnje su snažno uticale na maštu naroda, a verovatno i na političke događaje.

* U ovo ss odrsđen,e, međutim, ns trsba pouzdati.

Posle osmog veka ništa se više nije čulo o hazarskoarapskim ratovanjima. Po ulasku u deveti vek, Hazari su, čini se, nekoliko decenija uživali u miru - bar ih u hronikama retko pominju, a y istoriji je dobra vest kada o nečem nema vesti. Na južnim granicama zemlje uspostavljen je mir, odnosi sa Kalifatom rešeni su prećutnim sporazumom o nenapadanju, a odnosi sa Vizantijom i dalje su bili pravi prijateljski.

Ipak, sredinom ovog relativno idiličnog perioda, jedna zloslutna epizoda nagovestila je nove opasnosti. Godine 833. ili tu negde, hazarski kagan i bek poslali su izaslanika Teofilu, caru Istočnog Rimskog Carstva, moleći ga da im pošalje vešte neimare i zanatlije koji bi im izgradili utvrđenje u donjem toku reke Dona. Car je pohitao sa odgovorom. Poslao je flotu preko Crnog i Azovskog mora do ušća Dona, gde se nalazila strateška tačka na kojoj je trebalo zidati tvrđavu. Tako je nastao Sarkel, čuvena tvrđava i arheološka znamenitost od neprocenjive vrednosti, praktično jedina koja je odgonetala hazarsku istoriju, sve dok je nije poplavilo Cimljansko jezero povezano sa kanalom Volga-Don. Konstantin Porfirogenet, koji je ovu epizodu ispričao nešto iscrpnije, kazuje da je Sarkel, pošto u toj oblasti nije bilo kamena, izrađen od cigle, pečene u posebno načinjenim pećima. He spominje neobičnu pojedinost (koju su otkrili sovjetski arheolozi dok je to mesto još uvek bilo pristupačno) da su graditelji koristili i mermerne stubove vizantijskog porekla koji datiraju iz šestog veka i verovatno su uzeti sa neke vizantijske ruševine - lep primer vladarske štedljivosti.[5]

Neprijatelji zbog kojih je zajedničkim naporima izgrađena ova impresivna tvrđava, bile su one strašne i zloslutne pridošlice na svetskoj sceni koje su na Zapadu zvali Vikinzima ili Severnjacima, a na Istoku Rousima, Rosima ili Rusima.

Dva veka ranije, arapski osvajači napredovali su ka civilizovanom svetu divovskim dvojnim obuhvatom: levim krilom nadirali su preko Pirineja, a desnim pre-

ko Kavkaza. Sada, u toku vikinške ere, istorija se ponavljala ali, čini se, kao sopstveni odraz u ogledalu. Početni žar koji je pokrenuo muslimanske osvajačke ratove razbuktao se u najjužnijoj oblasti poznatog sveta, u arabijskoj pustinji. Vikinški napadi i osvajanja započeli su u njegovoj najsevernijoj oblasti, u Skandinaviji. Arapi su kopnom nadirali ka severu, a Severnjaci morem i vodenim putevima ka jugu. Arapi su, bar u teoriji, vodili sveti rat, a vikinški bezbožnički ratovi bili su gusarski i pljačkaški - posledice su, bar što se žrtava tiče, bile uglavnom iste. Ni u jednom od ovih slučajeva istoričari nisu mogli da pruže ubedljiva objašnjenja ekonomskih, ekoloških ili ideoloških razloga koji su ove, naizgled usnule oblasti Arabije i Skandinavije, gotovo preko noći pretvorili u vulkane nabujale životne snage i nerazboritih poduhvata - oba su sasvim ugasla za samo dva veka, ali je beleg koji su za sobom u ovom svetu ostavile njihove erupcije, trajan. Obe su u istom vremenskom rasponu, iz divljaštva i razaranja prerasle u sjajno kulturno dostignuće.

Otprilike u vreme kada je zajedničkim vizantijsko-hazarskim naporima izgrađen Sarkel radi zaštite od očekivanog napada istočnih vikinga, vikinško je zapadno krilo već prodrlo u sve značajnije vodene puteve Evrope i osvojilo pola Irske. Tokom sledećih nekoliko decenija naselili su Island, osvojili Normandiju, nekoliko puta opustošili Pariz, upali u Nemačku, deltu Rone, Đenovski zaliv, oplovili Iberijsko poluostrvo i preko Mediterana i Dardanela napali Carigrad - a y isto vreme Rusi su nadirali niz Dnjepar i preko Crnog mora. Kako je Tojnbi pisao:[6] „U devetom veku, u vreme kada su Rosi udarili na Hazare i na Istočne Rimljane, Skandinavci su napadali, osvajali i naseljavali se u ogromnom luku koji se konačno proširio ka jugozapadu... do Sesverne Amerike i na jugoistoku... do Kaspijskog mora"

Nije čudo što se u litanijama Zapada našla nova molitva: A furore Normannorum libera nos Domine. HUTU je čudo što su Carigradu hazarski saveznici bili potreb-ni kao štit protiv zmajeva izrezbarenih na pramcima

vikinških lađa, kao što su mu dva stoleća ranije bili potrebni da ga štite od zelenih Prorokovih barjaka. I baš kao i pre, Hazari su opet izdržali glavni udar napada posle kog su od njihove prestonice ostale samo ruševine.

Nije samo Vizantija imala razloga da bude zahvalna Hazarima što su zaustavili napredovanje vikinških flota niz velike vodene puteve sa severa. Tek se sad može bolje razumeti zagonetni pasus iz Josifovog pisma upućenog Hasdaiju ceo vek kasnije: „Uz pomoć Svevišnjeg, ja čuvam ušće reke i ne puštam Ruse koji dolaze u svojim lađama da zauzmu zemlju Arapa... Bijem teške bitke (protiv Rusa)."

Posebnu vrstu Vikinga koju Vizantinci nazivaju „Rosima", arapski hroničari pominju kao „Varjaze". Prema Tojnbiju, reč „Ros" najverovatnije je izvedena „iz švedske reči 'rodher' što znači veslači".[7] Što se tiče reči „Varjag", Arapi i Prva ruska hronika koristili su je da označe Normane ili Skandinavce - i Baltik je, zapravo, nazivan „Varjaškim morem".[8] Mada je ova grana Vikinga potekla iz istočne Švedske, njihovo napredovanje odvijalo se po istom obrascu kao i napredovanje Norvežana i Danaca koji su napadali Zapadnu Evropu. Bilo je sezonsko i zasnivalo se na strateški postavljenim ostrvima koja su služila kao uporišta, skladišta oružja i izvori snabdevanja za napade na kopno. Ali, karakter tih napredovanja se menjao i, tamo gde su uslovi za to bili povoljni, ono se od pljačkaških napada i prisilne trgovine razvilo u manje-više stalna nasel>a i, napokon, u stapanje sa pokorenim lokalnim stanovništvom. Tako je prodiranje Vikinga u Irsku započelo zauzimanjem ostrva Rehru (Lembei) u Dablinskom zalivu, Engleska je osvojena sa ostrva Tanet, a zauzimanjem ostrva Valheren (nedaleko od Holandije) i Noarmuatije (kraj ušća Loare) počeo je prodor na Kontinent.

Ha istočnom kraju Evrope, Severnjaci su imali isti plan osvajanja. Pošto su prešli Baltik i Finski zaliv, uplovili su uz reku Volhov u jezero Ilmen (južno od Lenjingrada), gde su pronašli odgovarajuće ostrvo Holmgard iz islandskih saga. Tu su osnovali naselje koje je preraslo u grad Novgorod.' Odatle su velikim vodenim tokovima odlazili na jug u svoje pljačkaške pohode - Volgom u Kaspijsko i Dnjeprom u Crno more.

Prethodna ruta vodila je kroz zemlje ratobornih Bugara i Hazara, a kasnije preko teritorija raznih slovenskih plemena koja su naseljavala severozapadno granično područje Hazarske Carevine i plaćala danak kaganu: Poljani u oblasti Kijeva, Viatići južno od Moskve, Radimešći istočno od Dnjepra, Severjani na reci Derni i dr." Čini se da su ovi Sloveni imali napredniju zemljoradnju, a očigledno su bili bojažljiviji nego njihovi „turski" susedi sa Volge jer su, kako Bari kaže, postali „prirodni plen" skandinavskih pljačkaša. Ovi su se, najzad, između Volge, Dona i Dnjepra, opredelili za Dnjepar, uprkos njegovim opasnim vodopadima. Tako je Dnjepar postao „veliki vodeni put", onaj „Austverg" iz nordijskih saga koji je od Baltika vodio do Crnog mora i Carigrada. Čak je i sedam najvećih vodopada uz slovenska imena, dobilo i skandinavska. Konstantin savesno navodi obe verzije (npr. Baru-fors na normanskom, Volni na slovenskom - za uzburkani vodopad).

Ti su Varjazi-Rusi bili, kako se čini, sasvim jedinstveni - čak i među svojom braćom Vikinzima - kombinacija gusara, pljačkaša i samo naizgled trgovaca jer su se vladali prema sopstvenim pravilima koja su nametali mačem i ratnom sekirom. Trampili su krzna, mačeve i ćilibar za zlato, ali su robovi bili njihova glavna roba Arapski istoričar tog vremena piše:

> „Na tom ostrvu (Novgorod) ima ljudi oko 100.000 na broju i ti ljudi stalno odlaze čamcima da nanadaju Slovsns,

He treba ga mešati sa Nižlji Iovgorod (koji sada nosn naziv Gorki).

Konstantin Porfirogenet i Ruska hronika uglannom ss slažu oko imena i lokacija ovih plemena, kao i njihove podrsđenostn Haadrima.

uhvate ih, zarobe i odvode Hazarima i Bugarima da ih tamo prodaju. (Setimo se pijace robova u Itilu koju pomin>e Maoudi.) Nemaju obrađene zemlje ni semena i (žive tako što) otimaju od Slovena. Kada im se rodi dete, ispred njega stave ioukani mač, a otac deteta kaže: 'Ja nemam ni zlata ni srebra, ni bogatstva koje mogu da ti ostavim, ovo je tvoje nasledstvo, njime obezbedi sebi bolji život'."[9]

Savremeni istoričar, Mak Evedi, lepo je to ukratko izložio:

„U svemu čime su se bavili od Islanda do granica Turkeotana, od Carigrada do Polarnog kruga, Vikinzi-Varjazi su ispoljavali neverovatnu životnu snagu i neustrašivost, pa oe kaže da je ogroman trud straćen u pljačkanju. Ti severnjački junaci nisu se udostojili da trguju sve dok nisu prestali da pobeđuju. Krvlju okaljano, ali slavom ovenčano zlato voleli su više nego sigurnu trgovačku zaradu."[10]

Tako su ruski konvoji koji su u letnjim mesecima plovili ka jugu, istovremeno bili trgovačke flote i vojne armade. Ove dve uloge bile su nerazdeljive, pa se nije moglo predvideti koja će se flota, i kada, od trgovačke pretvoriti u ratničku. Veličina flota bila je impresivna. Masudi govori o tome da rusku silu koja iz Volge ulazi u Kaspijsko more (9 ,1 2-13) čini „oko 50 0 lađa i na svakoj od njih po 100 ljudi". Od tih 50.000 ljudi, kaže on, 35.000 je poginulo u bici.' Masudi je možda preterivao, ali sigurno ne mnogo. Čak i u ranoj fazi njihovih junačkih poduhvata (oko 860), Rusi su prešli Crno more i izvršili opsadu Carigrada sa flotom koja je po različitim procenama brojala između 200 i 230 brodova.

Ako se imaju u vidu nepredvidljivost i poslovična podmuklost ovih opasnih uljeza, Vizantinci i Hazari morali su, kako se to kaže, da „sviraju po sluhu". I vek i po posle izgradnje Sarkela, trgovinski sporazumi i razmene diplomatskih misija sa Rusima, još su se uvek

' Vidi: Poglavlje IV, 1.

smenjivali sa divljim ratovanjima. Polako su i postepeno Severnjaci menjali svoju ćud izgradivši stalna naselja, poslovenivši se mešanjem sa svojim podanicima i vazalima, i tek su na kraju usvojili veru vizantijske crkve. U to su vreme, poslednjih godina desetog veka, ti „Rusi" postali današnji Rusi. Rani ruski kneževi i plemstvo još uvek su nosili skandinavska imena koja su poslovenjena. Rjurik je nastao od Hrorekr, Oleg od Helgi, Igor od Ingvar, Olga od Helga i tako dalje. Trgovinski sporazum koji je knez Igor-Ingvar zaključio sa Vizantincima 945, sadrži spisak njegovih pratilaca od kojih samo trojica imaju slovenska imena, dok ih je sa skandinavskim pedeset.[11] Ali sin Ingvara i Helge dobio je slovensko ime Svjatoslav i od tada pa nadalje, proces asimilacije napredovao je krupnim koracima. Varjazi su postepeno gubili svoj identitet posebnog naroda, a normanska je tradicija u ruskoj istoriji izbledela.

Teško je zamisliti taj neobični narod koji se divljaštvom isticao čak i u to divlje doba Hronike su pristrasne, jer su ih pisali ljudi iz naroda koji su trpeli od tih uljeza sa severa. A priča druge strane ostala je neizrečena, jer je skandinavska književnost nastala tek mnogo posle vikinške ere, kada su njihovi junački podvizi živeli još samo u legendi. Pa čak i tako, rana normanska književnost kao da potvrđuje njihovu neobuzdanu, pomamnu strast prema borbi i čudnu vrstu mahnitosti koja ih je u bitkama obuzimala. Za to su imali čak i posebnu reč: berserksgangr - divlje normansko ratovanje.

Arapske hroničare toliko su zbunjivali da protnvreče ne samo jedan drugome već, u razmaku od nekoliko redova, i sami sebi. Naš prijatelj Ibn Fadlan veoma se gnušao prljavih i bestidnih običaja Rusa koje je sreo na Volgi, u zemlji Bugara. Sledeći pasus odnosi se na Ruse i opisuje događaj koji prethodi izveštaju o Hazarima, navedenom nešto ranije:

„Oni su najprljapija stvorelja pod kapom nebsskom. Ujutro služapka doiosi zdslu iunu pods gospodaru lomaćinstva . On isrs lics i kosu, il.ujs i nstrssa ios u

> posudu koju devojka zatim predaje sledećoj osobi koja čini to isto - i tako redom, sve dok svi ukućani ne upotrebe zdelu da bi u nju pljunuli, otresli nos i u ljoj oprali lice i kosu."[12]

Nasuprot tome, Ibn Rusta piše na istu temu: „Čisti su u odnosu na njihovu odeću" - i ostaje na to-me.»

Ibn Fadlan ozlojeđen je i time što Rusi imaju polne odnose i vrše nuždu na javnom mestu, uključujući i njihovog kralja, dok Ibn Rusta i Gardezi ne znaju ništa o tim tako gnusnim običajima Ali i njihova kazivanja podjednako su nepouzdana i nedosledna. Tako Ibn Rusta kaže: „Poštuju svoje goste i susretljivi su prema tuđinima koji kod njih traže zaklon i prema svakome među njima ko je u nevolji. He dozvoljavaju nikome da ih ugnjetava i svakoga ko je naopak ili okrutan pronalaze i izbacuju iz svoje sredine."[14] Ali svega nekoliko pasusa kasnije, on daje sasvim drukčiju sliku ili pre vinjetu ruskog društva:

> „Nijedan od njih nije sam ni kada treba da zadovolji svoje prirodne potrebe - uvek ga prate trojica drugova koji ga čuvaju, i svaki od njih ima mač, zbog nepoverenja i podmuklosti koje među njima vladaju, jer, ukoliko čovek poseduje bilo šta vredno, njegov vlastiti brat i prijatelj koji su sa njim, poželeće to što ima i nastojaće da ga ubiju i orobe."[15]

Međutim, kada su u pitanju njihove ratničke vrline, izvori su jednodušni:

> „Ovi su ljudi snažni i odvažni, i kada napadaju na otvorenom, niko im ne može uteći, a da ga ne unište, otmu mu žene, a njega odvedu u ropstvo."[1*1]

Sa takvom su se sudbinom sada suočili Hazari.

Sarkel je izgrađen u zadnji čas. Omogućio im je da kontrolišu kretanje ruskih flotila duž donjih tokova Do-

na i prolaz Don-Volga („Hazarski put"). Uopšte, činilo se da su tokom prvog stoleća njihovog prisustva na sceni[1] pljačkaški napadi Rusa bili usmereni uglavnom na Vizantiju (gde je, očigledno, plen bio bogatiji), a njihovi odnosi sa Hazarima bili pre svega trgovinski, mada ne bez trvenja i stalnih čarki. U svakom slučaju, Hazari su mogli da kontrolišu ruske trgovinske puteve i da nameću svoj desetpostotni porez na sve tovare koji su preko njihove zemlje kretali put Vizantije i muslimanskih zemalja

Takođe, imali su nešto kulturnog uticaja na Severnjake koji su, uprkos svojoj grubosti, bili naivno skloni tome da uče od ljudi sa kojima su dolazili u dodir. To što su rani ruski vladari iz Novgoroda usvojili titulu „kagana", pokazuje stepen tog uticaja. Ovo su potvrdili i vizantijski i arapski izvori. Tako Ibn Rusta, posle opisa ostrva na kojem je izgrađen Novgorod, kaže: „Idaju kral>a koji se zove Kagan Rus." Štaviše, Ibn Fadlan izveštava da taj Kagan Rus ima generala koji predvodi vojsku i predstavlja ga pred narodom. Zeki Validi ističe da je takvo prenošenje zapovedništva nad vojskom nepoznato germanskim narodima sa severa, gde kralj mora da bude pre svega ratnik. Validi zaključuje da su Rusi očigledno podražavali hazarski sistem dvojne vladavine. Ovo je sasvim moguće ako se ima u vidu činjenica da su Hazari bili najuspešniji i kulturno najrazvijeniji narod sa kojim su Rusi, u ranim fazama svojih osvajanja, bili u teritorijalnom dodiru. Taj je dodir najverovatnije bio prilično intenzivan, s obzirom na to da je u Itilu postojala kolonija ruskih trgovaca, a y Kijevu zajednica hazarskih Jevreja.

Žalosno je što se u kontekstu rečenog mora dodati i to da je sovjetski režim, više od hiljadu godina nakon događaja o kojima je reč, dao sve od sebe da izbriše uspomenu na istorijsku ulogu i kulturna dostignuća Hazara. Na dan 12. januara 1952. godine, The Times je preneo sledeću vest:

[1] Grubo od 830. do 930.

RANA RUSKA KULTURA OMALOVAŽENA
SOVJETSKI ISTORIČAR OSUĐEN

Pravda je još jednog sovjetskog istoričara kritikovala zbog umanjivanja značaja rane kulture i razvoja ruskog naroda. Bio je to profesor ArJamonov koji je na nedavnoj sednici Odeljenja za istoriju i filozofiju Sovjetske akademije nauka ponovio teoriju iznetu u knjizi iz 1937, a no kojoj stari grad Kijev mnogo duguje Hazarima. Predstavio ih je kao napredan narod koji je postao žrtva ruskih agresivnih prohteva.

„Sve te stvari", kaže Pravda, „nemaju ničeg zajedničkog sa istorijskim činjenicama. Hazarsko carstvo, koje je predstavljalo primitivan spoj različitih plemena, nije odigralo nikakvu pozitivnu ulogu u stvaranju države Istočnih Slovena. Stari izvori potvrđuju da su se državne formacije Istočnih Slovena javile još mnogo pre bilo kakvog pomena o Hazarima.

Hazarsko carstvo nije unapredilo razvoj drevne ruske države - naprotiv, usporilo je napredak istočnosloven-skih plemena. Materijali do kojih su došli naši arheo-lozi svedoče o visokom stepenu kulture u staroj Rusiji. Jedino ako se preuveliča istorijska istina i zanemare činjenice, može se govoriti o nadmoćnosti hazarske kul-ture. Idealizovanje Hazarskog carstva jasno ukazuje na to da su još uvek živi izvitopereni stavovi onih buržoa-skih istoričara koji su potcenjivali autohtoni razvoj ruokog naroda. Netačnost ovog shvatanja je očigledna. Ta-kav stav neprihvatljiv je za sovjetsku istoriografiju."

Osim brojnih članaka u učenim časopisima , svoju prvu knjigu, u kojoj se bavio ranom istorijom Hazara, Artamonov je, kog sam često navodio, objavio 1937. godi-ne. Njegov je Magnum opus, IsŠorija Hazara, bio u pri-premi u vreme kada se Pravda oglasila - kao rezultat , knjiga je objavljena tek deset godina kasnije (1962), a na poslednjim stranicama opovrgnuto je sve što im je pre - thodilo - pa i autorovo životno delo . Na tim se stra - nicama molse pročitati:

„Hazarsko carstvo se raspalo i razbilo u komads koji su se većinom stopili sa drugim srodnim narodima, a ma-njina nastanjena u Itilu izgubila js svoju nacionalnu

osobenost i pretvorila se u parazitsku, jevrejski obojenu klasu.

Rusi se nikada nisu klonili kulturnih dostignuća Istoka... Ali od itilskih Hazara Ruoi nemaju ništa. Uz-grsd budi rečeno, prema ratobornom hazarskom judaizmu isto su se odnosili i drugi narodi koji su sa njim bili u dodiru: Mađari, Bugari, Pečenjezi, Alani i Polovni... Potreba da se odupru nasilnicima iz Itila, podstakla je Oguze i Slovene da se ujedine oko zlatiog kijevskog trona, a TO je jedinotvo, sa svoje strane, omogućilo i pospešilo nagli rast ne samo ruskog državnog sistema već i stare ruske kulture. Ova je kultura oduvek bila originalna i nikada nije zavisila od hazarskog uticaja. Ti beznačajni istočnjački elementi u ruskoj kulturi koje su prensli Hazari i na koje se obično misli kada je reč o problemima kulturnih veza između Rusa i Hazara, nisu prodrli u srce ruske kulture već su ostali na površini, bili kratkog veka i malog značaja. Nikako ne daju povoda da se u istoriji ruske kulture ističe 'Hazarski' period."

Partijski nalozi okončali su proces zatiranja koji je otpočeo time što su potopljene ruševine Sarkela.

Intenzivna trgovinska i kulturna razmena sa Hazarima nije sprečila Ruse da u njihovo carstvo prodiru postepeno, prisvajajući slovenske podanike i vazale. Prema Prvoj ruskoj hronici do 850, tj. nekih dvadeset pet godina po izgradnji Sarkela, danak koji su plaćali slovenski narodi „delili su Hazari i Varjazi sa Baltičkog mora". Varjazi su nametnuli porez „Čudima", „Krivičjanima" i drugima, tj. slovenskim narodima koji su živeli severnije, a Hazari su nastavili da prikupljaju danak od Viatiča, Sevjana i najznačajnijih od svih, Poljana, u središnjoj oblasti Kijeva. Ali ne zadugo. Tri godina kasnije, ako je verovati datumima (iz Ruske hronike), ključni grad na Dnjepru, Kijev, koji je prethodno bio pod vrhovnom upravom Hazara, prešao je y ruke Rusa.

Mada je ovo bio odlučujući događaj u istoriji Rusa, odigrao se bez oružane borbe. Prema „Hronici", Novgo-

rodom je u to vreme vladao (polulegendarni) knez Rjurik (Hrorekr) pod čijom su upravom bila sva vikinška naselja, Sloveni sa severa i neki finski narodi. Dvojica Rjurikovih ljudi, Oskold i Dir, ugledali su, na putu niz Dnjepar, utvrđeno mesto na planini i taj im se prizor dopao. Rečeno im je da je to grad Kijev i da „plaća danak Hazarima". Njih su se dvojica sa porodicama naselila u tom gradu, „okupila oko sebe mnogo Severnjaka i vladala okolnim Slovenima, isto kao što je Rjurik vladao Novgorodom. Nekih dvadeset godina kasnije, Rjurikov sin Oleg (Helgi) došao je i umorio Oskolda i Dira, a Kijev pripojio svojoj upravi."

Kijev je po važnosti uskoro zasenio Novgorod. Postao je prestonica Varjaga i „majka ruskih gradova", a kneževina koja je po njemu dobila ime, postala je kolevka prve ruske države.

U Josifovom pismu, pisanom otprilike jedan vek posle ruske okupacije Kijeva, taj grad nije na spisku hazarskih poseda. Ali uticajne hazarsko-jevrejske zajednice opstale su i u gradu, i u kijevskoj oblasti, a posle konačne propasti njihove zemlje, osnažene su velikim brojem hazarskih doseljenika. Ruska hronika neprestano se poziva na junake koji su došli iz zemlje židovskaje (zemlje Jevreja), a „Hazarska kapija" u Kijevu čuva i danas živu uspomenu na njegove nekadašnje vladare.

Zagazili smo već u drugu polovinu devetog veka i pre nego što nastavimo povest o ruskim nadiranjima, moramo obratiti pažnju na neka važna zbivanja među narodima stepe, naročito Mađarima. Ti su se događaji odvijali uporedo sa porastom ruske moći i neposredno su uticali na Hazare - i na kartu Evrope.

Mađari su bili saveznici Hazara i tako reći, dobrovoljno vazali, sve do nastanka Hazarskog carstva. „Problem njihovog porekla i ranih lutanja odavno zbunjuje naučnike", pisao je Makartni." Na drugom će mestu reći da je to „jedna od najmračnijih istorijskih zagonetki".[18]

Sve što sa izvesnošću znamo o poreklu Mađara jeste da su narod srodan finskom i da njihov jezik pripada takozvanoj ugro-finskoj porodici jezika, kao i jezik vogulskog i ostjačkog naroda iz šumskih predela severnog Urala. Nisu bili ni u kakvoj vezi sa slovenskim i turskim narodima iz stepa, među koje su došli da žive - što je bio etnički kuriozitet, a to je i danas. Savremena Mađarska, za razliku od drugih malih naroda, nema nikakve jezičke veze sa svojim susedima. Mađari su ostali etnička enklava u Evropi, a udaljeni Finci jedini su im srodnici.

U neko, neodređeno doba tokom ranih stoleća hrišćanske ere, ovo je nomadsko pleme proterano iz svog nekadašnjeg prebivališta na Uralu i krenulo je ka jugu kroz stepe, da se konačno nastani u oblasti između reka Dona i Kubana. Tako su postali susedi Hazara, još pre njihovog uspona. Izvesno vreme činili su deo saveza polunomadskih naroda, Onogura („deset strela" ili deset plemena). Postoji verovanje da je ime „Ugri" slovenska verzija te reči,[19] dok je „Mađar" naziv kojim su sami sebe odvajkada zvali.

Otprilike od sredine sedmog pa do kraja devetog veka bili su, kao što je već rečeno, podanici Hazarskog carstva. Izuzetno je to što u toku ovog perioda u kom su druga plemena bila zaokupljena ubilačkom igrom muzičkih stolica, nije zabeležen nijedan oružani sukob između Hazara i Mađara, mada su i jedni i drugi, tu i tamo ratovali protiv svojih bližih ili daljih suseda: Bugara sa Volge, Bugara sa Dunava, Oguza, Pečenjega i drugih, kao i protiv Arapa i Rusa. (Igra muzičkih stolica - igra u kojoj je učesnika više no stolica i nz koje se, uz muziku, jedan po jedan, eliminišu najspornji učesnici. - prim. prev.) Parafrazirajući Rusku hroniku i arapske izvore, Tojnbi piše da su tokom celog ovog perioda Mađari, za račun Hazara, „ubirali danak" od slovenskih i finskih naroda u „Zoni crne zemlje", severno od mađarskog dela stepe i u šumovitom području još dalje na sever. Dokaz da je ime Mađar bnlo korišćeno još u to vreme je y tome što ga nalazimo i u izvesnom broju toponima u ovoj oblasti severne Rusnje.

Ti nazivi verovatno označavaju položaje nekadašnjih mađarskih garnizona i stražarnica.[20] Tako su Mađari vladali svojim slovenskim susedima, a Tojnbi zaključuje da su u nametanju poreza „Hazarima Mađari bili posrednici, premda su, bez sumnje, ovi to posredništvo takođe dobro iskoristili".[21]

Dolaskom Rusa ovako unosno stanje stvari iz osnova se izmenilo. Negde u vreme kada je Sarkel izgrađen, došlo je do izrazitog kretanja Mađara preko Dona, na njegovu zapadnu obalu. Otprilike oko 830. pa nadalje, veći deo ovih naroda ponovo se naselio između Dona i Dnjepra, u oblasti koja će kasnije dobiti naziv Lebedija. O razlogu ovih kretanja mnogo se raspravljalo među istoričarima. Tojnbijevo objašnjenje je ne samo najaktuelnije nego i najuverljivije:

> „Možemo... zaključiti da su Mađari zaposeli stepu zapadno od Dona po odobrenju svojih hazarskih gospodara... S obzirom na to da je ta stepska zemlja prethodno pripadala Hazarima i da ou im Mađari bili podređeni saveznici, možemo zaključiti da Mađari niou naselili hazarsku teritoriju protiv volje Hazara... Štaviše, možemo zaključiti da su Hazari ne samo dopustili Mađarima da se nastane zapadno od Dona već da su ih i sami tu naseljavali kako bi ih iskoristili za neke svoje ciljeve. Premeštanje podređenih naroda iz strateških razloga bilo je sredstvo kojem su i ranije pribegavali graditelji nomadskih imperija... Na novom položaju, Mađari su Hazarima mogli da pomognu da zauotave napredovanja Rosa ka jugoistoku i jugu. Naoeljavanje Mađara zapadno od Dona bilo je u tesnoj vezi sa građenjem tvrđave Sarkel na istočnoj obali Dona."[22]

7

Ovaj aranžman funkcionisao je dosta dobro skoro pola veka. Tokom tog perioda odnos između Hazara i Mađara postao je još bliži, a vrhunac dostiže tokom dva događaja koji su trajno obeležili mađarski narod. Prvo, Hazari su im dali kralja koji je osnovao prvu mađarsku dinastiju i, drugo, nekoliko hazarskih plemena pri-

družilo se Mađarima i korenito promenilo njihov etnički karakter.

Prvu epizodu opisao je Konstantin u De Administrando (oko 950), a potvrđuje je činjenica da se imena koja pominje nezavisno od toga pojavljuju u prvoj „Mađarskoj hronici" (jedanaesti vek). Konstantin nam kazuje da mađarska plemena, pre no što su se Hazari umešali u njihove unutrašnje poslove, nisu imala stalnog kralja, već samo plemenske starešine. Najistaknutiji među njima bio je Lebedije (po kojem je Lebedija kasnije dobila ime):

> „A Mađare je sačinilo sedam hordi, ali u to vreme one nisu imale vladara, ni domaćeg ni došljaka, mada je među njima bilo nekoliko starešina, od kojih je glavni bio gore pomenuti Lebedije... A kagan, vladar Hazarije, zbog njihovog junaštva i vojne pomoći, njihovom je prvom starešini, čoveku po imenu Lebedije, podario jednu hazarsku gospođu plemenita roda za ženu koja bi mu mogla rađati decu. Ali Lebedije, iz nekih razloga, sa tom hazarskom ženom nije imao poroda."

Još jedan promašeni međudinastički savez. Ali kagan je bio rešen da ojača veze koje su Lebedija i njegova plemena spajale sa Hazarskim carstvom:

> „Posle kraćeg vremena, kagan, vladar Hazarije, rekao je Mađarima da mu pošalju svog prvog starešinu. Tako je Lebedije, pošto je stao pred hazarskog kagana, zapitao za razlog zbog kojeg ga je ovaj tražio. A kagan mu reče: 'Pozvali smo te iz ovog razloga: Pošto si ti od dobra roda, i mudar i hrabar, i prvi među Mađarima, unapredićemo te u vladara tvoga naroda, a ti ćeš se povinovati našim zakonima i naređenjima'."

Ali, pokazalo se da je Lebedije ponosit čovek: uz odgovarajuće izraze zahvalnosti, odbio je ponudu da postane marionetski kralj i umesto toga je predložio da ta počast pripadne starešini po imenu Almus ili Almusovom sinu, Arpadu. Tako je kagan, „zadovoljan ovim govorom", otpravio Lebedija njegovom narodu uz odgovarajuću pratnju. I tako su Arpada izabrali za kralja. Ceremonija

Arpadovog ustoličenja odigrala se „po hazarskom običaju i navici, tako što su ga podigli na svoje štitove. Pre Arpada Mađari nikada nisu imali vladara - od tada vladar Mađarske potiče iz te loze sve do dana današnjeg."

Taj „dan današnji", kada je Konstantin pisao, bio je oko 950. godine, tj. jedan vek posle pomenutog događaja. U stvari, Arpad je Mađare poveo u osvajanje Mađarske. Njegova dinastija vladala je do 1301, a njegovo ime jedno je od prvih koja uče mađarski školarci. Hazari su bili mirođija u mnogim istorijskim čorbama.

Druga epizoda imala je, čini se, još dublji uticaj na mađarski nacionalni karakter. Jednoga dana, prema Konstantinovom kazivanju,[23] jedan deo hazarskog naroda pobunio se protiv vladara. Pobunjenike su sačinjavala tri plemena hazarskog roda „po imenu Kavari (ili Kabari). Vlast je pobedila. Neki od pobunjenika bili su pogubljeni, ostali su pobegli iz zemlje, naselili se kod Mađara i s njima se združili. Mađare su naučili jeziku Hazara, pa do danas govore istim dijalektom, ali i drugim jezikom - mađarskim. I pošto su dokazali da su uspešniji u ratovanju i najhrabriji od osam plemena (tj. sedam prvobitnih, mađarskih plemena plus Kabari) i vođe u ratu, izabrali su ih za prvu hordu sa jednim vođom među njima (ranije - tri kavarske horde) i to je i dan danas tako."

Nameravajući da razjasni sve pojedinosti, Konstantin sledeće poglavlje započinje listom „kavarskih i mađarskih hordi. Prva je ona koja se odvojila od Hazara, gore navedena kavarska horda..." i dr.[24] Horda ili pleme koje sebe naziva „Mađarima" tek je na trećem mestu.

Po svemu sudeći, Mađari kao da su, u prenosnom ili bukvalnom smislu, od Hazara primili transfuziju krvi. To ce na njih odrazilo na nekoliko načina. Pre svega, na naše zaprepašćenje, saznajemo da se najmanje do sredine desetog veka u Mađarskoj govorilo i mađarskpm i

hazarskim jezikom. Nekolicina savremenih stručnjaka komentarisala je ovaj jedinstveni slučaj. Tako je Bari pisao: „Posledica ovog dvojezičja jeste mešoviti karakter savremenog mađarskog jezika, što je predstavljalo tobožnji argument za oba oprečna stava o etničkom srodstvu Mađara"[25] Tojnbi[26] primećuje da, iako su Mađari odavno prestali da koriste dva jezika, činili su to u vreme nastanka svoje države, što potvrđuju otprilike dve stotine tuđica iz staročuvaškog dijalekta turskog jezika kojim su govorili Hazari (vidi: Poglavlje I, 3).

Mađari su, kao i Rusi, usvojili jedan izmenjeni oblik hazarskog dvojnog carevanja. Tako Gardezi kaže: „... Njihov vođa jaše sa 20.000 konjanika. Zovu ga Kanda (mađarski: Kende) i to je titula njihovog potkralja, dok osobu koja odista njima vlada, nazivaju Đulom. I Mađari čine što god Đula zapovedi." S razlogom se veruje da su prve mađarske đule bili Kabari.[27]

Takođe, neka svedočanstva ukazuju na to da je među odmetničkim kabarskim plemenima koja su de facto preuzela vođstvo od mađarskih plemena, bilo Jevreja ili pristaša „jevrejske vere".[28] Čini se posve verovatnim - kao što su nagovestili Artamonov i Barta[29] - da je kabarska pobuna na neki način bila povezana sa verskim reformama koje je započeo car Ovadija ili, možda, reakcija na njih. Rabinski zakon, stroga pravila o načinu ishrane, talmudska kazuistika - sve je to, sigurno, daleko od prirodnih sklonosti stepskih ratnika u sjajnim oklopima. Ako su i propovedali jevrejsku veru, bilo je to, najverovatnije, bliže veri drevnih pustinjskih Hebreja nego rabinskom pravoverju. Možda su čak bili i sledbenici fundamentalističke sekte Karaita, pa otud smatrani jereticima No, to je već puko nagađanje.

Bliskoj saradnji Hazara i Mađara došao je kraj kada su se ovi drugi, 896. godine, oprostili od evroazijskih stepa, prešli Karpate i osvojili teritoriju koja je trebalo da im postane stalna domovina. Okolnosti ove

seobe takođe su sporne, ali se mogu nazreti bar u grubim crtama.

Tokom poslednjih decenija devetog veka još jedan nespretni učesnik pridružio se nomadskoj igri muzičkih stolica: Pečenjezi. Ono malo što nam je poznato o tom turskom plemenu sažeo je Konstantin opisujući ih kao nezasitu, gramzivu gomilu varvara koja će za dobru nagradu pristati da se bori i protiv drugih varvara i protiv Rusa. Živeli su između reka Volge i Urala, pod vrhovnom vlašću Hazara Prema Ibn Rusti,[30] Hazari su ih „napadali svake godine", kako bi prikupili danak koji im je pripadao.

Potkraj devetog veka Pečenjege je zadesila strašna - nimalo neuobičajena - nesreća: iz njihove su ih zemlje proterali istočni susedi. Ti susedi bili su niko drugi do Oguzi, kojima Ibn Fadlan nije bio nimalo naklonjen; jedno od bezbroj turskih plemena koja su s vremena na vreme „dizala sidro" i otiskivala ka zapadu. Prognani Pečenjezi pokušali su da se nastane u Hazariji, ali su ih Hazari oterali.' Pečenjezi su nastavili svoju seobu ka zapadu, prešli Don i zaposeli teritoriju Mađara Mađari su zato bili primorani da uzmaknu dalje ka zapadu, u oblast između reka Dnjepra i Sereta. Tu oblast nazvali su EŠel-Koz - „zemlja između reka". Po svoj su se prilici tu naselili 889, ali već 896. Pečenjezi su, zajedno sa podunavskim Bugarima, napali ponovo, pa su se Mađari povukli na teritoriju današnje Mađarske.

Ovo je, u grubim crtama, povest o mađarskom napuštanju istočnih stepa i o kraju mađarsko-hazarske veze. Neki su istoričari[32] ovo poricali tvrdeći, ne bez izvesnog žara, da su Mađari od Pečenjega pretrpeli samo jedan a ne dva poraza i da je Etel-Koz samo drugo ime za Lebediju, ali ova umovanja treba ostaviti stručnjacima Znatno više intrigira očigledna protivrečnost između predstave o Mađarima kao moćnim ratnicima i njihovog neslavnog, uzastopnog povlačenja sa mesta boravišta. Tako iz „Hronike" Hinkmara iz Remsa[33] saznajemo

* Čini se da je ovo uverljivo tumačenje Konstantinove tvrdnje da su „Oguzi i Hazari zaratili protiv Pečenjega".[31]

da su 862. napali Istočnu franačku carevinu i to je bila prva od divljih najezdi koje će tokom sledećeg stoleća zastrašivati Evropu. Takođe, saznajemo da je 860, Sv. Ćirilo, slovenski apostol, na putu ka Hazariji doživeo strašan susret sa mađarskom hordom. Baš se molio kad su naleteli na njega luporum more ululantes - „zavijajući kao vukovi". Međutim, njegova pobožnost zaštitila ga je od zla.[34] Druga hronika[35] pominje da su se Mađari i Kabari 881. sukobili sa Francima, a Konstantin nam pripoveda kako su Mađari, nekih desetak godina kasnije, zaratili sa Simeonom (vladarom podunavskih Bugara) i pošteno ga potukli, dospeli do Preslava, zatvorili ga u tvrđavu zvanu Mundraga, a zatim se vratili kući.[36]

Kako se sva ta junaštva mogu uskladiti sa nizom povlačenja sa Dona u Mađarsku koja su se dogodila u tom istom periodu? Na odgovor možda ukazuje jedan Konstantinov pasus, neposredno posle onoga koji je već naveden:

> „Ali pošto je Simeon Bugarin ponovo sklopio mir sa grčkim kraljem i osetio se bezbednim, potražio je Pačinake i načinio sa n>ima sporazum da zarate protiv Mađara i unište ih. I kada su se Mađari zaputili u vojni pohod, na njih su krenuli Pačinaki sa Simeonom, satrli »ihove porodice i bedno proterali one Mađare koji su ostali da čuvaju zemlju. A kada su se Mađari vratili i našli svoju zemlju tako opustošenu i razorenu, uselili su se u zemlju u kojoj i danas žive (tj. Mađarsku)."

Prema tome, najveći deo vojske bio je „daleko, u pohodu", kada su im zemlja i porodice bili napadnuti. Sudeći prema napred navedenim hronikama, bili su „daleko" i veoma često napadali udaljene zemlje, ostavljajući svoje domove gotovo nezaštićene. Izlaganje ovakvom riziku mogli su sebi da priušte sve dok su im prvi susedi bili njihovi hazarski gospodari i miroljubiva slovenska plemena. Ali dolaskom Pečenjega, gladnih zemlje, situacija se izmenila. Zla kob koju je opisao Konstantin bila je možda samo poslednja u nizu sličnih nedaća. Možda ih je baš to navelo da novu i bezbedniju

domovinu potraže preko planina, u zemlji koju su već upoznali prilikom bar dva ranija pljačkaška upada.

Postoji i drugo mišljenje koje govori u prilog ovoj hipotezi. Čini se da su Mađari stekli pljačkaške navike tek u drugoj polovini devetog veka, otprilike u vreme kada su primili onu kritičnu transfuziju hazarske krvi - što je, možda bilo dobro koliko i loše. Kabari, „uspešniji u ratu i hrabriji", postali su, kao što smo videli, vodeće pleme i svojim su domaćinima preneli avanturistički duh koji će ih ubrzo načiniti pokorom za Evropu, onim što su nekada bili Huni. Podučili su Mađare i „onim, njima vrlo svojstvenim ratnim veštinama koje su od pamtiveka koristili svi turski narodi - Huni, Avari, Turci, Pečenjezi, Kumani - i niko drugi... laka konjica i stare varke; lažni beg, pucanje pri povlačenju, iznenadni juriš uz jezivo, vučje zavijanje".[37]

Ovi su metodi bili pogubni tokom devetog i desetog veka, dok su mađarski pljačkaši upadali u Germaniju, na Balkan, u Italiju i čak Francusku - ali protiv Pečenjega, koji su koristili istu taktiku i čije je zavijanje takođe ledilo krv u žilama, nisu imali uspeha.

I tako su, posredno, krivudavom logikom istorije, Hazari pripomogli osnivanju mađarske države, dok su sami iščezli u magli. Razmišljajući na isti način, Makartni je otišao još dalje u isticanju odlučujuće uloge koju je odigrala kabarska transfuzija:

„Pravi Ugro-Finci, prilično (mada ne suviše) miroljubivi i sedelački zemljoradnici koji su činili veći deo mađarskog naroda, našli su svoj dom u toj valovitoj zemlji... zapadno od Dunava. Alfeldsku ravnicu zauzeli su skitalački Kabari, pravi Turci čobani, konjanici i ratnidi, pokretačka snaga i vojska tog naroda. Bio je to narod koji se u Konsantinovo vreme još uvek dičio mestom 'prve među hordama Mađara'. Veoujem da su uglavnom Kabari bili ti koji su iz stepe napadali Slovene i Ruse, 895. predvodili vojni pohod protiv Bugara i duže od pola veka posle toga držali u strahu pola Evrope.'"[b]

Pa ipak, Mađari su uspeli da sačuvaju svoj etnički identitet. „Sva silina šezdesetogsdišnjeg. iscrplju-

jućeg i okrutnog vojevanja, obrušila se na Kabare, i sigurno je znatno proredila njihov vojnički sastav. U međuvremenu, povećao se broj pravih Mađara koji su živeli u relativnom miru."[39] Posle dvojezičnog perioda i među svojim germanskim i slovenskim susedima, uspeli su da sačuvaju svoj prvobitni ugro-finski jezik - za razliku od podunavskih Bugara koji su izgubili svoj prvobitni turski jezik i prihvatili slovenski dijalekt.

Međutim, uticaj Kabara i dalje se osećao u Mađarskoj - čak i kada su ih delili Karpati, hazarsko-mađarska veza nije u potpunosti prekinuta Prema Vasiljevu,[40] mađarski vojvoda Taksoni pozvao je u desetom veku izvestan broj Hazara da se nasele u njegovim krajevima Među ovim useljenicima bilo je verovatno i prilično hazarskih Jevreja. Takođe, može se pretpostaviti da su i Kabari i kasnije doseljenici, doveli neke od svojih čuvenih zanatlija od kojih su Mađari naučili svoje zanate (vidi Poglavlje I, 13).

Tokom zauzimanja svoje nove i stalne domovine, Mađari su morali da izbace njene prethodne stanovnike, Moravce i podunavske Bugare koji su se pomerili u oblasti u kojima i danas žive. Njihovi drugi slovenski susedi, Srbi i Hrvati, uglavnom su već bili in situ. Tako je, kao rezultat lančane reakcije koja je otpočela na Uralu (gde su Oguzi gonili Pečenjege , ovi potom Mađare, Mađari Bugare i Moravce) počela da se oblikuje karta savremene srednje Evrope. Nemirna slika kaleidoskopa polako se smirivala.

10

A sada, vratimo se priči o usponu Rusa, tamo gde smo stali - u 862. godinu, kada su, bez krvoprolića, Rjurikovi ljudi pripojili Kijev. Otprilike u isto vreme, i Pečenjezi su prognali Mađare ka zapadu, lišavajući na taj način Hazare zaštite sa zapadne strane. Time se može objasniti kako su Rusi tako lako uspostavili kontrolu nad Kijevom.

Ali slabljenje hazarske vojne moći Vizantiju je, takođe, izložilo napadu Rusa. Ubrzo pošto su Rusi naselili Kijev, njihovi brodovi koji su plovili Dnjeprom, prešli su Crno more i napali Carigrad. Bari je sa velikim uživanjem opisao taj događaj:

„U mesecu junu 860, car (Mihailo Š) krenuo je, sa svim svojim snagama, protiv Saracena. Verovatno je već bio dobro odmakao kad ga je sustigla čudna poruka zbog koje se hitno vratio u Carigrad. Ruska vojska je sa dve stotine lađa preplovila Crno more, ušla u Bosfor, pljačkala manastire i njihovu okolinu i opustošila Prinčevska ostrva. Stanovnici grada bili su krajnje obeshrabreni iznenadnim užasom te opasčosti i svojom vlastitom nemoći. Trupe (Tagmata), koje su se obično nalazile u blizini grada, bile su daleko, zajedno oa Carem... a ni flota nije bila tu. Pošto su razorili i uništili predgrađe, varvari su se pripremili da napadnu grad. U toj krizi... učeni patrijarh Foka, pokazao se doraslim situaciji. Prihvatio se zadatka da svojim sugrađanima vrati hrabroot... Izrazio je opšte osećanje kada je ukazao na to koliko bi nepristalo bilo da se tom carskom gradu, 'kraljici gotovo celog sveta', ruga banda robova, zla i divlja rulja. Ali možda je na puk još jači utisak ostavio i pružio joj još veću utehu kada se poslužio crkvenom vracbinom koja je u prethodnim opsadama bila uspešna. Skupocena odeća Device Marije proneta je u procesije oko gradskih zidina jer je postojalo verovanje da he ta odeća, ako je zamoče u morsku vodu, izazvati oluju. Oluje nije bilo, ali su ubrzo potom Rusi počeli da se povlače, a među razdraganim građanima bilo je malo onih koji nisu verovali da je za srećan rasplet bila zaolužna baš nebeska kraljica.""[1]

Zanimljivo je dodati da je „učeni patrijarh" Foka čija je rečitost spasla carski grad, niko drugi do ona „hazarska njuška" koju je sv. Ćirilo uputio u prozelitsku misiju. A što se povlačenja Rusa tiče, ono je bilo izazvano ubrzanim povratkom grčke vojske i flote. Ali „hazarska njuška" podigla je narodu moral dok ih je, kao u agoniji iščekivala

I Tojnbi zanimljivo komentariše ovu epizodu. Godine 860, piše on, Rusi su „možda osvajanju Carigrada bi-

li bliže nego ikada pre".[42] On se slaže s mišljenjem nekolicine ruskih istoričara da je postojao dogovor da flotila istočnih Severnjaka sa Dnjepra, preko Crnog mora napadne u isto vreme kada i flota zapadnih Vikinga koja se Carigradu približavala preko Mediterana i Dardanela:

„Vasiljev, Paskijevič i Vernadoki skloni su da veruju da su se te dve pomorske ekspedicije našle u Mramornom moru, ne samo u isto vreme nego i po unapred udešenom dogovoru, pa su čak i nagovestili ko je po njihovom mišljenju bio genijalni strateg koji je izradio ovaj plan velikih razmera. Oni smatraju da su Rjurik iz Novgoroda i Rorik iz Jitlanda ista osoba.'[43]

Zahvaljujući ovome može se proceniti stvarna veličina neprijatelja sa kojim su Hazari morali da se sukobe. I vizantijska diplomatija ubrzo je to shvatila pa je, u zavisnosti od situacije, igrala dvostruku igru ratovala je kada se rat nije mogao izbeći, i sklapala je primirja, pobožno se nadajući da će Rusi konačno prihvatiti hrišćanstvo i pripojiti se jatu Istočne Patrijaršije. A što se Hazara tiče - još uvek su bili donekle značajan oslonac, a mogli bi ih prodali prvom, zgodnom ili manje zgodnom prilikom.

11

Tokom sledeće dve stotine godina vizantijsko-ruski odnosi oscilirali su od oružanih sukoba do prijateljskih sporazuma Ratovi su vođeni 860. (opsada Carigrada), 907, 941, 944, 969-971, a mirovni sporazumi zaključivani su 838-839, 861, 911, 945, 957. i 971. Nedovoljno nam je poznat sadržaj tih manje-više tajnih sporazuma, ali i ovo malo što znamo dovoljno otkriva zaprepašćujuću složenost te igre. Nekoliko godina posle opsade Carigrada, patrijarh Foka (još uvek onaj isti) kazuje kako su Rusi u Carigrad uputili poslanike i, po vizantijskom obrascu prinudnog preobraćenja, „usrdno zamolili cara da ih pokrsti". Kako Bari kaže: „He

možemo reći koja su ili koliko je ruskih naselja zastupalo ovo poslanstvo, ali svakako je imalo zadatak da ggonudi odštetu za nedavni napad i možda da obezbedi oslobađanje zarobljenika. Izvesno je da su neki Rusi pristali da prime hrišćanstvo... ali seme nije palo na vrlo plodno tle, jer više od stotinu godina ništa se nije čulo o hrišćanstvu kod Rusa. Sporazum zaključen između 860. i 866, imao je, verovatno, druge posledice."*[1]

Jedna od njih je i to što su u vizantijsku flotu regrutovani skandinavski mornari - od 902. bilo ih je sedam stotina. Ojačana je i čuvena „Varjaška garda", elitni korpus ruskih i drugih severnjačkih plaćenika, uključujući čak i Engleze. Prema sporazumima iz 945. i 971, ruski vladari Kijevske kneževine preuzeli su na sebe obavezu da vizantijskom caru, na njegov zahtev, obezbede trupe.[45] U vreme Konstantina Porfirogeneta, tj. sredinom desetog veka, ruske flote na Bosforu bile su uobičajen prizor. Nisu više dolazile zbog opsade Carigrada, već da prodaju svoju robu. Trgovina je bila veoma pedantno regulisana (izuzev u vreme oružanih čarki). Prema Ruskoj hronici, sporazumima iz 907. i 911, dogovoreno je da će u Carigrad ruski posetioci moći da uđu samo kroz jednu kapiju, ne više od pedeset ljudi u isto vreme i to u pratnji službenih lica, da će tokom boravka u gradu dobiti žita koliko budu tražili, kao i mesečna sledovanja drugih namirnica (uključujući hleb, vino, meso, ribu, voće) ali ne duže od šest meseci, i moći će da koriste kupatila (ako budu tražili). Bavljenje crnoberzanskim novčanim poslovima kažnjavano je odsecanjem jedne ruke, kako bi se obezbedilo da sve transakcije teku lepo i po propisu. Nisu zanemareni ni prozelitski napori kao krajnje sredstvo da se postigne miroljubiva koegzistencija sa sve moćnijim Rusima.

Ali išlo je teško. Prema Ruskoj hronici, kada je Oleg, kijevski prestolonaslednik, 911. zaključio sporazum sa Vizantincima, „carevi Lav i Aleksandar (suvladari), pošto su se dogovorili o porezu i obavezali zakletvom, poljubili su krst i pozvali Olega da se on i njegovi ljudi zakunu na isti način. Ali se Rusi, po svo-

joj veri, zakleše oružjem i svojim bogom Perunom, kao i Volosom, bogom stada, i tako potvrdiše sporazum."[4*]

Gotovo pola stoleća, nekoliko bitaka i nekoliko mirovnih ugovora kasnije, činilo se da je pobeda svete Crkve na vidiku: godine 957. kijevska kneginja Olga (udovica kneza Igora) pokrštena je prilikom zvanične posete Carigradu (ukoliko nije pokrštena još ranije, pre polaska - što je opet protivrečno).

Razne gozbe i svetkovine u Olginu čast detaljno su opisane u De Caerimoniis, mada nam nije rečeno kako je ista gospođa reagovala na Diznilend mehaničkih igračaka izloženih u carskoj prestonoj dvorani - na primer, na punjene lavove koji su ispuštali zastrašujuću, mehaničku riku. (Biskup Liutprand zabeležio je da je uspeo da ostane hladnokrvan samo zahvaljujući tome što su ga prethodno upozorili da goste čekaju iznenađenja.) Ceo je događaj sigurno zadavao strašnu glavobolju ceremonijal majstoru (a to je bio Konstantin lično), jer ne samo što je Olga bila ženski suveren već je i njena svita bila ženska. Muške diplomate i savetnici, njih osamdeset dvojica, „koračali su skrušeno na kraju ruske delegacije"."[17]

Neposredno pre gozbe došlo je do jedne male nezgode, tako karakteristične za delikatnu prirodu rusko-vizantijskih odnosa. Kada su gospođe sa vizantijskog dvora ušle, pale su ničice pred članovima carske porodice, kako je to protokol zahtevao. Olga je stajala, „ali je sa zadovoljstvom primećeno da je, iako jedva primetno, pognula glavu. Spustili su je na zemlju posadivši je za odvojeni sto, za kojim su bile muslimanske zvanice.'[mb]

Ruska hronika daje drukčiju, bogato nakićenu verziju ove državne posete. Kada je na dnevni red stigla tema pokrštavanja, Olga je Konstantinu rekla „da će, ukoliko želi da je pokrsti, to morati da učini lično jer, u suprotnom, ona nije voljna da se pokrsti". Car se složio i zamolio patrijarha da je uputi u veru.

Devet Olginih rođaka, dvadeset pet diplomata, četrdeset tri trgovinska savetnika, jedan sveštenik, dva tumača, šestorica slugu i Olgin lični tumač.

„Patrijarh je poduči molitvi i postu, milosrđu i čuvanju čestitosti. Pognute glave upijala je ljegove pouke žudno, kao što sunđer upija vodu.

Posle pokrštsnja, car je Olgu pozvao k sebi i obavestio je o svojoj želji da se njome oženi. Ali ona mu odgovori: 'Kako se možeš mnome oženiti pošto si me sam krstio i nazvao svojom kćeri? Među hrišćanima to nije dopušteno, kao što i sam moraš znati.' Tad car reče: 'Olga, nadmudrila si me'.'"»

Kada se vratila u Kijev, Konstantin joj je uputio sledeću poruku: „Pošto sam te tako bogato darivao, obećala si da ćeš mi, kada se vratiš Rusima, poslati mnogo robova, voska, krzna i vojnika da mi pomognu." Olga je no glasnicima odgovorila da će, ako car sa njom provede u Počajni isto koliko je ona ostala na Bosforu, njegov zahtev biti ispunjen. Tim rečima otpravila je glasnike."[50]

Ta Olga-Helga bila je najverovatnije, sjajna skandinavska Amazonka. Bila je, kako je ranije rečeno, udovica kneza Igora, tobožnjeg sina Rjurikovog, kojeg Ruska hronika opisuje kao pohlepnog, priglupog i sadističkog vladara. Godine 941. napao je Vizantiju sa velikom flotom, a „od ljudi koje su zarobili, neke su iskasapili, druge gađali kao mete, nekih su se dočepali, vezali im ruke na leđa, a onda im gvozdene eksere zabijali u glave. Zapalili su mnoge osvećene crkve..."[51] Najzad, Vizantinci su ih porazili ubacivši „grčku vatru" u cevi na pramcima njihovih lađa „Kada su ugledali plamen, Rusi su počeli da se bacaju u more, a oni koji su preživeli vratili su se kućama da pričaju kako su Grci uhvatili nebesku munju, a onda je na njih upravili i tako ih zapalili, pa Rusi nisu ni mogli da pobede.'" Četiri godine posle ove epizode usledio je drugi sporazum o prijateljstvu. Kao prvenstveno pomorski narod, Rusi su, više od drugih koji su napadali Vizantiju, bili zadivljeni „grčkom vatrom" i ta „nebeska munja" postala je snažan

' Tojnbi ne okleva da ovo tajno grčko oružje nazove „napalmom". Bila je to hemikalija nepoznatog sastava, možda neki derivat nafte koji se u kontaktu sa vodom spontano palio, ali se vodom nIJe mogao ugasiti.

argument u korist grčke crkve. Ipak, još uvek nisu bili spremni za preobraćenje.

Kada su Igora 945. ubili Derevljani - slovenski narod kojem je ovaj nametnuo preterani porez - njegova je udovica Olga zavladala Kijevom. Vladavinu je otpočela tako što se višestruko osvetila Derevljanima. Prvo su članovi derevljanske mirovne misije živi pokopani, a onda je delegacija plemića zaključana u javnom kupatilu i živa spaljena. Za ovim je usledio još jedan pokolj, a najzad je spaljena i derevljanska prestonica. Sve dok se nije pokrstila, činilo se da je Olgina krvožedna pomama nezajažljiva. Od toga dana, kako beleži Hronika, postala je „prethodnik hrišćanstva u Rusiji, kao što svitanje prethodi suncu i kao što zora prethodi danu. Blistala je kao mesec u noći i zračila je među nevernicima kao biser u blatu." Proglasili su je prvom ruskom pravoslavnom sveticom.

12

Uprkos velikoj galami koja se podigla oko Olginog pokrštenja i njene zvanične posete Carigradu, burni dijalog između grčke crkve i Rusa time nije okončan. Olgin sin, Svjatoslav vratio se paganstvu i, odbivši da usliši preklinjanja svoje majke, „iskupio brojnu i smelu vojsku i laka skoka kao leopard, preduzeo niz vojnih pohoda",[52] između ostalih rat protiv Hazara i protiv Vizantinaca. Tek 988, za vreme vladavine njegovog sina, sv. Vladimira, ruski vladari konačno su usvojili veru grčke pravoslavne crkve - otprilike u isto vreme kada su se Mađari, Poljaci i Skandinavci, kao i udaljeni Islanđani, privoleli rimokatoličkoj crkvi. Grubi obrisi trajne religijske podele sveta počeli su da se naziru, a y tom procesu jevrejski Hazari postali su anahronizam. Zbog sve većeg zbližavanja Carigrada i Kijeva, uprkos usponima i padovima, Itil je polako gubio značaj. A prisustvo Hazara koji su se isprečili na rusko-vizantijskim trgovačkim putevima i nametali deset

posto poreza na sve veći promet robe, ljutilo je i vizantijske blagajnike i ruske ratoborne trgovce.

Promenu vizantijskog stava prema ranijim saveznicima potvrdilo je i to što je Herson predat Rusima. Tokom nekoliko stoleća Vizantinci i Hazari su se gložili i povremeno sukobljavali zbog te značajne luke na Krimu. Ali kada je Vladimir 987. godine zauzeo Herson, Vizantinci se nisu čak ni pobunili, jer kako je to Bari zabeležio, „ta žrtva nije bila suviše velika cena za trajan mir i prijateljstvo sa ruskom državom koja je postajala sve moćnija".[53]

Žrtvovanje Hersona bilo je možda opravdano, ali žrtvovanje hazarskog savezništva, dugoročno posmatrano, pokazalo se kao kratkovida politika.

IV
PAD

1

Kada je bilo reči o rusko-vizantijskim odnosima u devetom i desetom veku, mogao sam do mile volje da navodim dva iscrpna izvora: Konstantinov De Administrando i Prvu rusku hroniku. Ali o rusko-hazarskom sukobu tokom istog perioda, na koji sada prelazimo , ne postoje slični materijali. Arhive Itila, ako su ikada i postojale, prohujale su sa vihorom i da bismo išta saznali o poslednjih stotinu godina Hazarske carevine, moramo opet pribeći nepovezanim, usputnim nagoveštajima iz raznih arapskih hronika i geografija

Navedeni period proteže se od ruske okupacije Kijeva, oko 862. godine, do Svjatoslavljevog uništenja Itila, otprilike 965. Posle gubitka Kijeva i povlačenja Mađara u Ugarsku, zapadne oblasti, ranije potčinjene Hazarskoj carevini (izuzev delova Krima), više nisu bile pod upravom kagana. Kijevski je knez slovenskim plemenima u dolini Dnjepra bez oklevanja mogao da se obrati uzvikom: „He plaćajte ništa Hazarima!"[1]

Hazari su možda bili voljni da se pomire sa gubitkom prevlasti na zapadu, ali su, istovremeno, Rusi sve više prodirali na istok, niz Volgu i u oblasti oko Kaspijskog mora. Muslimanske zemlje koje su se graničile sa južnom polovinom „Hazarskog mora" - Azerbejdžan, Jilan, Širvan, Tabaristan, Jurjan - mamile su vikinške flote, i zbog pljačke kao i zbog trgovine sa muslimanskim Kalifatom. Ali, zahvaljujući Itilu i delti volge, Hazari su kontrolisali prilaze Kaspijskom moru, baš

kao što su to nekada činili na Crnom moru, dok su još držali Kijev. A TO „kontrolisali" značilo je da su Rusi morali da traže dozvolu za prolaz svake svoje flote i da plaćaju desetak, što je bila dvostruka uvreda - za ponos i za džep.

Za izvesno vreme nađen je neki nesigurni modus vivendi. Ruske flote plaćale su dažbine, uplovljavale u Hazarsko more i trgovale sa narodom na njegovim obalama. Ali trgovina je, kao što smo videli, često bila samo sinonim za pljačku. Negde između 864. i 884.[2] Rusi su, tokom jednog svog pohoda, napali luku Abaskun u Tabaristanu. Pretrpeli su poraz, ali su se 910. vratili, poharali grad i okolinu i odveli izvestan broj muslimanskih zarobljenika da ih prodaju kao roblje. Za Hazare je to sigurno bila velika bruka, podjednako zbog njihovih prijateljskih odnosa sa Kalifatom, kao i zbog rasula muslimanskih plaćenika u njihovoj stajaćoj vojsci. Tri godine kasnije, 913, to je stanje dostiglo vrhunac u oružanom sukobu koji je okončan krvoprolićem.

Ovaj značajan događaj, koji je već ranije ukratko pomenut (Poglavlje S, 3), detaljno je opisao Masudi, dok Ruska hronika preko njega prelazi ćutke. Masudi nam kazuje da se, negde 300. godine po Hedžri (912-913), ruska flota od 500 lađa sa po 100 ljudi približavala hazarskoj teritoriji:

„Kada su ruske lađe stigle do Hazara koji su stražarili na ulazu u tesnac... poslali su pismo hazarskom caru tražeći da im dozvoli prolaz kroz njegovu zemlju i plovidbu niz njegovu reku kako bi ušli u Hazarsko more... a oni bi mu za uzvrat dali pola od onoga što kao ratni plen prigrabe od naroda sa obale. Dao im je dozvolu i oni su se spustili niz reku do grada Itila i, prošavši kroz njega, izašli na ušće reke, tamo gde se ona uliva u Hazarsko more. Od ušća do grada Itila reka je veoma široka i nabujala. Ruske lađe razmilele su se po moru. Njihovi pljačkaški pohodi bili su usmereni na Jilan, Jurjan, Tabaristan, Abaskun na obali Jurjana, naftonosnu zemlju (Baku) i oblast Azerbejdžana... Rusi su kasapili, ubijali žene i decu, pljačkali, puetošili i palili na sve strane..."[2]"

Razorili su i grad Ardabil, na tri dana puta u unutrašnjost. Kada se narod oporavio od šoka i latio oružja, Rusi su se, u skladu sa svojom već klasičnom strategijom, povukli sa obale u unutrašnjost, u blizinu Bakua. Domaće stanovništvo je, koristeći male čamce i trgovačke brodove, pokušalo da ih iseli.

„Ali Rusi su se okrenuli na njih i hiljade muslimana bilo je ubijeno ili se utopilo. Rusi su na ovom moru ostali još mnogo meseci... Kada su nagomilali dovoljno plena i zamorili se od svega, krenuli su ka ušću Hazarske reke i javili caru Hazara da mu nose bogat plen, kako su se i dogovorili... Arsije (muslimanski plaćenici u hazarskoj vojsci) i drugi muslimani koji su živeli u Hazariji saznali su za njihovu nameru, pa su se obratili hazarskom caru: 'Pusti nas da se obračunamo sa ovim ljudima. Napali su zemlju muslimana, našu braću, ubijali u krvi i u ropstvo odvodili naše žene i decu'. A on nije mogao da ih odbije. Pozvao je Ruse i obavestio ih da muslimani hoće da se protiv njih bore.

Muslimani (iz Hazarije) sakupili su se i krenuli nizvodno u poteru za Rusima (kopnom od Itila do ušća Volge). Kada su se ove dve vojske ugledale, Rusi su se iskrcali i postrojili za borbu protiv muslimana, uz koje je bio i izvestan broj hrišćana koji su živeli u Itilu, tako da je ukupno bilo oko 15.000 ljudi sa konjima i opremom. Bitka je trajala tri dana. Bog je pomogao muslimanima. Ubijali su Ruse sabljama. Neke su pobili, a neke podavili. Na obalama Hazarske reke izbrojano je oko 30.000 onih koje su muslimani poklali..."[26]

Pobeglo je pet hiljada Rusa, ali su i njih poubijali Burti i Bugari.

To je Masudijevo kazivanje o ovom zlosrećnom upadu Rusa u kaspijsku oblast 912-913. Ono je naravno, pristrasno. Hazarskog vladara prikazuje kao prevaranta i nitkova koji prvo deluje kao pasivni saučesnik ruskih pljačkaša, potom odobrava napad na njih a y isto ih vreme upozorava na zamku koju su im „muslimani", pod njegovom sopstvenom komandom, pripremili. Čak i za Bugare Masudi kaže: „Oni su muslimani" - premda Ibn Fadlan, koji je Bugare posetio deset godina kasnije, sma-

tra da su oni još uvek daleko od preobraćenja Ali, mada je Masudijevo kazivanje obojeno religioznom predrasudom, pruža nam letimičan uvid u nedoumicu ili nekoliko nedoumica pred kojima su se nalazile hazarske vođe. Biće da nisu bezrazložno brinuli zbog nedaća naroda sa kaspijskih obala - to nije bilo doba sentimentalnosti. Ali šta ako gramzivi Rusi, pošto zavladaju Kijevom i Dnjeprom, budu hteli da osnuju uporište na Volgi? Štaviše, još jedan napad Rusa na kaspijsku oblast mogao bi da izazove bes Kalifata, ne na Ruse koji su bili van njegovog domašaja, već na nevine - ili gotovo nevine - Hazare.

Odnosi sa Kalifatom bili su miroljubivi - ipak ništa manje nesigurni, na šta ukazuje događaj o kojem govori Ibn Fadlan. Napad Rusa koji opisuje Masudi odigrao se 912-913, a Ibn Fadlanova poseta Bugarima 921-922. On o ovom događaju kaže:[3]

„Muslimani u ovom gradu (Itilu) imaju džamiju gde se mole i u koju odlaze ggetkom. Ona ima visoki minaret i nekoliko mujezina (vikači koji sa minareta pozivaju na molitvu). Kada je do hazarskog cara 310. godine po Hecri (922) stigao glas da su muslimani srušili sinagogu u Dar-al-Babunaju (neidentifikovano mesto na muslimanskoj teritoriji), naložio je da se sruši minaret i pobio je mujezine. Rekao je: 'Da se nisam plašio da nijedna sinagoga neće ostati čitava u islamskim zemljama, već da he ih sve porušiti, srušio bih i ovu džamiju'."

Ovaj događaj svedoči o tananom osećanju za strategiju uzajamnog zastrašivanja i o strahu od pogoršanja odnosa. Takođe, pokazuje da su se hazarski vladari osećali odgovornima za sudbinu Jevreja u drugim delovima sveta.

Masudijevo pripovedanje o upadu Rusa u kaspijsku oblast 912-913. završava se rečima: „Od te godine pa nadalje, Rusi nisu ponovili išta slično." Ali kako to slučaj često hoće, Masudi je ovo napisao baš one, 943. godnne,

kada su Rusi ponovo upali u kaspijsku oblast, i to sa još većom flotom, što Masudi nije mogao znati. Tokom trideset godina nakon nemilih događaja iz 913. oni su bili van ovog dela sveta - sada su se, očigledno, osećali dovoljno jakim da pokušaju ponovo. Možda je značajno i to što se ovaj pokušaj, za godinu, dve, podudario sa njihovim pohodom protiv Vizantinaca koji je predvodio razmetljivi Igor, onaj što je stradao od „grčke vatre".

Tokom ove nove invazije, Rusi su stekli uporište u kaspijskoj oblasti, u gradu Barda, i zadržali su ga celu godinu. Na kraju se među Rusima pojavila kuga i Azerbejdžanci su najurili preživele. Ovoga puta arapski izvori ne pominju da su Hazari učestvovali u podeli plena, a ni u borbi. Ali to čini Josif u svom pismu Hasdaiju, pisanom nekoliko godina kasnije: „Ja štitim ušće reke i ne puštam Ruse koji dolaze u svojim lađama da upadnu u zemlju Arapa... Bijem teške bitke protiv njih.'"

Bilo da je tom prilikom hazarska vojska učestvovala u borbi ili ne, činjenica je da su nekoliko godina kasnije odlučili da Rusima ospore pravo na ulaz u „Hazarsko more", pa od 943. nadalje o ruskim upadima u kaspijsku oblast nema više ni pomena,

Ova značajna odluka, koja je no svemu sudeći usledila pod unutrašnjim pritiscima muslimanske zajednice u njihovoj sredini, uplela je Hazare u „teške bitke" protiv Rusa. O ovome, međutim, nema podataka, sem izjave iz Josifovog pisma. Možda su to bile više čarke, izuzev nešto većeg pohoda tokom 965. godine, koji je pomenut u Staroruskoj hroniidž i koji je uslovio slom Hazarskog carstva

U takozpanoj „lugoj psrziji" istog pisma (pidp Dodatak HI) nocioji drukčija rečenica koju je možda, a možda i ps, dodao irenienpač: „Ako bih ih pustio i pa jsdai car, upištili bi spu zsml.u Arapa. čak do Bagdada..."

S obzirom ia to da su Rusi ostali na Kasimjskom moru ne jodan car nego celu godinu, opo hpilisap.s zvuči prilično isprašč - nako no toliko ako ss ms odnosi na prošlost mego pa budućnost.

Vođa pohoda bio je knez Svjatoslav, Igorov i Olgin sin. Već smo čuli da je bio „lakonog kao leopard" i da je „preduzeo mnoge pohode" - u stvari, najveći deo svoje vladavine proveo je u pohodima. Uprkos neprekidnim preklinjanjima svoje majke, odbio je da se krsti „jer bi time postao predmet poruge svojih podanika". Iz Ruske hronike saznajemo i to da „u pohodima nije koristio teretna kola ni posuđe, nije kuvao meso, nego je odsecao tanke režnjeve konjetine, divljači ili govedine i jeo ih pošto bi ih prethodno ispekao na žaru. Nije imao ni šator, već je prostirao konjski pokrovac, a pod glavu stavljao sedlo i sva njegova pratnja činila je isto."" Kada je napadao neprijatelja, prezirao je da to čini kriomice, već je slao prethodnicu koja je najavljivala: „Dolazim da udarim na vas."

Pohodu protiv Hazara hroničar posvećuje svega nekoliko redaka, pisanih lakonskim tonom kojim često govori o oružanim sukobima:

> „Svjatoslav je pošao na Oku i Volgu i kada je naišao na Viatiće (slovensko pleme koje je naseljavalo oblast južno od današnje Moskve), upitao ih je kome plaćaju danak. Odgovorili su mu da Hazarima plaćaju srebrnjak po ralu. Kada su oni (Hazari) saznali za njegov dolazak, pošli su mu u susret sa svojim princom, kaganom, i vojske su se sukobile. Tako je počela borba u kojoj je Svjatoslav porazio Hazare i zauzeo njihov grad Bielu Viežu."[4a]

Biela Vieža (bela tvrđava) bilo je slovensko ime za Sarkel, čuvenu hazarsku tvrđavu na Donu, ali se nigde u Ruskoj hronici ne pominje uništenje Itila, prestonice - na šta ćemo se još vratiti.

U Hronici se dalje kazuje da je Svjatoslav „svladao jasjane i Karugjane" (Osetjani i Čerkezi), porazio podunavske Bugare, pretrpeo poraz od Vizantinaca, a na povratku za Kijev ubila ga je horda Pečenjega. „Odsekli su mu glavu i od lobanje načinili pehar koji su pozlatili i iz njega pili."[5]

Nekoliko istoričara smatra da je ova Svjatoslavljeva pobeda označila kraj Hazarije, što, kako će se videti, može biti pogrešno. Uništenje Sarkela predstavljalo je kraj Hazarske carevine, ali ne i hazarske države - kao što je 1918. godina značila kraj Austro-Ugarske carevine, ali ne i Austrije. Hazarskoj upravi nad rasprostranjenim slovenskim plemenima koja su se, kao što smo videli, protezala gotovo sve do Moskve, došao je definitivan kraj. Ali srce hazarske zemlje, između Kavkaza, Dona i Volge, ostalo je netaknuto. Prilazi Kaspijskom moru za Ruse su i dalje bili zatvoreni i o njihovim daljim pokušajima da se do njega probiju nema pomena. Kao što Tojnbi zajedljivo primećuje: „Rusi su uspeli da unište hazarsku stepsku carevinu, ali je jedina hazarska teritorija koju su stekli bio Tmutorakan na poluostrvu Taman (nasuprot Krimu) a i taj uspeh bio je kratkotrajan... Tek sredinom šesnaestog veka Rusi su zauvek osvojili reku Volgu... do ušća u Kaspijsko more."[6]

Posle Svjatoslavljeve smrti, između njegovih sinova buknuo je građanski rat iz kojeg je kao pobednik izašao najmlađi, Vladimir. I on je život započeo kao paganin, poput svog oca i babe Olge, a završio kao grešnik-pokajnik, prihvatio krštenje i na kraju bio proglašen za sveca. Ipak, u mladosti je sveti Vladimir, čini se sledio moto svetog Avgustina: „Bože učini me neporočnim, ali ne još." Ruska hronika prilično je stroga u tom pogledu:

> „Vladimir je bio obuzet požudom za ženama - imao je tri stotine konkubina u Višgorodu, tri ototine u Belgorodu i dve stotine u Berestovu. Bio je nezasit u poroku. Zavodio je čak i udate žene i silovao mlads devojke, jer je bio razuzdan kao Solomon, a kažu da je ovaj imao sedam stotina žena i tri stotins milosnica. Bio je mudar, pa ipak je na kraju propao. Ali Vladimir, mada zaveden u početku, na kraju je našao spassnje. Veliki je Gospod i velika njegopa moć, a iterona mudrost bsskrajna."[7]

Olgino krštenje, oko 957, nisu sledili mnogi, čak ni njen sopstveni sin, a Vladimirovo krštenje, 989, bilo je značajgJr događaj sa dugotrajnim posledicama na svetsku istoriju.

Prethodio mu je niz diplomatskih manevara i teoloških rasprava sa predstavnicima četiri glavne religije - slika i prilika onih rasprava koje su vodili Hazari pre svog preobraćenja u judaizam. Štaviše, izveštaj Staroruske hronike o ovim teološkim razmatranjima podseća na hebrejska i arapska kazivanja o nekadašnjem „trustu mozgova" cara Bulana - jedino se ishod razlikuje.

Ovoga puta reč je o četiri, a ne o tri učesnika u raspravi - s obzirom na to da je u desetom veku raskol između grčke i rimske crkve bio već svršen čin (ozvaničen, doduše, tek u jedanaestom.)

Kazivanje Ruske hronike o Vladimirovom preobraćenju pominje prvo pobedu koju je izvojevao nad Bugarima sa Volge i sporazum o prijateljstvu koji je potom usledio. Bugari su izjavili: „Neka među nama caruje mir dok god kamen pliva, a slama tone."

Vladimir se vratio u Kijev, a Bugari su poslali muslimansku versku misiju da ga preobrati. Opisali su mu čari raja u kom svaki čovek ima po sedamdeset lepih žena Vladimir ih je slušao „sa odobravanjem", ali kada je na red došlo odricanje od svinjetine i vina, nije hteo više ni reč da čuje. „Piće je radost Rusa", rekao je. „Bez tog zadovoljstva ne možemo da živimo."[8]

Zatim je došla nemačka rimokatolička delegacija, odana latinskom obredu. Ni oni nisu prošli bolje kada je na njih došao red, jer je jedan od glavnih zahteva njihove vere bio post - koliko čovek može da izdrži... „Onda je Vladimir rekao: - Odlazite odavde. Naši očevi nisu prihvatali takva načela."[9]

Treću misiju činili su hazarski Jevreji. Oni su najgore prošli. Vladimir ih je upitao zašto i dalje ne vladaju Jerusalimom. Odgovorili su mu: „Bog se naljutio na naše pretke i pomešao nas s paganima zbog naših grehova." Knez ih tad upita: „Kako se uopšte nadate da ćete podučavati druge, kad ste, od ruke božje prognani i

razbacani posvud? Zar očekujete da ćemo prihvatiti tu sudbinu?"

Četvrti, i poslednji misionar, bio je učenjak kog su poslali Grci iz Vizantije. Otpočeo je napadom na muslimane koji su „prokleti više od svih ljudi, poput Sodome i Gomore na koje se Gospod bacio usijanim kamenjem i pokopao ih i potopio... Jer oni kvase svoj izmet, sipaju vodu u usta i time mažu brade misleći na Mahometa... Pošto je ovo čuo, Vladimir je pljunuo na patos uz reči: „To je odvratno."[10]

Vizantijski učenjak optužio je potom Jevreje da su razapeli boga, a rimokatolike, nešto blažim rečima, da su „izmenili obrede". Posle ovog uvoda, upustio se u dugo izlaganje Starog i Novog zaveda, počevši od stvaranja sveta. Čini se, međutim, da je Vladimir na kraju bio samo donekle uveren, jer kada su ga pritisli da se krsti, odgovorio je: „Sačekaću još malo". Onda je poslao svoje izaslanike, „desetoricu mudrih i dobrih ljudi", u razne zemlje da tamo posmatraju verske običaje. Posle nekog vremena, ova „istražna komisija" javila mu je da je vizantijska služba „lepša od ceremonija drugih naroda, pa nismo znali da li smo na nebu ili na zemlji".

Ali Vladimir još uvek okleva, a „Hronika" nastavlja non-sequitur:

„Posle godinu dana, 988, Vladimir je sa vojskom krenuo na Herson, jedan grčki grad..."" (Setimo se da su se oko uprave nad ovom važnom krimskom lukom dugo prepirali Vizantinci i Hazari.) Hrabri stanovnici Hersona odbili su da se predaju. Vladimirove trupe izgradile su nasip upravljen na gradske zidine, ali su Hersonci „iskopali tunel ispod gradskih zidina, krišom pokupili nabacanu zemlju i odneli je y grad gde su je nagomilali". A onda je neki izdajnik u ruski logor odapeo strelu sa porukom: „Iza vas, ka istoku, nalaze se izvori iz kojih voda teče u cevi. Kopajte i presecite ih." Primivši ovo obaveštenje, Vladimir je upro pogled u nebo i zakleo se da će se krstiti ako se ovo obistini.[12]

Presekao je dovod vode u grad i Herson se predao. Posle toga, Vladimir je, očigledno zaboravljajući na svoju zakletvu, „poslao poruke carevima Vasiliju i Konstan-

tinu (suvladarima u to vreme): 'Držite se, osvojio sam vaš slavni grad. Čuo sam da imate neudatu sestru. Ako mi je ne date za ženu i sa vašim gradom učiniću što i sa Hersonom'."

Carevi su odgovorili: „Ako se krstiš, dobićeš je za ženu, nasledićeš kraljevstvo božje i bićeš naš drug u veri."

Tako je i bilo. Vladimir se najzad krstio i oženio se vizantijskom princezom Anom. Nekoliko godina kasnije, grčko hrišćanstvo postalo je zvanična religija, ne samo vladara nego i ruskog naroda, a od 1037. ruskom crkvom upravljao je carigradski patrijarh.

Bio je to značajan uspeh vizantijske diplomatije. Vernadski ga naziva „jednim od onih naglih preokreta zbog kojih je izučavanje istorije tako fascinantno... zanimljivo je nagađati kakav bi bio tok istorije da su neki ruski kneževi... usvojili neku od ovih vera (judaizam ili islam) umesto hrišćanstva.. Prihvatanje jedne od ovih dveju vera sigurno bi odredilo budući kulturni i politički razvoj Rusije. Usvajanje islama odvuklo bi Rusiju u arapski kulturni krug. Prihvatanje rimokatoličkog hrišćanstva od Nemaca, načinilo bi Rusiju zemljom latinske ili evropske kulture. Prihvatanje judaizma ili pravoslavnog hrišćanstva, osiguravalo je Rusiji kulturnu nezavisnost, i od Evrope, i od Azije."[13]

Ali Rusima su saveznici bili potrebniji nego nezavisnost, a Istočno Rimsko Carstvo, koliko god korumpirano, još uvek je, y smislu snage, kulture i trgovine, bilo poželjniji saveznik nego Hazarska carevina koja se raspadala. He treba potceniti ni ulogu koju je vizantijska diplomatija odigrala u postizanju ove odluke, na čemu je radila duže od jednog stoleća. Naivno kazivanje Ruske hronike o Vladimirovoj igri odugovlačenja ne daje nam uvid u diplomatske manevre i teško cenkanje koji su, sasvim sigurno, prethodili njegovom krštenju, a time u stvari i vizantijskog tutorstva nad samim sobom i

svojim narodom. Herson je očigledno bio deo te cene, kao i dinastički brak sa princezom Anom. Ali najznačajniji deo pogodbe bio je kraj vizantijsko-hazarskog savezništva protiv Rusa koje je zamenjeno vizantijsko-ruskim savezništvom protiv Hazara. Nekoliko godina kasnije, 1016, združena vizantijsko-ruska vojska upala je u Hazariju, porazila njenog vladara i „potčinila zemlju" (vidi IV, 8).

Ipak, zahlađenje odnosa sa Hazarima otpočelo je, kao što smo videli, još u vreme Konstantina Porfirogeneta, pedeset godina pre Vladimirovog preobraćenja. Setimo se Konstantinovog mozganja o tome „ko će i kako da zarati protiv Hazarije". U ranije navedenom pasusu (P, 7) dalje se kaže:

„Ukoliko vladar Alanije ne ootane u miru sa Hazarima, nego bude smatrao da mu je prijateljstvo sa rimskim carem vrednije, onda Alan može Hazarima da naneoe veliko zlo ako oni ne odluče da i dalje žive u miru i prijateljstvu sa carem. Može da napravi zasedu na njihovim putevima i napadne ih kada su bez straže i idu za Sarkel i put 'devet oblasti' i put Hersona... Crna Bugarska (Bugari sa Volge) takođe je u položaju da zarati protiv Hazara."[14]

Pošto je citirao ovaj pasus, Tojnbi daje sledeći, prilično dirljiv komentar:

„Da je ovaj pasus iz priručnika Konstantina Porfirogeneta o vođenju inostranih poslova vlade Istočnog Rimokog Carstva ikada pao u ruke hazarskom kaganu i njegovim ministrima, oni bi bili ozlojeđeni. Istakli bi da je Hazarija jedna od najmiroljubivijih država u svetu, pa ako je ranije i bila nešto ratobornija, njeno oružje nikada nije bilo upereno protiv Istočnog Rimskog Carstva. Ove dve sile, u stvari, nikada nisu ratovale jedna protiv druge, dok je Hazarija često bila u ratu sa neprijateljima Istočnog Rimskog Carstva, što je za Carstvo bilo veoma povoljno. Štaviše, Carstvo možda Hazarima treba da zahvali to što je preživelo uzastopne nalete sasanidskog persijskog cara Husrava II Perviza i muslimanskih Arapa... Pritisak arapskog siažnog iapada na Carstvo oslabljen je čvrotinom hazarskog ofanzivno-de-

fanzivnog otpora arapskom napredovanju prema Kavkazu. Prijateljstvo između Hazarije i Carstva simbolizovano je i zapečaćeno putem dva bračna saveza između članova carskih porodica. Šta li je onda Konstantin imao na umu dok je smšpljao kako da muči Hazariju i navede njene susede da na nju nasrnu?"[15]

Odgovor na Tojnbijevo retorsko pitanje svakako je taj da su Vizantinci bili nadahnuti Realpolitik-om i da, kao što je već rečeno, njihovo doba nije bilo doba sentimentalnosti. A nije ni naše.

Pa ipak, pokazalo se da je to kratkovida politika Da opet citiramo Barija:

„Prvo pravilo carske politike u ovom delu sveta bilo je očuvanje mira sa Hazarima. Bila je to neposredna posledica geografskog položaja Hazarske carevine koja je ležala između Dnjepra i Kavkaza. Od sedmog veka, kada je Iraklije od Hazara tražio pomoć protiv Persije pa do desetog, kada je moć Itila opala, bila je to ustaljena politika careva. Za Carstvo je bilo od koristi da kagan vrši stvarnu kontrolu nad svojim varvarskim susedi-

Ova „stvarna kontrola" sada je trebalo da se prenese sa hazarskog kagana na ruskog kagana, kijevskog kneza. Ali nije vredelo. Hazari su bili tursko pleme iz stepa i mogli su da se izbore sa naletima turskih i arapskih uljeza. Odbili su i pokorili Bugare, Burte, Pečenjege, Oguze i druge. Rusi i njihovi slovenski podanici nisu mogli da se nose sa nomadskim ratnicima iz stepe, njihovom pokretnom strategijom i gerilskom taktikom.* Kao rezultat neprekidnog pritiska nomada, ruska moć se postepeno prenosila iz južnih stepa u pošumljene oblasti na severu, u kneževine Galicije, Novgoroda i

' Najistaknutija ruska epska pesma iz tog perioda, „Slovo o polku Igorovu", opisuje jedan od najužasnijih pohoda Rusa na Oguze.

Moskve. Vizantinci su procenili da će Kijev preuzeti ulogu Itila, postati čuvar Istočne Evrope i trgovinski centar. Umesto toga, Kijev je brzo propadao. Bio je to kraj prvog poglavlja ruske istorije, za kojim je usledio period haosa u kom su desetine nezavisnih kneževina vodile beskrajne međusobne ratove.

Ovo je stvorilo prazninu u moći u koju se izlio novi talas nomada osvajača ili pre, novi izdanak naših starih prijatelja Oguza, za koje je Ibn Fadlan mislio da su još odvratniji od ostalih varvarskih plemena koja je morao da poseti. Ove „paganske i bezbožne dušmane", kako ih opisuje „Hronika", Rusi su nazivali Polovcima, Vizantinci Kumanina, Mađari Kunima, a njima bliski Turci Kipčacima. Vladali su stepama sve do Mađarske, počev od kasnog jedanaestog pa sve do trinaestog veka (kada ih je, za promenu, zbrisao nalet Mongola).'

I oni su vodili nekoliko ratova protiv Vizantije. Drugi ogranak Oguza, Seldžuci (nazvani tako po svojoj vladajućoj dinastiji), uništio je ogromnu vizantijsku vojsku u istorijskoj bici kod Manzikerta (1071) i zarobio cara Tomana IV Diogena. Od tada, Vizantinci nisu više bili u stanju da Turke spreče da preuzmu kontrolu nad većinom provincija u Maloj Aziji, današnjoj Turskoj, koja je nekada bila srce Istočnog Rimskog Carstva.

Može se samo nagađati da li bi istorija krenula drukčijim tokom da Vizantija nije napustila svoju tradicionalnu politiku koje se držala tri prethodna stoleća, oslanjajući se na hazarsko uporište protiv muslimanskih, turskih i vikinških napadača. Bilo kako bilo, ispostavilo se da carski Realpolitik nije bio baš mnogo realan.

Tokom dva stoleća kumanske vladavine, za kojom je usledila invazija Mongola, istočne stepe ponovo su gurnute

Jedan ogranak Kumana, bežeći pred Mongolmma, iašao je 1241, utočište u Mađarskoj, i stopio se sa lokalnim stanomšštvom. „Kun" je još uvek često prezime u Mađarskoj.

u mračno doba, pa je istorija Hazara obavijena pomračinom još dubljom nego njihovo poreklo.

Hazarska se država u poslednjem periodu svog propadanja pominje uglavnom u muslimanskim izvorima, a oni su, kao što ćemo videti, tako neodređeni da gotovo svaki naziv, datum ili geografska odrednica omogućava nekoliko tumačenja. Istoričarima, gladnim činjenica, nije preostalo ništa drugo nego da, kao izgladneli psi tragači, glođu nekoliko ogoljenih kostiju u uzaludnoj nadi da će naići na neki skriveni zalogaj koji će ih okrepiti.

U svetlu onoga što je ranije rečeno, čini se da odlučujući događaj, koji je ubrzao opadanje moći Hazara, nije bila Svjatoslavljeva pobeda, već Vladimirovo preobraćenje. Koliko je zaista bila značajna pobeda koju istoričari iz devetnaestog veka' izjednačavaju sa krajem hazarske države? Setimo se da Ruska hronika pominje samo uništenje Sarkela, tvrđave, ali ne i uništenja Itila, prestonice. Da je Itil zaista razoren i opustošen, saznajemo iz nekoliko arapskih izvora, suviše upornih da bi bili zanemareni, ali ko ga je i kada razorio, sasvim je nejasno. Ibn Haukal, glavni izvor, kaže da su to učinili Rusi koji su „posve razorili Hazaran, Samandar i Itil" - očigledno uveren da su Hazaran i Itil različiti gradovi, dok nam je poznato da je to bio jedan grad iz dva dela. I njegovo datiranje tog događaja razlikuje se od datuma koji Ruska hronika navodi za pad Sarkela - koji Ibn Haukal uopšte ne pominje, baš kao što ni Hronika ne pominje uništenje Itila. Prema tome, Markart nagoveštava da Itil nisu razorili Svjatoslavljevi Rusi koji su stigli samo do Sarkela, već neki novi talas Vikinga. Da bi stvari bile još zamršenije, drugi arapski izvor, Ibn-Miskavaj, kaže da je te, kritične 965. godine, neka „turska" vojska udarila na Hazariju. Pod „Turcima" možda je podrazumevao Ruse, kao što smatra Bertold. Ali isto je tako to mogla da bude i pljačkaška horda Pečenjega, na primer. Čini se da nika-

Sledeći predanje koje je ostavio Fren 1822. u Msmoarima P\VKC akademije.

da nećemo saznati ko je razorio Itil, ma koliko dugo žvakali kosti.

I koliko je ozbiljno uništen? Glavni izvor, Ibn Haukal, prvo govori o „potpunom uništenju" Itila, ali, nekoliko godina kasnije, takođe kaže da je „Hazaran još uvek središte u kojem se stiče ruska trgovina". Tako, izraz „potpuno uništen" možda je bio preteran. Ovo je verovatnije, jer on govori i o potpunom uništenju grada Bugar, prestonice Bugara sa Volge. Pa ipak, šteta koju su Rusi naneli Bugaru verovatno nije bila baš tako velika, s obzirom na to da su nađeni novčići koji su tamo iskovani 976-7, svega deset godina posle Svjatoslavljevog napada. I u trinaestom veku Bugar je još uvek bio važan grad. Kako Danlop kaže:

> „Osnovni izvor svih tvrdnji da su Rusi uništili Hazariju u desetom veku, bez sumnje je Ibn Haukal... Ibn Haukal, međutim, podjednako je izričit kada govori o uništenju grada Bugar na srednjoj Volgi. Sasvim je izvesno da je u vreme napada Mongola u trinaestom veku Byrap bio zajednica u naponu snage. Da li je propast Hazarije bila takođe privremena?"[17]

Očigledno jeste. Hazaran-Itil i drugi gradovi Hazara, sastojali su se uglavnom od šatora, drvenih nastambi i „okruglih kuća" načinjenih od blata koje su se mogle lako srušiti i lako ponovo izgraditi. Samo su kraljevske i javne zgrade bile od cigle.

Načinjena šteta verovatno je ipak bila ozbiljna, jer nekoliko arapskih hroničara govori o privremenom egzodusu stanovništva na obalu Kaspijskog mora ili na ostrva. Tako Ibn Haukal kaže da su Hazari iz Itila pobegli od Rusa na jedno od ostrva „naftonosne obale" (Baku), ali su se kasnije vratili u Itil i Hazaran uz pomoć muslimanskog šaha od Širvana. Ovo zvuči uverljivo, s obzirom na to da narod Širvana nije voleo Ruse, koji su nekad ranije pljačkali njegove obale. Drugn arapski hroničari, Ibn Miskavaj i Mukadasi (koji su pisali posle Ibn Haukala) takođe govore o egzodusu Hazara i njihovom povratku uz pomoć muslimana. Prema Ibn Miskavaju, kao cenu za ovu pomoć „svi su, izuzev nji-

hovog cara, primili islam". Mukadasi ima drukčiju verziju, koja se ne odnosi na rusku invaziju. On kaže jedino da su se stanovnici tog hazarskog grada spustili na more i vratili se preobraćeni u islam. Koliko mu se može verovati pokazuje činjenica da Bugar smešta bliže Kaspijskom moru nego Itil, što je isto kao da je Glazgov smestio južno od Londona."

Uprkos zamršenoj i isuviše očigledno pristrasnoj prirodi ovih kazivanja, u njima verovatno ima i nešto istine. Psihiloški šok koji je izazvala invazija, beg na more i potreba da se kupuje muslimanska pomoć, verovatno su doveli do neke nagodbe po kojoj je muslimanskoj zajednici u Hazariji dato veće pravo u državnim poslovima. Sećamo se slične nagodbe sa Marvanom, dva stoleća ranije (I, 7), u koju je bio uključen kagan lično, ali koja nije ostavila traga u istoriji Hazara.

Prema drugom arapskom izvoru, Biruniju, koji je umro 1048, Itil je u njegovo vreme bio „u ruševinama", ili bolje, ponovo u ruševinama.[19] Opet je izgrađen, ali je otad nosio naziv Saksin." Često se pominje u hronikama iz dvanaestog veka kao „veliki grad na Volgi koji premašuje sve gradove u Turkestanu"[20] i koji je, prema jednom izvoru, postao žrtva poplava. U sledećem veku, mongolski vladar Batu na tom je mestu podigao svoju prestonicu.[21]

Kada saberemo sve što nam Ruska hronika i arapski izvori kazuju o katastrofi iz 965, možemo zaključiti da su Rusi ili neki drugi napadači, opustošili Itil, ne znamo koliko, ali znamo da je ponovo izgrađivan više puta, pa je hazarska država iz tih iskušenja izronila prilično oslabljena. Ali, bez sumnje je i unutar suženih granica, preživela još najmanje dve stotine godina tj. do sredine dvanaestog veka i možda, mada neizvesno, do sredine trinaestog veka.

' Iako ga je jedan savremeni autoritet, Bertold, nazvao „jednim od najvećih geografa svih vremena".[18]

" Saksin je, može biti, bio isto što i Hazaran-Itil, ili bar ne veoma daleko od njega, a naziv možda potiče od starog Sarisina (Danlop, strana 248, navodi Minorskog).

Prvi nearapin koji pominje Hazariju posle te, fatalne 965. godine, bio je, čini se, Ibrahim Ibn Jakub, špansko-jevrejski ambasador Ota Velikog koji je y svom izveštaju sa puta, pisanom verovatno 973, govorio o Hazarima koji su u njegovo vreme još uvek bili snažni.[22] Sledeća je, no hronološkom redu, Ruska hronika i kazivanje o Jevrejima iz Hazarije koji su u Kijev došli 986. u neuspelom pokušaju da Vladimira preobrate u svoju veru.

Kako ulazimo u jedanaesti vek, čitamo najpre o već pomenutom zajedničkom vizantijsko-ruskom pohodu iz 1016. protiv Hazarije, kada je ona ponovo poražena. Izveštaj o ovom događaju potiče iz dosta poverljivog izvora - reč je o vizantijskom hroničaru Cedrenusu[23] iz dvanaestog veka. Očevidno je za ovaj poduhvat bila potrebna znatna snaga, jer Cedrenus govori o vizantijskoj floti kojoj je pomogla ruska vojska. Prednosti Hazara očigledno su bile u njihovom turskom poreklu ili u Mojsijevoj veri, ili oboje. Cedrenus kaže i da je ime poraženog hazarskog vojskovođe bilo Georgije Cul. Georgije je hrišćansko ime, a poznato nam je iz ranijih kazivanja, po kojima je y kaganovoj vojsci bilo i hrišćana i muslimana

Sledeći put Hazari su pomenuti u kratkom zapisu u Ruskoj hroniidž za 1023. godinu, prema kojem je „(knez) Mtislav udario na svog brata (kneza) Jaroslava sa hazarskom i kasogskom' vojskom". Tako je Mtislav postao vladar kratkotrajne kneževine Tmutorakan, čiji je centar bio hazarski grad Tamutark (sada Taman) na istočnoj strani Kerčkog tesnaca. Ovo je, kako je već rečeno, bila jedina hazarska teritorija koju su Rusi zauzeli posle pobede 965. Hazare u ruskoj vojsci ovaj je knez verovatno regrutovao iz lokalnog stanovništva.

Prema zapisima, sedam godina kasnije (1030), hazarska je vojska porazila kurdske snage, ubila 10.000 njihovih ljudi i zarobila im opremu. Ovo je dokaz više da su Ha-

Kasogi ili Kasaki su bili jedmo kapkasko plsme pod hazarskom upravom i možda su, a možda i ns, bili preteče Kozaka.

zari još uvek bili živi i ratoborni - ako ga uopšte možemo prihvatiti doslovce. Jer, on potiče iz jednog jedinog arapskog izvora iz dvanaestog veka, ibn-al-Athira, koji se ne smatra veoma pouzdanim.

Naporno se baveći hronologijom u želji da pokupimo svaku mrvicu preostalih dokaza, nailazimo na čudnovatu priču ,o neznanom hrišćanskom svecu, Eustracijusu. Oko 1100, bio je zarobljenik u Hersonu na Krimu i zlostavljao ga je njegov „jevrejski gospodar" terajući ga da jede obrednu hranu za Pashu.[24] (Pasha je jevrejski verski praznik. - prim. prev.) He treba se pouzdati u istinitost ove priče (priča se i da je Eustracijus preživeo petnaest dana na krstu) - stvar je y tome što se snažan jevrejski uticaj u gradu uzima zdravo za gotovo (iako su Vizantinci Hazare ubeđivali u suprotno) - i to baš u Hersonu, gradu koji je nominalno bio pod hrišćanskom vlašću i koji je osvojio Vladimir, ali je kasnije (oko 990.) bio vraćen Vizantiji.

Oni su još uvek bili podjednako moćni u Tmutorakanu. Za 1072. godinu Ruska hronika daje nejasnu primedbu: „Hazari (iz Tmutorakana) zarobili su Olega i brodom ga prebacili u Carigrad." To je sve. Očigledno je to bila još jedna vizantijska spletka kojom je favorizovan jedan ruski knez, a ne njegovi takmaci. Ali ponovo se pokazuje da su Hazari morali imati izvesnu vlast u tom ruskom gradu, čim su jednog ruskog kneza mogli da zarobe i otpreme. Četiri godine kasnije, pošto se nagodio sa Vizantijom, Olegu je dozvoljeno da se vrati u Tmutorakan, gde je „pobio Hazare koji su njegovog brata osudili na smrt i urotili se protiv njega". Olegovog brata Romana, ubili su, u stvari, Kipčaci-Kumani, iste godine kada su Hazari zarobili Olega. Da li su Hazari naveli Kumane da ubiju njegovog brata ili su i sami bili žrtve makijavelističke vizantijske igre u kojoj su Hazari i Rusi huškani jedni na druge? U svakom slučaju, primičemo se kraju jedanaestog veka, a oni su na sceni još uvek veoma prisutni.

Nekoliko godina kasnije, sub anno 1106, u Ruskoj hroniii nailazimo na kratki zapis prema kojem su Polovci, tj. Kumani, napali okolinu Zarecka (zapadno od Kijeva),

a ruski knez je na njih poslao vojsku pod komandom triJu generala: Jana, Putjata i „Ivana Hazara". To je poslednje pominjanje Hazara u Staroruskoj hronici koja se prekida deset godina kasnije, 1116.

Ali u drugoj polovini dvanaestog veka, dvojica persijskih pesnika, Hakani (oko 1106-90) i poznatiji, Nizami (oko 1141-1203) pominju u svojim epovima zajedničku hazarsko-rusku invaziju na Širvan koja se odigrala u njihovo vreme. Mada su se uglavnom bavili pisanjem poezije, zaslužuju da ih ozbiljno shvatimo s obzirom na to da su najveći deo života proveli kao državni činovnici na Kavkazu i da su dobro poznavali kavkaska plemena. Hakani govori o „derventskim Hazarima", a Darband je tesnac između Kavkaza i Crnog mora kroz koji su Hazari obično napadali Gruziju u dobra stara vremena, tokom sedmog veka, pre nego što su počeli da vode pretežno sedelački način života. Da li su se, pred kraj, vratili nemirnim nomadsko ratničkim navikama iz mladosti?

Posle - ili možda pre - ovih persijskih svedočanstava, tu su bolno kratke i zajedljive primedbe čuvenog jevrejskog putnika, rabi Petačije od Regenzburga, kojeg smo ranije citirali (P, 8). Setimo se da ga je jako ljutilo to što hazarski Jevreji sa Krima nedovoljno poznaju Talmud, pa je y hazarskim predelima čuo samo „lelek žena i zavijanje pasa". Da li je ovo bila samo hiperbola kojom je izrazio svoje nezadovoljstvo ili je prolazio kroz oblast koju su opustošili Kumani prilikom nedavnih napada? Događalo se to između 1170. i 1185. Dvanaesti vek primicao se kraju i Kumani su bili sveprisutni vladari stepa.

Kako ulazimo u trinaesti vek, tama je sve gušća, a naši škrti izvori presušuju. Ali imamo još jedan zapis koji potiče od izvrsnog svedoka - u njemu se Hazari poslednji put pominju kao narod u vreme između 1245-7. Do tada su Mongoli već zbrisali Kumane iz Evroazije i osnovali najveće nomadsko carstvo koje je svet ikada video i koje se prostiralo od Mađarske do Krima.

Godine 1245. papa Inoćentije IV uputio je misiju Batu Kanu, unuku Džingis Kanovom, vladaru zapadnog dela Mongolske carevine, da ispita mogućnosti za sporazum sa ovom, novom svetskom silom, a i da pribavi obavešte-

nja o njenoj vojnoj moći. Misiju je predvodio šezdesetogodišnji franjevački fratar, Đovani de Piano Karpini. Bio je savremenik i učenik svetog Franje Asiškog, ali i iskusan putnik i crkveni diplomata koji je u hijerarhiji zauzimao visoke položaje. Misija je krenula na Uskrs 1245. iz Kelna, prošla kroz Nemačku, prešla Dnjepar i Don i, godinu dana kasnije, stigla u prestonicu Batu Kana i njegove Zlatne Horde na ušću Volge: grad Saraj Batu ili Saksin ili Itil.

Po povratku na zapad, Karpini je napisao čuveno delo Historica Mongolonim, koje obiluje istorijskim, etnografskim i vojnim podacima, ali sadrži i spisak ljudi koji su živeli u oblastima koje je posetio. U tom spisku, dok nabraja narode severnog Kavkaza, pominje, uz Alane i Čerkeze, i „Hazare koji poštuju jevrejsku veru". To je, kao što je već rečeno, poslednje poznato spominjanje Hazara, pre nego što je zavesa pala.

Ali prošlo je mnogo vremena dok uspomena na njih nije sasvim izbledela. Trgovci iz Đenove i Venecije Krim su stalno nazivali „Gazaria", pa se to ime pojavljuje u italijanskim dokumentima čak i u šesnaestom veku. Međutim, u to vreme, bio je to samo geografski naziv koji je podsećao na jedan iščezli narod.

Iako je njihova politička moć razbijena, hazarsko-jevrejska kultura ostavila je traga na neočekivanim mestima i među raznim narodima.

Među njima su bili i Selcuci, koji se mogu smatrati pravim osnivačima muslimanske Turske. Potkraj desetog veka, ovaj se, drugi izdanak Oguza, pomerio ka jugu, u blizinu Buhare, odakle su kasnije provalili u vizantpj-sku malu Aziju i naselili je. Oni ne ulaze u našu priču direktno, već posredno, na mala vrata, jer je, kako se čini, velika dinastija Seldžuka bila u bliskoj vezi sa Hazarima. O toj vezi sa Hazarima pisao je Bar Hebreus (1226-86), jedan od najvećih snrijskih pmsaca i učenjaka. Kako se iz samog njegovog imena vidn, bio je je-

vrejskog porekla, ali obraćenik u hrišćanstvo i biskup u dvadesetoj godini.

Bar Hebreus pripoveda da je Seldžukov otac, Tukak, bio zapovednik vojske hazarskog kagana i da je posle njegove smrti, Selcuk, osnivač dinastije, odgajan na kaganovom dvoru. Ali, bio je neobuzdan momak i sa kaganom se ponašao slobodno - čemu se carica Katun protivila. Zato je Seldžuk morao da ode ili je bio proteran sa dvora[25]

Drugi izvor iz tog vremena, ibn-al-Adimova Istorija Alepa takođe govori o Selcukovom ocu kao o jednom od „znamenitih hazarskih Turaka",[26] dok treći, Ibn Hasul[27] kazuje kako je Seldžuk „nasrnuo na hazarskog cara i udario ga buzdovanom koji mu je bio u ruci..." Pamtimo izraženo kolebljiv stav Oguza prema Hazarima, opisan u putopisu Ibn Fadlana. Tako, čini se da je između Hazara i osnivača dinastije Seldžuka postojala bliska veza posle koje je usledio prekid. Dogodilo se to verovatno usled Seldžukovog preobraćenja u islam (dok su druga plemena Oguza, kao što su Kumani, ostala paganska). Pa ipak, hazarsko-jevrejski uticaj zadržao se neko vreme i posle tog prekida. Od četvorice Seldžukovih sinova, jedan je nosio pravo jevrejsko ime - Izrael, a jedan unuk mu se zvao Daud (David). Danlop, obično veoma obazriv autor, primećuje:

> „Imajući u vidu ono što je već rečeno, pretpostavlja se da su ta imena posledica verskog uticaja koji su dominantni Hazari imali na vodeće porodice Oguza. Oguski hram koji pominje Kazvimi sasvim je lako mogao da bude sinagoga."[28]

Ovde možemo dodati i to da je, prema Artamonovu, jevrejskih imena bilo i među Kumanima, drugim ogrankom Oguza. Sinovi kumanskog vladara Kobiaka zvali su se Isak i Daniel.

10

Tamo gde su izvori istoričara presušili, legende i folklor mogu dopuniti priču.

Sšarorusku hroniku sastavljali su monasi. Natopljena je religioznim mislima i drugim biblijskim digresijama. Ali uporedo sa crkvenim spisima na kojima se temelji, Kijevski period je dao i nešto svetovne književnosti, takozvane byline, herojske epske ili narodne pesme, koje uglavnom obrađuju podvige velikih ratnika i polulegendarnih vladara. Već pomenuto „Slovo o polku Igorovu", o porazu koji su ovom vladaru naneli Kumani, najpoznatija je među njima. Byline cy prenošene usmenim predanjem ili, prema Vernadskom, „još uvek su ih pevali seljaci u udaljenim selima severne Rusije početkom dvadesetog veka".[29]

Za razliku od Ruske hronike, ove epske pesme ne pominju Hazare ni njihovu zemlju po imenu. Umesto toga, govore o „jevrejskoj zemlji" i o njenim stanovnicima kao o Jevrejskim junacima" koji su vladali stepama i tukli vojske ruskih kneževa. Jedan takav junak, kako nam ovi epovi kazuju, bio je neki gorostasni Jevrejin koji je došao „iz jevrejske zemlje u stepe Cecara pod brdom Sorokin i samo je hrabrost Vladimirovog generala, Ilje Muromjeca, spasla Vladimirovu vojsku od Jevreja".[30] Nekoliko je verzija ove priče, a traganje za mestom na kome se nalazio Cecar i brdo Sorokin, istoričarima je još jedna prilika za živahnu igru. Ali, kako je istakao Poliak, „treba imati na umu da je y očima ruskog naroda obližnja Hazarija u svom završnom periodu, bila jednostavno 'Jevrejska država', a njena vojska 'jevrejska vojska'."[31]

Ovo rasprostranjeno rusko gledište znatno se razlikuje od sklonosti arapskih hroničara da ističu značaj muslimanskih plaćenika u hazarskim odredima, kao i broj džamija u Itilu (zaboravljajući da prebroje sinagoge).

Legende koje su među zapadnim Jevrejima kružile u srednjem veku neobična su paralela ruskim bylinama. Da navedemo Poliaka ponovo: „Ta popularna jevrejska legenda ne pominje 'hazarsku' carevinu, već carevinu 'crvenih Jevreja'." A Baron komentariše:

„Jevrejima iz drugih zemalja godilo je postojanje jedne nezavisne jevrejsks države. Narodna mašta naišla je ovde na possbno plodno tle. Baš kao što slovenski spovi,

proželi biblijskim sadržajima, govore o 'Jevrejima', a ne o Hazarima, tako ou i zapadni Jevreji dugo posle toga tkali romantične priče o tim 'crvenim Jevrejima', nazvanim tako možda zbog blage mongolske pigmeitacije mnogih Hazara."[32]

11

Drugi deo polulegendarnog, poluistorijskog folklornog nasleđa u vezi sa Hazarima, održao se i do savremenog doba i Bencamina Dizraelija toliko očarao da ga je iskoristio za jednu romantičnu istorijsku priču, Čudesnu bajku o Alroju.

U dvanaestom veku razvio se u Hazariji mesijanski pokret, rudimentarni pokušaj jevrejskog krstaškog rata, sa namerom da se uz pomoć oružja, osvoji Palestina. Začetnik ovog pokreta bio je hazarski Jevrejin, neki Solomon ben Duji (ili Rui ili Roj), kojeg su podržavali njegov sin Menahem i jedan palestinski pisar. „Oni su pisali pisma svim Jevrejima, blizu i daleko, u svim zemljama oko njih... Govorili su da je došlo vreme u kojem će bog da sakupi Izrael, njegov narod iz svih zemalja u Jerusalim, sveti grad, a da je Solomon Ben Duji - bog, a njegov sin - Mesija."*

Ovi pozivi očigledno su bili upućeni jevrejskim zajednicama na Srednjem Istoku i po svoj su prilici naišli na slab odziv, s obzirom na to da se sledeća epizoda odigrala svega dvadesetak godina kasnije, kada je mladi Menahem uzeo ime David al-Roj i titulu Mesije. Mada je pokret nastao u Hazariji, njegov centar se uskoro preselio u Kurdistan. Tu je David prikupio snažnu oružanu silu - verovatno od lokalnih Jevreja, ojačanu Hazarima i krenuo da zauzme strateško utvrđenje Amadie, severoistočno od Mosula. Verovatno se nadao da će

Glavni su izvori iz kojih saznajemo o opom pokretu prnpoped.ts jevrejskog putnika Bendžamima od Tudele (C, 8), neprijatsl.sko kazišš.e arapskog pisca Jahije al-Magribija i dpa hsbrejska rukopisa iađsna u kairskoj Genizi (II, 7). Oii samo povećavaju zbuljuju1š mozaik. Ja sam sledio Baronovo pažljipo tumačenje (Tom III, str. 204; Tom IV, str. 202-4 i beleigke).

odatle povesti svoju vojsku na Edesu i probiti se kroz Siriju do Svete zemlje.

Ceo poduhvat bio je možda nešto manje donkihotovski no što nam se danas čini, pogotovu ako se imaju u vidu neprestane razmirice između raznih muslimanskih vojski i postepeni raspad krstaških uporišta Osim toga, nekim lokalnim muslimanskim zapovednicima možda su bili miliji jevrejski nego hrišćanski krstaši.

Među Jevrejima Srednjeg Istoka, David je, sasvim izvesno, probudio grozničave mesijanske nade. Jedan od njegovih glasnika došao je y Bagdad i, verovatno sa previše žara, uputio jevrejske stanovnike da određene noći budu na ravnim krovovima svojih kuća kako bi na oblacima bili odneti u Mesijin logor. Priličan broj Jevreja proveo je noć na krovovima, iščekujući taj čudesni let.

Ali rabinska hijerarhija u Bagdadu, plašeći se odmazde vlasti, zauzela je neprijateljski stav prema ovom pseudo-Mesiji i zapretila mu izgnanstvom. Nikakvo čudo što je David-al-Roj bio ubijen, tobož u snu, a navodno ga je ubio tast kojeg je neka zainteresovana stranka potkupila.

Uspomena na njega poštovana je i kada je Bendžamin od Tudele, dvadeset godina posle tog događaja, putovao kroz Persiju, „još uvek su s ljubavlju govorili o svom vođi". Ali kult tu nije prestao. Prema jednoj teoriji, šestokraka „Davidova zvezda" koja krasi savremenu izraelsku zastavu, počela je da prerasta u nacionalni simbol od krstaškog pohoda Davida al-Roja. „Od tada se," piše Baron, „smatra da je šestokraka 'Davidova zvezda', ranije uglavnom dekorativni motiv ili magijski znak, počela da predstavlja glavni nacionalno-religiozni simbol judaizma. Dugo je korišćena naizmenično sa pentagramom ili 'Solomonovim pečatom', pripisivana je Davidu u mističnim i etičkim nemačkim spisima od trinaestog veka na dalje i pojavila se na jevrejskoj zastavi u Pragu 1527."[33]

Baron dalje ublažava ovaj pasus ukazujući na to da veza između al-Roja i šestokrake zvezde „još uvek čeka da-

lja tumačenja i dokaze". Bilo kako bilo, možemo se složiti sa tvrdnjom kojom Baron završava poglavlje o Hazariji:

> „Tokom pola milenijuma svog postojanja i upliva u istočnoevropske zajednice, ovaj, pažnje vredan eksperiment u jevrejskom državništvu, nesumnjivo je na jevrejsku istoriju uticao više nego što smo još uvek u stanju da predočimo."

Drugi deo

OSTAVŠTINA

V

EGZODUS

Svedočanstva sa prethodnih stranica ukazuju na to da su Hazari, uprkos tradicionalnom gledištu istoričara iz devetnjaestog veka, posle poraza koji su im naneli Rusi 1965, izgubili carstvo, ali zadržali nezavisnost u okvi■ru nešto užih granica i svoju jevrejsku veru do duboko u trinaesti vek. Po svoj prilici čak su se u izvesnoj meri vratili svojim nekadašnjim pljačkaškim navikama. Baron komentariše:

> „Uglavnom, smanjeno Hazarsko carstvo je izdržalo. Branilo se manje-više uspešno od svih neparijatelja sve do sredine trinaestog veka, kada je palo kao žrtva velike mongolske invazije koju je pokrenuo Džingis Kan. Čak i tada se tvrdoglavo opiralo sve do konačne predaje svih svojih suseda. Njegovo stanovništvo uglavnom je apsorbovala Zlatna horda koja je središte svoje imperije osnovala na hazarskoj teritoriji. Ali i prs i posle mongolskog uspona, Hazari su poslali mnogo svojih ogranaka u nepokorene slovenske zemlje, doprinoseći razvoju velikih jevrejskih centara Istočne Evrope."[1]

Tu je kolevka brojno najjačeg i kulturno dominantnog dela modernog jevrejstva.

„Ogranci" o kojima govori Baron granali su se još mnogo pre no što su Mongoli uništili hazarsku državu, kao što je drevna hebrejska nacija počela da se gubi u dijaspori mnogo pre uništenja Jerusalima. Etnički, semitska plemena sa voda Jordana i tursko-hazarska pleme-

na sa Volge bila su, naravno, „miljama daleko", ali su imala bar dve važne zajedničke crte. I jedni i drugi živeli su na značajnim raskrsnicama gde su se sekli veliki trgovački putevi koji su spajali Istok sa Zapadom i Sever sa Jugom, i to ih je predodredilo za narod trgovaca, preduzimljivih putnika ili „kosmopolita bez korena", kako ih je, neblagonaklono, obeležila neprijateljska propaganda. Ali, u isto vreme, njihova isključiva religija podsticala ih je da budu složni i da se drže jedni drugih, da osnivaju sopstvene zajednice sa sopstvenim hramovima, školama, stambenim četvrtima, geta (koja su prvobitno sami sebi nametali) u bilo kom gradu ili zemlji u kojoj su se nastanjivali. Ovu čudnu kombinaciju jake želje za lutanjem i geto-mentaliteta, ojačanu mesijanskom nadom i ponosom izabrane pace, gajili su i drevni Izraelićani baš kao i srednjovekovni Hazari, iako ovi potonji poreklo nisu vodili od Sema nego od Jafeta

Ovo grananje lepo oslikava ono što bi se moglo nazvati „hazarskom dijasporom" u Mađarskoj.

Pamtimo da se znatno pre uništenja njihove države, nekoliko hazarskih plemena, poznatih kao Kabari, pridružilo Mađarima i uselilo u Mađarsku. Štaviše, u desetom veku, mađarski vojvoda Taksoni pozvao je i drugi talas hazarskih iseljenika da se naseli u njegove oblasti (III, 9). Dva veka kasnije, J. Sinamus, vizantijski hroničar, pominje trupe koje poštuju jevrejske zakone, a bore se na strani mađarske vojske u Dalmaciji, 1154.[2] Možda je malo „pravih Jevreja" živelo u Mađarskoj od rimskih dana, ali nema sumnje da većina ovog važnog dela savremenog jevrejstva potiče iz kabarsko-hazarskih doseljeničkih talasa, tako bitiih za ranu mađarsku nstoriju. He samo što je, kako nam kaže Konstantin, zemlja u početku bila dvojezična, već je imala i oblik dvojnog kraljevanja po ugledu na hazarski sistem: kralj je delmo vlast sa svojim glavnokomandujućim generalom koji je

imao titulu jule ili đule (još uvek je to popularno mađarsko ime). Ovaj sistem održao se do kraja desetog veka, kada je sveti Stevan prihvatio rimokatoličku veru i porazio nepokornog đulu koji je, kako se i moglo očekivati, bio Hazar, „tašt u veri i odbojan prema prihvatanju hrišćanstva".[3]

Ovom epuzodom okončano je dvojno kraljevanje, ali ne i uticaj hazarsko-jevrejske zajednice u Mađarskoj. Odraz TOI. uticaja može se naći u „Zlatnoj buli" (mađarskom dokumentu koji odgovara Magna Carti) koju je 1222. izdao kralj Endre II i kojom se Jevrejima zabranjuje da rade kao kovači novca, poreznici i kontrolori kraljevskog monopola na so, što ukazuje na to da su pre tog proglasa brojni Jevreji morali obavljati te značajne dužnosti. Ali oni su zauzimali i neke, još više položaje. Čuvar blagajne Kraljevske komore kralja Endrea bio je komornik grof Teka, Jevrejin hazarskog porekla, bogati zemljoposednik i očito genije za finansije i diplomatiju. Njegov potpis pojavljuje se na raznim mirovnim ugovorima i finansijskim sporazumima među kojima je i onaj kojim austrijski vladar Leopold II jamči isplatu 2.000 maraka mađarskom kralju. Ovo neodoljivo podseća na ulogu koju je španski Jevrejin, Hasdai ibn Šaprut, imao na dvoru Kalifa od Kordove. Sličnost zbivanja iz palestinske dijaspore na zapadu i hazarske dijaspore na istoku Evrope, čini analogiju među njima nešto jačom.

Takođe, vredno je spomenuti da je kralj Endre, kada su ga njegovi pobunjeni plemići naterali da i protiv svoje volje izda Zlatnu bulu, uprkos njenim izričitim odredbama, zadržao Teku u službi. Kraljevski komornik srećno je obavljao svoj posao još sledećih jedanaest godina, sve dok ga papski pritisak na kralja nije naveo da se povuče i nađe utočište u Austriji, gde su ga prihvatili raširenih ruku. Međutim, sin kralja Endrea, Bela IV, pribavio je papsku dozvolu i pozvao ga da se vrati. Teka se poslušno vratio i tokom mongolske invazije izgubio mu se trag.[4']

' Zahvalan sam gospođi St. Saunders što mi je skrenula pažlju na epizodu o Teki, koju literatura o Hazarima, čini se, previđa.

Hazarsko poreklo brojnog i društveno nadmoćnog elementa jevrejskog stanovništva u Mađarskoj tokom srednjeg veka relativno je dobro dokumentovano. Ako se zna za ranu mađarsko-hazarsku vezu - moglo bi se učiniti № je Mađarska poseban slučaj, ali, u stvari, priliv Hazara u Mađarsku bio je samo deo opšte, masovne seobe iz evroazijskih stepa ka zapadu, tj. ka centralnoj i istočn^j Evropi. Hazari nisu bili jedini narod koji je svoje ogranke poslao u Mađarsku. Veliki broj onih istih Pečenjega koji su Mađare sa Dona prognali preko Karpata, bio je primoran da traži dozvolu da se nastani na mađarskoj teritoriji kada su njih Kumani prognali. I Kumane je snašla ista sudbina kada su, stoleće kasnije, bežali pred Mongolima, pa je njih oko 40.000 „sa svojim robovima" našlo utočište kod mađarskog kralja Bele.[5]

U relativno mirnim vremenima, ova opšta seoba evroazijskih naroda ka zapadu bila je samo tiha reka - u nekim drukčijim, postajala je stampedo. Ali posledice mongolske invazije sigurno su na ovoj metaforičnoj skali zauzimale mesto razornog zemljotresa. Ratnici poglavice Tedžumina, zvanog Cingis Kan, Gospodar zemlje, ubijali su stanovništvo čitavih gradova kako bi opomenuli druge da im se ne opiru. Zarobljenike su koristili kao živi štit ispred svojih nadirućih redova. Uništili su mrežu za navodnjavanje u delti Volge koja je na hazarskoj zemlji napajala pirinač i druge bitne kulture, pa su plodne stepe pretvorili u „divlje utrine", kako će ih Rusi kasnije nazvati: „beskrajan prostor bez ratara ili stočara, kojim prolaze samo plaćenički konjanici u službi ovog ili onog protivničkog vladara ili ljudi koji beže pred takvom vlašću".[6]

„Crna smrt" (1347-8) ubrzala je progresivno opadanje broja stanovnika nekadašnjeg srca hazarske zemlje između Kavkaza, Dona i Volge, gde je stepska kultura dostigla svoj vrhunac, pa je stoga povratak na varvarstvo bio još drastičniji nego u susednim oblastima. Baron piše: „Uništenje ili odlazak marljivih jevrejskih zemljoradnika, zanatlija i trgovaca, ostavili su za sobom

prazninu koja je y ovim oblastima tek odnedavno počela da se popunjava."[7]

Nije bila uništena samo Hazarija nego i zemlja Bugara sa Volge, zajedno sa poslednjim uporištem Alana i Kumana na Kavkazu i južnoruske kneževine, uključujući Kijev. Tokom perioda raspada Zlatne horde, od četrnaestog veka naovamo, anarhija je, ako je to uopšte moguće, postala još gora. „U većini evropskih stepa, iseljavanje je bilo jedini mogući način da oni. koji su to želeli zaštite svoj život i prežive."[8] Migracija ka sigurnijim pašnjacima bila je dugotrajan, povremen proces koji je trajao stolećima. Hazarski egzodus bio je tek deo te opšte slike.

Prethodilo mu je, kako je ranije pomenuto, osnivanje hazarskih kolonija i naselja u raznim delovima Ukrajine i južne Rusije. U Kijevu je jedna napredna jevrejska zajednica postojala mnogo pre nego što su Rusi taj grad preoteli od Hazara. Slične kolonije postojale su i u Perislavlju i Černigovu. Rabin Mojše iz Kijeva studirao je u Francuskoj oko 1160, a rabin Avram iz Černigova u Londonskoj talmudskoj školi 1181. „Slovo o polku Igorovu" pominje čuvenog ondašnjeg ruskog pesnika po imenu Kogan, što je verovatno kombinacija sačinjena od Koen (sveštenik) i Kagan.[9] Neko vreme pošto je Sarkel, koji su Rusi zvali Biela Veža, uništen, Hazari su izgradili grad istog imena u blizini Černigova.[10]

U Ukrajini i Poljskoj mnoštvo je drevnih imena mesta koja su izvedena od „Hazar" ili „Žid" (Jevrejin), kao što su: Židovo, Kozarzevek, Kozara, Kozarzov, Židovska Vola, Židatice i dr. Verovatno su to nekada bila sela ili privremena naselja hazarsko-jevrejskih zajednica na njihovom dugom putovanju na zapad.[11] Slična imena mesta mogu se naći na Karpatima i Tatri, kao i u istočnim oblastima Austrije. Čak se i za stara jevrrjska groblja u Krakovu i Sandomieržu, oba nazvana „Kaviori", pretpostavlja da su hazarsko-kabarskog porekla.

Dok je glavni put hazarskog egzodusa vodio ka zapadu, neke grupe naroda su zaostale, uglavnom na Krimu i Kavkazu, i tu formirale jevrejske enklave koje su se održale sve do savremenog doba. U drevnom hazarskom

uporištu Tamatarka (Taman), koje preko Kerčkog tesnaca gleda na Krim, postojala je jedna dinastija jevrejskih kneževa koji su u petnaestom veku vladali pod pokroviteljstvom Đenovske Republike i, kasnije, krimskih tatara. Poslednji od njih, knez Zaharije, vodio je pregovore sa ruskim knezom koji ga je pozvao da dođe u Rusiju, pokrsti se i za uzvrat dobije povlastice ruskog plemića. Zaharije je odbio, ali Poliak nagoveštava da je y drugim slučajevima „postavljanje hazarsko-jevrejskih elemenata na visoke položaje u ruskoj državi možda bio jedan od faktora koji je izazvao pojavu 'jevrejske jeresi' među ruskim sveštenstvom i plemstvom u šesnaestom veku i sekte poštovalaca Šabata koja je još uvek rasprostranjena među Kozacima i seljacima".[12]

Drugi trag hazarske nacije su „planinski Jevreji" na severoistočnom Kavkazu koji su ostali na svojim prvobitnim prebivalištima kada su drugi otišli. Pretpostavlja se da ih je bilo oko osam hiljada i da su živeli u blizini ostataka nekih plemena iz starih vremena: Kipčaka i Oguza. Sami su sebe nazivali Čufutima (brdski Jevreji), na tatskom jeziku koji su usvojili od drugih kavkaskih plemena. Ali o njima se malo zna.'

Druge hazarske enklave održale su se na Krimu, a bez sumnje i još ponegde, na mestima koja su nekada pripadala njihovoj imperiji. Ali to su sada samo istorijski kuriozmiteti u poređenju sa glavnom strujom hazarske migracije u poljsko-litvanske oblasti i strahovitim problemima koje ona zadaje istoričarima i antropolozima

Istočne oblasti srednje Evrope u kojima su jevrejski iseljenici iz Hazarije našli novi dom i prividnu si-

---

Gornji podatak pojavljuje se u članku „Ljudi sa Kavkaza" A. X. Kiiper, izdanje Enc. Brit. iz 1973, a zasiiva se na sovjetskim izvorima skorijeg datuma. Kljiga IJopua Save Dolina zaboravljsnih ljudi (London, 1946) sadrži opis posete planimskim Jeprejima, prlo melodramatičan, ali nažalost, bez ikakvih čiljsničnih podptaka.

gurnost, počele su da poprimaju politički značaj tek pred kraj prvog milenijuma.

Oko 962. nekoliko slovenskih plemena načinilo je savez pod vođstvom Polana, najjačih među njima, koji su postali jezgro poljske države. Tako je poljski uspon otpočeo otprilike u isto vreme kada i hazarsko opadanje. (Sarkel je uništen 965). Značajno je što Jevreji imaju važnu ulogu u jednoj od najranijih poljskih legendi koja govori o osnivanju poljske kral>evine. Saznajemo da je savez plemena, posle odluke da izabere jednog kralja koji bi njime upravljao, rešio da to bude Jevrejin po imenu Avram Prokovnik.[13] On je možda bio bogati i obrazova-ni hazarski trgovac, pa su se primitivni Sloveni nada-li da će im njegovo iskustvo koristiti, a možda je bio tek samo legendarna ličnost. Ali, čak i ako je tako, ova legenda pokazuje da su takve Jevreje veoma cenili. U svakom slučaju, priča teče dalje. Avram je sa retkom skromnošću odbio krunu u korist seljaka iz tih krajeva po imenu Piast koji je tako postao osnivač istorijske diastije Piasta. Ova dinastija vladala je Poljskom od oko 962. do 1370.

Bilo da je Avram Prokovnik postojao ili ne, mnogo je nagoveštaja da su jevrejski dosel>enici iz Hazarije bili dobrodošli kao dragoceni oslonac ekonomiji zemlje i državnoj upravi. Poljaci pod dinastijom Piasta i njihovi susedi sa Baltika, Litvanci,' brzo su proširili svoje granice, pa su jedva čekali da doseljenici nasele njihove teritorije i stvore urbanu civilizaciju. U početku su podržavali useljavanje nemačkih seljaka, građana i zanatlija, a kasnije i doseljenika iz oblasti

' Ova dva naroda ujedinila su se u Kraljevinu Poljsku nizom ugovora koji su započeli 1386. Radi pojednostavljenja, koristiću izraz „pol>-ski Jevreji" za obe zemlje, bez obzira na činjenicu što je krajem osamnaestog veka Poljska podeljena između Rusije, Pruske i Austrije, a n>eni stanovnici postali zvanični državljani ovih triju zemalja. U stvari, takozvana oblast doseljenika (Pal) u okviru Carske Rusije, na koju su Jevreji bili ograničeni od 1792. pa nadal.e, podudarila se sa anektiranim oblastima Poljske i delovima Ukrajine. Samo izvesnim privilegovanim kategorijama Jevreja bilo je dozvol,eno da živs van Pala U vreme popisa iz 1897, takvih je bilo samo 200.000, u nopctjcity ca blizu pet miliona unutar Pala, tj. unutar bivše poljsks terntorije.

koje je okupirala Zlatna horda,* uključujući Jermene, Južne Slovene i Hazare.

Nisu sve te seobe bile dobrovoljne. U njih je bio uključen i veliki broj ratnih zarobljenika, k"ao što su krimski Tatari koje su doveli da obrađuju imanja litvanskih i poljskih zemljoposednika u osvojenim južnim provincijama. (Krajem četrnaestog veka, Litvanska kneževina prostirala se od Baltičkog do Crnog mora.) U petnaestom veku Turci Osmanlije, osvajači Vizantije, nadirali su ka severu, pa su zemljoposednici taj narod sa pograničnih imanja preselili u unutrašnjost.[1"1]

Među tim, na silu preseljenim narodima, bio je i veliki broj Karaita - one fundamentalističke jevrejske sekte koja je odbacila rabinska učenja. Prema predanju koje se i do danas očuvalo među Karaitima, njihove je pretke u Poljsku doveo veliki litvanski knez-ratnik Viatautas (Vitold) krajem četrnaestog veka, kao ratne zarobljenike iz Sulhata na Krimu.[15] O ovom predanju govori i činjenica da je Vitold 1388. izdao povelju kojom je garantovao prava trokijskim Jevrejima, a francuski putnik de Lanoa naišao je tamo na „veliki broj Jevreja" koji su govorili jezikom drukčijim od jezika Nemaca i starosedelaca.[16] Taj jezik je bio, i još je uvek, jedan turski dijalekat, od svih živih jezika najbliži lingua cumanica kojim se, u vreme Zlatne horde, govorilo na bivšim hazarskim teritorijama. Prema Zajackovskom," ovaj jezik se još uvek koristi u govoru i molitvama karaitskih zajednica koje su opstale u Trokiju, Vilni, Ponjeviecu, Lucku i Haliču. Karaiti takođe tvrde da su pre „velike kuge" iz 1710. imali nekih trideset dve ili trideset sedam zajednica u Poljskoj i Litvaniji.

Ovaj drevni dijalekat nazivaju „jezikom Kedara", baš kao što je rabin Petačia u dvanaestom veku njihovo stanište severno od Crnog mora zvao „zemljom Kedara". Prema tome, Zajackovski, eminentni savremeni turkolog, smatra da su, sa lingvističke tačke gledišta, Karaiti danas najčistiji predstavnici drevnih HazaraL[4] O ra-

---

* U Pol,sku i Mađarsku prodrli su Mongoli (1241-2), ali ih nisu okupirali, što je bilo presudio za i.ihonu buduću istoriju.

zlozima zbog kojih je ova sekta svoj jezik očuvala gotovo pola milenijuma, dok ga je većina hazarskih Jevreja odbacila u korist jidiša, biće više reči kasnije.

Poljska Kraljevina je od samog svog početka pod dinastijom Piasta odlučno prihvatila zapadnjačku orijentaciju i rimokatoličku veru. Ali, u poređenju sa svojim zapadnim susedima, bila je to kulturno i ekonomski nerazvijena zemlja. Otud i politika privlačenja doseljenika Nemaca sa zapada, Jermena i hazarskih Jevreja sa istoka - i podržavanje njihovih poduhvata na svaki način, uključujući i kraljevske povelje kojima su im do u detalje određivane dužnosti i posebne povlastice.

U povelji koju je Boleslav Pobožni izdao 1264, a koju je potvrdio Kazimir Veliki 1334, Jevrejima je garantovano pravo na sinagoge, škole i sudove, zemlju, bavljenje trgovinom ili bilo kojim drugim zanimanjem po izboru. Za vreme vladavine kralja Stevana Batorija (1575-86), Jevrejima je garantovano pravo na vlastitu skupštinu koja se sastajala dva puta godišnje i imala pravo da nameće poreze svojim jednovercima Posle uništenja njihove zemlje, hazarsko jevrejstvo ušlo je u novo poglavlje svoje istorije.

Upadljiv primer ovog povlašćenog stanja dat je u papskoj povelji koju je u drugoj polovini 13. veka izdao verovatno papa Kliment IV i uputio je neimenovanom poljskom knezu. U ovom dokumentu papa obznanjuje da su rimske vlasti svesne da postoji izvestan broj sinagoga u nekoliko poljskih gradova, čak i više od pet u samo jednom gradu.' On ne odobrava činjenicu što se o tim sinagogama govori kako su više nego crkve, sjajnije, lepše ukrašene i pokrivene krovovima od živopisno obojenih olovnih ploča, tako da katoličke crkve pored njih izgledaju jadno. (Setimo se Masudijeve vedre primedbe da je minaret glavne džamije najviša građevina u

" Verovatno u Vroclavu ili Krakopu.

Itilu.) Zamerke t papske povelje potvrđene su 1276. odlukom papskog lepl-a kardinala Gvida, kojom se predviđa da Jevreji ne cMejy čmati više od jedne sinagoge po gradu.

Iz ovih dokumenata, koji se grubo podudaraju sa mongolskim osvajanjem Hazarije, vidimo da je peć u to vreme u Poljskoj najverovatnije bilo prilično Hazara, pošto je u nekoliko gradova bilo više od jedne sinago! e, g. i da im je prilično dobro išlo ako su bile tako „sjajne i ukrašene". Ovo nas navodi na pitanje o približnom obimu i sastavu hazarskih doseljavanja u Poljsku.

Nema pouzdanih informacija o njihovoj brojnosti. Pamtimo da aparski izvori govore o hazarskoj vojsci od tri stotine hiljada ljudi koji su učestvovali u muslimansko-hazarskim ratovima (Poglavlje I, 7): pa čak i ako uzmemo u obzir da se tu veoma preterivalo, ti izvori ukazuju da je ukupno hazarsko stanovništvo brojalo najmanje pola miliona duša. Ibn Fadlan je naveo da je šatora Bugara sa Volge bilo 50.000, što bi činilo stanovništvo od oko 300.000-400.000, tj. otprilike koliko i Hazara. Sa druge strane, broj Jevreja u Poljsko-Litvanskoj kraljevini u sedamnaestom veku, savremeni istoričari takođe procenjuju na 500.000 (5 odsto ukupnog stanovništva).[19] Ove cifre ne odudaraju od poznatih podataka o dugotrajnoj hazarskoj seobi preko Ukrajine u Poljsku-Litvaniju, koja je otpočela uništenjem Sarkela i usponom dinastije Piast pred kraj prvog milenijuma, ubrzala se tokom mongolskog osvajanja i manje-više okončala u petnaestom ili šesnaestom veku, kada je stepa opustela, a Hazari, tobož, zbrisani sa lica zemlje.' Cela ova seoba naroda tekla je polagano - pet, šest vekova Ako uzmemo u obzir znatan priliv jevrejskih izbeglica iz Vizantije i iz muslimanskog sveta u Hazariju i mali porast broja stanovnika među samim Hazarima, približan broj hazarskog stanovništva, kada je u osmom veku bilo u zenitu, može se porediti sa brojem Jevreja u

Poslednja drevna hazaroka sela na Dnjepru uništena su u pobuni Kozaka pod Čmelničkim u sedamnaestom veku, a preživeli su dali snažan podstrek Jevrejima u već postojećim, naseljenim poljsko-litvanskim oblastima.

Poljskoj u sedamnaestom veku, bar po redu veličine, s tim da mu se oduzme ili doda koja stotina hiljada na račun naše neupućenosti.

U ovim brojkama krije se ironija. Prema članku „Statistika" iz Jevrejske engdlklotdiDŽ, u šesnaestom je veku ukupan broj jevrejskog stanotništva iznosio oko jedan milion. Čini se da to ukazuje, kako su to istakli Poliak, Kučera[20] i drugi, da je tokom srednjeg veka većina onih koji su ispovedali jevrejsku veru bila hazarskog porekla. Bitan deo ove većine otišao je u Poljsku, Litvaniju, Mađarsku i na Balkan, gde su osnovali istočnojevrejsku zajednicu koja je, opet, sa svoje strane, postala dominantna većina svetskog jevrejstva. Čak i ako je prvobitno jezgro ove zajednice razređeno i uvećano doseljenicima iz drugih oblasti (vidi dalji tekst), njeno pretežno hazarsko-tursko poreklo potkrepljuju jaki dokazi i trebalo bi ga smatrati bar teorijom vrednom ozbiljne rasprave.

Dodatni razlozi što se vodeća uloga u rastu i razvoju jevrejske zajednice u Poljskoj i ostalim delovima Istočne Evrope, pripisuje uglavnom hazarskom elementu a ne doseljenicima sa zapada, biće razmotreni u narednim poglavljima. Ali možda je sada zgodno citirati poljskog istoričara, Adama Vetulanija:

> „Poljski naučnici se slažu da su ta, najstarija naselja osnovali jevrejski doseljenici iz hazarske države i Rusije, dok su Jevreji iz Južne i Zapadne Evrope počeli da pristižu i nastanjuju se tek kasnije... i da je bar izvestan deo jevrejskog otanovništva (u ranijim vremenima, uglavnom - primedba autora knjige) poticao sa istoka, iz hazarske zemlje, a kasnije iz Kijevske Rusije."[21]

Toliko što se veličine tiče. A šta znamo o društvenoj strukturi i sastavu hazarske doseljeničke zajednice? Prvi utisak koji se stiče upečatljiva je sličnost iz-među izvesnih privilegovanih položaja koje su držali hazarski Jevreji u Mađarskoj i u Poljskoj tih ranih da-

na. I mađarski i poljski izvori govore o Jevrejima koji su radili kao kovači novca, upravnici kraljevske blagajne, kontrolori monopola na so, ubirači poreza i „pozajmljivači novca" - tj. bankari. Ovo poređenje ukazuje na zajedničko poreklo tih dveju doseljeničkih zajednica, a kako poreklo većine mađarskih Jevreja možemo da pratimo do mađarsko-hazarske veze, zaključak se nameće sam po sebi.

Ovi rani podaci predočavaju nam ulogu koju su doseljeni Jevreji odigrali u ekonomskom životu ovih dveju zemalja u napretku. He iznenađuje što je ta uloga bila značajna, jer su u prošlosti trgovina sa inostranstvom i nametanje carinskih dažbina bili glavni izvori prihoda Hazara. Oni su imali iskustvo koje je nedostajalo njihovim novim domaćinima, pa je bilo sasvim logično što su ih pozivali radi saveta i učešća u upravljanju finansijama dvora i plemstva. Novčići koji su iskovani u dvanaestom i trinaestom veku i na kojima su natpisi na poljskom jeziku pisani hebrejskim pismom (Poglavlje II, 1) na neki su način neobične uspomene na te aktivnosti. Prava njihova svrha još uvek je nekako tajnovita. Neki su nosili ime kralja (npr. Lešek Miesko), a neki „iz kuće Avrama ben Josifa - Princa" (verovatno je to sam bankar) ili samo neku reč blagosiljanja - „sreća" ili „blagodet". Značajno je da i savremeni mađarski izvori govore o praksi kovanja srebrnjaka za ko-je su srebro nabavljali Jevreji.[22]

Međutim, za razliku od Zapadne Evrope, finansije i trgovina nisu bili jedino polje aktivnosti Jevreja. Neki bogati doseljenici postali su u Poljskoj zemljoposednici, kao što je to bio grof Teka u Mađarskoj. Zemljišni posedi Jevreja, koji su obuhvatali po celo selo jevrejskih ratara, registrovani su, na primer, u blizini Breslava pre 1203," a y ranijim je danima hazarskih seljaka sigurno bilo u znatnom broju, kako na to ukazuju i drevna hazarska imena mesta.

Ranije pomenuta karaitska svedočanstva iavode na mučno saznanje o tome kako su verovatno nastala ta sela. Govore o tome kako je knez Vitold naselio grupu Karaita, ratnih zarobljenika, u mestu Krasna, davši im kuće,

voćnjake i zemljište na udaljenosti od jedne i po milje. (Krasna je približno određena kao jevrejski gradić Krasnoja u Podoliji.)[24]

Ali u zemljoradnji nije bila budućnost jevrejske zajednice. Bilo je nekoliko razloga za to. Uspon feudalizma u četrnaestom veku polako je poljske seljake pretvorio u kmetove kojima je bilo zabranjeno da napušaju svoja sela i da se slobodno kreću. U isto vreme, pod zajedničkim pritiskom crkvene hijerarhije i feudalnih zemljoposednika, poljska skupština je 1496. Jevrejima zabranila da stiču obradivo zemljište. No proces otuđenja od zemlje počeo je verovatno i znatno pre toga. Osim specifičnih, upravo pomenutih razloga, verska diskriminacija kombinovana sa degradacijom slobodnih seljaka u robove, pretvaranje pretežno zemljoradničke hazarske nacije u pretežno urbanu zajednicu, odražava opšti fenomen u istoriji migracija. Suočene sa različitim klimatskim uslovima i zemljoradničkim metodama, sa jedne, i sa neočekivanim mogućnostima za lakšu zaradu koje je nudila urbana civilizacija, sa druge strane, populacije doseljenika spremne su da promene strukturu svojih zanimanja u periodu od nekoliko generacija. Ogranci seljaka iz Abrucia, postali su u Novom svetu kelneri i gostioničari, a unuci poljskih zemljoradnika mogu da postanu inženjeri ili psihoanalitičari.*

Međutim, transformacija hazarskog jevrejstva u poljsko jevrejstvo nije za sobom povukla ikakav grubi prekid sa prošlošću ili gubitak identiteta. To je bio postepeni, organski proces promene koji je, kako to ubedljivo prikazuje Poliak, sačuvao neke vitalne tradicije života hazarske zajednice u novoj domovini. To je uglavnom postignuto zahvaljujući socijalnoj strukturi ili načinu života koji se ne može naći više nigde u svetskoj dijaspori: jevrejski gradić, na hebrejskom ayarah, na jidišu shtetl, na poljskom miastecko. Sva tri naziva su de-

' Suprotan proces, kolonisti koji se iastanjuju na isobrpđsnoj zemlji, odnosi se ia issl.siikeg iz pisoko razvijspph u nsrazvijene oblasti.

minutivi koji se, međutim, ne odnose obavezno na veličinu tih gradova (neki su bili baš veliki gradići), nego na ograničena prava gradske samouprave koju su uživali.

Štetl ne treba mešati sa getom. Ovaj drugi činila je jedna ulica ili četvrt u kojoj su Jevreji bili prinuđeni da žive, unutar granica inovernog grada. Od druge polovine šesnaestog veka naovamo, to je bilb univerzalno boravište Jevreja svuda u hrišćanskom i u većini muslimanskog sveta. Geto je bio opasan zidovima sa kapijom koja se zaključavala noću. To je izazivalo klaustrofobiju i mentalne poremećaje zbog brakova sklapanih između bliskih srodnika, ali i osećanje relativne sigurnosti u vremenima nemira. Pošto se geto nije mogao širiti, kuće su bile visoke i uske, a stalna pretrpanost stvarala je loše sanitarne uslove. Bila je potrebna ogromna duhovna snaga da ljudi koji su živeli u takvim okolnostima sačuvaju samopouzdanje. Ali, to nisu mogli svi.

Štetl je, sa druge strane, bio nešto sasvim drugo - vrsta naselja koje je, kako je već rečeno, postojalo samo u Poljskoj-Litvaniji i nigde više u svetu. To je bio zatvoren grad-država sa isključivo ili poglavito jevrejskim stanovništvom. Poreklo štetla datira verovatno iz trinaestog veka i možda predstavlja onaj iščezli beočug između trgovačkih gradova Hazarije i jevrejskih naselja u Poljskoj.

Ekonomska i socijalna funkcija ovih polururalnih, poluurbanih aglomerata čini se, bila je slična u obe zemlje. U Hazariji, kao i kasnije u Poljskoj, sačinjavali su mrežu trgovačkih postaja ili trgovišta, posrednika između potreba velikih gradova i sela. Imali su redovne sajmove na kojima su prodavali ili trampili ovce i stoku, kao i robu izrađenu u gradovima ili u seoskoj kućnoj radinosti. U isto vreme, to su bili centri zanatlija: kolara, kovača, kujundžija, krojača, košer-mesara, mlinara, pekara i onih koji su pravili svećnjake. Bnlo je takođe, pisara za nepismene, sinagoga za vernike, krčmi za namernike i jedan heder (na hebrejskom soba) koji je služio kao škola. Bilo je i putujućih pripove-

dača i narodnih pevača (neka od njihovih imena, kao što je Velvel Zbarzer, sačuvana su)[25] koji su putovali od štetla do štetla u Poljskoj i bez sumnje ranije u Hazariji, ako je suditi po tome koliko se pripovedanje i do danas održalo među Istočnjacima.

U određenim zanimanjima Jevreji su, praktično, imali monopol u Poljskoj. Jedno od njih bilo je bavljenje drvetom, što nas podseća na to da je drvo bilo glavni građevinski materijal i važan izvozni proizvod Hazarije. Drugo je bilo prevoz. „Gusta mreža štetlova", piše Poliak,[26] „omogućila je distribuciju proizvedene robe po celoj zemlji konjskim kolima. Prevaga ove vrste prevoza, naročito na istoku zemlje, bila je toliko izražena da je praktično postala monopol, pa je hebrejska reč za prevoz«ika-&l'a/ agalah ušla u ruski jezik kao balagula. Tek je razvoj železnice u drugoj polovini devetnaestog veka izazvao gašenje ovog zanimanja."

Specijalnost u pravljenju kočija i prevoženju sigurno se nije mogla razviti u zatvorenim getima zapadnih Jevreja - to nepogrešivo ukazuje na njihovo hazarsko poreklo. Ljudi iz geta bili su sedeoci, a Hazari i drugi polunomadski narodi, koristili su kola koja su vukli konji ili volovi za prevoz svojih šatora, robe i pokretne imovine - uključujući i carske šatore, velike kao cirkuske šatre, koji su mogli da prime nekoliko stotina ljudi. Sigurno je da su svoje znanje umeli da primene i u novoj domovini.

Druga specifično jevrejska zanimanja bila su držanje gostionica i mlinova i trgovanje krznima - nijedno od njih nije postojalo u getima Zapadne Evrope.

Takva je, u grubim crtama, bila struktura jevrejskog štetla u Poljskoj. Neke od njegovih karakteristika mogu se naći u starim trgovačkim gradovima bilo koje zemlje, druge pak pokazuju više sličnosti sa gradskim područjima Hazarije koja su, verovatno, bila prototip poljskog štetla.

Ovim specifičnim karakteristikama treba dodati i „oblik pagode" koji su imale najstarije sačuvane drevne sinagoge iz štetla iz petnaestog i šesnaestog veka, što se sasvim razlikuje i od lokalnog stila arhitektu-

re kao i od stila građenja koji su zapadni Jevreji usvojili i kasnije koristili u poljskim getima. Takođe, unutrašnje uređenje najstarijih sinagoga iz štetla sasvim se razlikuje od stila zapadnog geta. Zidovi sinagoge iz štetla bili su pokriveni mavarskim arabeskama sa slikama životinja - što je karakteristično za persijski uticaj, vidljiv na mađarsko-hazarskim predmetima (I, 13) i u dekorativnom stilu koji su jermenski doseljenici doneli u Poljsku.[27]

Tradicionalna odora poljskih Jevreja takođe nepogrešivo ukazuje na njihovo istočnjačko poreklo. Tipičan dugi svileni kaftan mogao je da bude imitacija kaputa koji je nosilo poljsko plemstvo, a koji je i sam bio kopija opreme Mongola iz Zlatne Horde - moda ne priznaje političke podele. Ali poznato nam je da su kaftane još znatno ranije nosili stepski nomadi. Okruglu kapicu (jarmolku) i danas nose ortodoksni Jevreji, Uzbeki i drugi turski narodi u Sovjetskom Savezu. Povrh te kape, muškarci su nosili štrajmel, okrugli šešir obrubl>en krznom koji su Hazari uzeli od Kozaka - ili obrnuto. Kako je već ranije pomenuto, trgovina lisičjim i samurovim krznom, koja je cvetala u Hazariji, postala je drugi značajan jevrejski monopol u Poljskoj. Šho se žena tiče, one su do sredine devetnaestog veka, nosile visoki beli turban koji je bio prava kopija jauluka koji su nosile kozačke i turkmenske žene.[28] (Danas ortodoksne Jevrejke umesto turbana nose periku načinjenu od vlastite kose koju su im prilikom udaje obrijali.)

U ovom kontekstu može se pomenuti, mada sa izvesnom rezervom, čudna strast poljskih Jevreja prema gefilte Jlsch (punjena riba), nacionalnom jelu koje su u Poljskoj usvojili i nejevreji. „Bez ribe", govorila je izreka, „nema Sabata". Da li je to proisteklo iz dalekih uspomena na život na Kaspijskom moru, gde je riba bila glavna hrana?

Jevrejska književnost i folklor slave život u štetlu sa mnogo romantične nostalgije. Jedan savremenn

pregled ondašnjih običaja[2'] prikazuje veseo način na koji su stanovnici štetla proslavljali Sabat:

„Gde god da se čovek nalazi, pokušaće da kući stigne na vreme, kako bi sa svojom porodicom dočekao Sabat. TopGap koji ide iz sela u selo, putujući krojač, obućar, trgovac koji je na putu, svi će da nastoje, hrle i žure, da stignu u svoje domove pre zalaska sunca u petak uveče.

Dok hitaju kućama, šames uzvikuje ulicama štetla Jevreji u kupatilo! - Šames, službenik sinagoge, kombiiacija je zvonara i crkvenjaka. Obraća im se sa mnogo autoriteta, jer kada ih on pozove - Jevreji u kupatilo - n>egov poziv za njih je zapovest."

Najživopisnije prizivanje uspomena na život u štetlu je nadrealistički spoj zbilje i mašte u slikama i litografijama Marka Šagala, gde se biblijski simboli pojavljuju zajedno sa bradatim kočijašem koji zamahuje svojim bičem i zamišljenim rabinom koji nosi kaftan i jarmolku.

Bila je to čudna zajednica koja je odražavala svoje neobično poreklo. Neke od najstarijih gradića verovatno su osnovali ratni zarobljenici, poput Karaita iz Trokija, koje su poljska i litvanska gospoda naselila na svojim neobrađenim posedima. Ali većina ovih naselja bila je proizvod opšteg bega sa „divljih utrina" koje su se pretvarale u pustinje. „Posle mongolskog osvajanja", pisao je Poliak, „kada su se slovenska sela pomerila ka zapadu, hazarski štetlovi krenuli su sa njima."[30] Pioniri u tim novim naseljima verovatno su bili bogati hazarski trgovci koji su neprekidno putovali kroz Poljsku najživljim trgovačkim putevima za Mađarsku. „Seoba Hazara i Mađara u Ugarsku utrla je put hazarskim naseljima koja su se razvijala u Poljskoj. To je Poljsku pretvorilo u prolaznu oblast između dveju zemalja u kojima su živele jevrejske zajednice."[31] Tako su putujući trgovci bili upoznati sa uslovima u oblastima pogodnim za naseljavanje i imali su priliku da dođu u vezu sa zemljoposednicima koji su tražnli zakupce. „Zemljoposednik bi pristao na dogovor sa tako bogatnm

i poštovanim Jevrejima" (setimo se Avrama Prokovnika) „jer bi se naselili na njegovom imanju i doveli druge doseljenike. Oni bi, po pravilu, birali ljude iz mesta u kojima su nekada živeli."[32] Ti kolonisti bili su odabrana grupa zemljoradnika, zanatlija i majstora koja je predstavljala manje-više zajednicu koja se sama izdržavala. Tako bi presađen hazarski štetl i postajao poljski štetl. Zemljoradnja bi se postepeno gubila, ali do tog vremena već bi bilo završeno prilagođavanje izmenjenim uslovima.

Tako je jezgro modernog jevrejstva sledilo stari savet: „Vinite se ka novim horizontima, ali se držite zajedno."

VI
ODAKLE?

Iz našeg pregleda proizlaze dve osnovne činjenice: nestanak hazarskog naroda iz njegove istorijske postojbine i istovremeno, u susednim severozapadnim oblastima, najveća koncentracija Jevreja od početka dijaspore. S obzirom na tom da su ove dve činjenice očigledno povezane, istoričari se slažu da je doseljavanje iz Hazarije sigurno doprinelo napretku poljskih Jevreja. Ovaj zaključak potkrepljuju dokazi navedeni u prethodnim poglavljima. Ali nešto su manje sigurni kada je reč o proceni tog doprinosa, tj. obimu useljavanja Hazara u poređenju sa prilivom Zapadnih Jevreja i njihovim udelom u genetskoj strukturi savremene jevrejske zajednice.

Drugim rečima, činjenica da su se Hazari u velikom broju uselili u Poljsku, utvrđena je van svake sumnje. Pitanje je da li su u novoj naseobini predstavljali većinu ili samo njeno čvrsto jezgro. Da bismo dobili odgovor na ovo pitanje, moramo imati predstavu o obimu useljavanja „pravih Jevreja" sa zapada

Krajem prvog milenijuma, najznačajnija naselja zapadnoevropskih Jevreja bila su u Francuskoj i u Rajnskoj oblasti.* Neka od tih naselja verovatno potiču još iz rimskih dana, jer su se, od uništenja Jerusalima i propasti Rimskog Carstva, Jevreji naselili u mnogim

" He računajući španske Jevreje koji su bili odvojena kategorija i nisu učestvovali u migracionim kretanjima o kojima je reč.

većim gradovima Carstva da bi kasnije njihov broj uvećali doseljenici iz Italije i Severne Afrike. Tako, od devetog veka naovamo, ima svedočanstava o jevrejskim zajednicama u mestima po celoj Francuskoj, od Normandije sve do Provanse i Mediterana.

Uoči normanske invazije jedna je grupa čak prešla Kanal i došla u Englesku, gde ju je, tobož, pozvao Vilijem Osvajač[1] jer su mu bili potrebni jevrejski kapital i preduzimljivost. Priču o njima ukratko je izložio Baron:

> „Postepeno su se pretvorili u klasu 'kraljevskih zelenaša' čiji je glavni zadatak bio da obezbeđuju kredite za političke kao i za privredne poduhvate. Pošto bi visokim kamatama nagomilali ogromno bogatstvo, ovi zajmodavci bili su primoravani da ga, na ovaj ili onaj način, 'istresu' u kraljevske blagajne. Dugotrajno blagostanje mnogih jevrejskih porodica, raskoš njihovih domova i odeće i njihov uticaj na javni život, zaslepljivali su, pa čak ni iskusni posmatrači nisu videli ozbiljnu opasnost koja je vrebala iz ove veće mržnje dužnika svih klasa i činjenice da su Jevreji zavisili isključivo od zaštite svojih kraljevskih gospodara... Potmulo nezadovoljstvo dostiglo je vrhunac u silovitim izlivima 1189-90. koji su predskazali konačnu tragediju: izgon 1290. Meteorski uspon i još brži pad engleskih Jevreja u kratkom rasponu od 225 godina (1066-1290) uneli ou u ovaj reljef oštrih crta osnovne faktore koji ou oblikovali sudbinu Zapadnih Jevreja u presudnoj, prvoj polovini drugog milenijuma."[2]

Ovaj je engleski primer poučan, jer je izuzetno dobro dokumentovan u poređenju sa ranom istorijom jevrejskih zajednica na Kontinentu. Glavna je lekcija koju smo naučili da je društveno-ekonomski uticaj Jevreja bio u priličnoj nesrazmeri sa njihovom malobrojnošću. U Engleskoj, pre njihovog izgona 1290,' nikada nije bilo više od 2.500 Jevreja. Ova majušna jevrejska zajednica u srenjovekovnoj Engleskoj igrala je y ekonomskom ustrojstvu zemlje vodeću ulogu, mnogo značajniju nego ona mno-

' Prema klasičnom pregledu Džozsfa Džekobsa]svrsji u ŠanŠagsnsšovskoj V/Glsskoj, zasnopapom na evidentirpnim jeprsjskim prspimenima i drugim dokumentima.[3]

gobrojnija u Poljskoj. A za razliku od poljske, nije mogla ni da se osloni na mrežu jevrejskih gradića koji bi joj obezbedili podršku skromnih zanatlija, majstora i radnika, kočijaša i krčmara: nije imala korene u narodu. U tom, važnom pogledu Plantagenetovska Engleska je u malom odslikavala događaje u Zapadnoj Evropi. Francuske i nemačke Jevreje zadesila je ista sudbina: slojevitost njihovih zanimanja bila je jednostrana i neuravnotežena. Sve to, vodilo je ka istom, tragičnom redosledu događaja. Sumorne priče uvek počinju medenim mesecom, a završavaju se razvodom i krvoprolićem. U početku Jevreje obilato zasipaju posebnim poveljama, povlasticama, uslugama. Oni su personae gratae, poput dvorskih alhemičara, jer jedini znaju tajnu kako se točkovi privrede bez prekida okreću. „U mračno doba", pisao je Sesil Rot, „trgovina Zapadne Evrope bila je uglavnom u rukama Jevreja, ne isključujući trgovinu robljem, a y karolinškim arhivama reči Jevrejin i trgovac koristile su se gotovo kao sinonimi.'[4] Ali, jačanjem klase domaćih trgovaca, počinjali su da ih isključuju, ne samo iz najproduktivnijih zanimanja već i iz tradicionalnih oblika trgovine i praktično jedino polje rada koje je za njih ostalo otvoreno, bilo je davanje novca na zajam uz kamatu. „... Obrtni kapital zemlje pripadao je uglavnom Jevrejima, koji su povremeno morali da ga istresu u državnu blagajnu..."[5] Prototip Šajloka nastao je mnogo pre Šekspirovog vremena.

U danima medenog meseca, Karlo Veliki uputio je 797, u Bagdad, Harunu al-Rašidu, istorijsko poslanstvo da pregovara o sporazumu o prijateljstvu. Poslanstvo su činili Jevrejin Isak i dvojica hrišćanskih plemića. Gorki kraj nastupio je kada je 1306. Filip Lepi prognao Jevreje iz Kraljevine Francuske. Premda je kasnije nekima dozvoljeno da se vrate, i dalje su trpeli progone, a krajem veka, francuska jevrejska zajednica bila je praktično zatrta.'

' Savremenu zajednicu Jevreja u Francuskoj i Englsskoj osnovale su izbeglice koje su pobegle od španske inkpnzicije u šesnaestom n ssdamnaestom veku.

Ako se pozabavimo istorijom nemačkih Jevreja, zapazićemo najpre da je „neobično, ali ne posedujemo jednu sveobuhvatnu istoriju nemačkih Jevreja... Germanica Judaica samo je dobar priručnik u kojem se mogu naći istorijski izvori koji osvetljavaju pojedine zajednice do 1238."[6] To je slaba svetlost, ali bar dovoljna da se vidi teritorijalni raspored zapadnojevrejskih zajednica u Nemačkoj u toku tog kritičnog perioda, kada se hazarsko-jevrejsko useljavanje u Poljsku primicalo svom vrhuncu.

Jedan od najranijih podataka o takvoj zajednici u Nemačkoj pominje izvesnog Kalonimusa koji se 906. sa svojom rodbinom iselio iz Luke u Italiji u Majnc. Otprilike u isto vreme, zna se i za Jevreje iz Spirsa i Vormsa, a nešto kasnije i za one iz drugih mesta - Traveza, Meca, Strasbura, Kelna - koja se nalaze u uskom pojasu u Alzasu i duž doline Rajne. Jevrejski putnik Benjamin iz Tudele (II, 8) posetio je ovu oblast sredinom dvanaestog veka i napisao: „U ovim gradovima ima mnogo Izraelićana, mudrih i pametnih ljudi."[7] Ali, koliko je to „mnogo"? U stvari, svega nekoliko, kako će se videti.

Nešto ranije, u Majncu je živeo izvesni rabin Geršom ben Jehuda (oko 960-1030) koji je, zahvaljujući svom velikom znanju, stekao titulu „Svetlost dijaspore" i položaj duhovnog vođe francuske i rajnsko-nemačke zajednice. Negde oko 1020. Geršom je sazvao Veće rabina u Vormsu, koje je izdalo razne naredbe, uključujući i onu kojom se zakonski zabranjuje poligamija (što se u svakom slučaju već dugo očekivalo). Ovim naredbama dodat je i kodicil kojim se obezbeđivalo da, u slučaju hitnosti, svaku odredbu može da opozove „skupština od stotinu delegata iz zemalja Burgundije, Normandije i Francuske i iz gradova Majnca, Spirsa i Vormsa". I u drugim rabinskim dokumentima koja potiču iz istog perioda, pominju se samo ta tri grada, pa možemo zaključiti da druge jevrejske zajednice u Rajnskoj oblasti početkom jedanaestog veka još uvek nisu bile dovoljno značajne da bi ih pominjali.[8]

Pred kraj istog veka, jevrejske zajednice u Nemačkoj jedva su izbegle potpuno uništenje u provalama masovne histerije koja je pratila Prvi krstaški pohod 1096. godine. F. Barker je raspoloženje krstaša preneo sa dramatičnom snagom, koja se retko sreće na stranicama Encyclopaedia Britannica:[9]

„Mogao ih je sve poklati dok je gacao u krvi do članaka, a kada padne noć, grcajući od puste radosti, kleknuti pred oltar grobnice - jer, nije li pocrveneo od vinske prese Gospodnje?"

Jevreji iz Rajnske oblasti bili su uhvaćeni u tu vin sku presu koja ih je iscedila gotovo nasmrt. Štaviše, i na njih same delovao je jedan drukčiji vid masovne hi sterije, neka morbidna želja za mučeništvom. Prema jevrejskom hroničaru Solomonu bar Simonu, koji se uglavnom smatra pouzdanim,[10] Jevreji iz Majnca, suočeni sa mogućnošću izbora između pokrštenja ili smrti u rukama rulje, pružali su primer drugim zajednicama, odlučujući se na kolektivno samoubistvo:[11]

„Oponašajući u velikoj meri Avramovu spremnost da žrtvuje Isaka, očevi su ubijali decu, a muževi žene. Ova dela neizrecivog užasa i heroizma obavljala su se na ritualni način, ubijanjem žrtvenim noževima naoštrenim prema jevrejokim zakonima. Najveći mudraci te zajednšde nadgledali su masovno žrtvovanje i poslednji se rastajali od života dižući ruku sami na sebe... U toj masovnoj histeriji, posvećenoj žarom verskog mučeništva i ispunjenoj poverenjem u nadzemaljske nagrade kojs ih očekuju, kao da je bilo važno jedino da se život okonča pre no što se padne u ruke neumoljivih dušmana i suoči sa neizbežnim izborom između smrti od neprijateljske ruke i obraćenja u hrišćanstvo."

Ako sa krvoprolića pređemo na golu statistiku , stičemo grubu predstavu o veličini jevrejskih zajednica u Nemačkoj. Hebrejski izvori slažu se da je bmlo 800 žrtava (ubistva ili samoubistva) u Vormsu i , između 900 i 1 300 u Majncu. Naravno , sigurno je bilo i mnogo onih koji su pokrštenje pretpostavili smrti, ali izvo -

ri ne navode broj preživelih, niti možemo biti sigurni da broj žrtava ne preuveličavaju. U svakom slučaju, Baron zaključuje da je prema njegovim procenama „jevrejsko stanovništvo obe zajednice jedva prevazilazilo brojke koje su date samo za mrtve".[12] Tako su preživeli u Vormsu ili u Majncu, u svakom slučaju, mogli brojati svega nekoliko stotina. Ipak, ta dva grada (i Spirs kao treći) bili su jedini dovoljno značajni da se na njih odnosi nešto ranije pomenuta naredba rabina Geršoma.

Tako, postaje jasno da je jevrejska zajednica u nemačkoj Rajnskoj oblasti brojem bila mala i pre prvog krstaškog pohoda, a prošavši kroz vinsku presu Gospodnju, postade još manja. Ipak, istočno od Rajne, u centralnoj i severnoj Nemačkoj, u to vreme još nije bilo jevrejskih zajednica, a ni zadugo potom. Tradicionalna koncepcija jevrejskih istoričara po kojoj je krstaški pohod iz 1096. nemačke Jevreje kao metlom zbrisao i masovno ih iselio u Poljsku, samo je legenda - ili pre jedna od adhoc pretpostavki, izmišljena samo zbog toga što se o istoriji Hazara znalo tako malo, a nije se drukčije moglo objasniti kako i otkud ta nečuvena koncentracija Jevreja u Istočnoj Evropi. Ipak, u ondašnjim izvorima nema ni pomena ikakvih, velikih ili malih, iseljavanja iz Rajnske oblasti na istok Nemačke, a da i ne govorimo o udaljenoj Poljskoj.

Tako Šajmon Dabnov, jedan od istoričara pripadnika starije škole, kaže: „Prvi krstaški pohod koji je hrišćanske mase pokrenuo ka istoku Azije istovremeno je jevrejske mase doveo na istok Evrope."[13] Međutim, nekoliko redaka kasnije, mora da prizna: „O okolnostima ovog iseljeničkog pokreta, tako značajnog za istoriju Jevreja, nemamo bližih podataka."[14] Pa ipak, posedujemo obilje podataka o onome šta su te izmučene jevrejske zajednice činile tokom prvog i narednih krstaških pohoda. Neki su umrli od vlastite ruke, drugi su pokušali da pruže otpor i linčovani su. Oni koji su preživeli za svoju sreću mogli su da zahvale tome što su im u vreme opasnosti, biskup ili gradonačelnik, bar teorijski odgovorni za njihovu zakonsku zaštitu, pružili sklonište u utvrđenom zamku. Često ovakva me-

pa nije bila dovoljna da spreči masakr, ali su se preživeli, kada bi prošle krstaške horde, nepogrešivo vraćali u svoje opljačkane domove i sinagoge da otpočnu novi život.

Ova se šema često ponavlja u hronikama: u Trevezu, u Mecu i u mnogim drugim mestima. Do vremena drugog i kasnijih krstaških pohoda, postala je gotovo uobičajena: „Na početku pripreme za novi krstaški pohod, mnogi Jevreji iz Majnca, Vormsa, Spirsa, Strasbura, Vircburga i drugih gradova, sklonili su se u obližnje zamkove, ostavivši svoje knjige i skupocenu imovinu na čuvanje dobronamernim građanima."[15] Jedan od glavnih izvora je Knjiga sećanja Efraima bar Jakova koji se i sam, kao trinaestogodišnjak, sa izbeglicama iz Kelna našao u zamku Volkenburg,[16] Solomon bar Simon kazuje da su, tokom drugog krstaškog pohoda, preživeli Jevreji iz Majnca našli utočište u Spirsu, a zatim se vratili u svoj rodni grad i izgradili novu sinagogu.[17] To je lajpšoŠiv ove hronike. Da ponovimo: nijednom rečju ne pominju se jevrejske zajednice koje su se iseljavale u istočnu Nemačku, koja je, no rečima Mizesa[18]' još uvek bila Judenrein - bez Jevreja - a tako je ostalo još nekoliko vekova.

Trinaesti vek bio je period delimičnog oporavka. Prvi put se čuje za Jevreje u krajevima blizu Rajnske oblasti: Palatinat (1225), Fraiburg (1230), Ulm (1243), Hajdelberg (1255) i dr.[m] Ali, bio je to samo kratak predah, jer četrnaesti vek franko-nemačkim Jevrejima donosi nove nevolje.

Prvu katastrofu predstavljao je progon svih Jevreja sa kraljevskih poseda Filipa Lepog. Francuska je prolazila kroz ekonomsku krizu, koju su, kao i obično, pratili obezvređivanje novca i društveni nemiri. Filip je situaciju pokušao da popravi uobičajenim metodom: ceđenjem Jevreja Zahtevao je da plate 100.000 libri 1292, 215.000 libri 1295, 1299, 1302 i 1305, a onda se odlučio

za radikašn pristup ipšečenju svojih nezdravih finansija. 21. juna 1306. potpnsao je tajnu naredbu da se određenog dana uhašse svi Jevrejn u njegovoj Eraljevnnn. žoifiskuje njihoka pššnna, a oni proteraju vz zemlje. Hapšenja su obavljena 22. jula, a do progona je došlo neKOJUIEO nedelja kasnije. Izbeglnce su se iselile u franduske oalastm van kraljevog poseda: u Provansu, Burgundiju, Akvitaniju i na nežšgako drugih feudalnih dooara. Ali, prema Mlzesu. jaema nššaEvnh nsgorijsšh podataka koji 6n ukazvšalp na to da se oroj nemačpge Jevreja povvćao usped nevalja jevrejske zajedšvde u Francusžrj u tom odšučujućem p^»iodu Bbenor yHifflrreHa".[291] Niti je njedan nstorvizr ikada nagovestno da su, na putu za Paljsku. francusEN Jevreji prolaziži spaa Nemačku, bŠŠ T05A. bŠ1O SOM LruGOM PrŠŠEOM .

Pod Fnpšpiš nasledššima Jevrejn su se delnmično poiovo okušili (1315. n 1350), aši Š1su mogln da poprave štetu, nita da streče šonovo ožialjavanje masovnih progona. Krajem četrnaestog veka, Francuska je, poput Engleske, psstalz pražtično Jš&etget.

Druga katastgrofa u tom kobnom veku bnia je „crna koja je gomeđu 134& i 1350. nokosila trećinu, a y neiš ošvstima čak i dve trećine evropskog stanovništva. Došla je iz Azije, preko Turkestana, a način na koji se prošufila Evropom, i ono špo je y njoj učinila, karakterističan je za ljudsta bezumlja. Tatarski vođa po imenu Janibeg opsedao je 1347. godine grad Kafu (sadašnja Feodosija) na Krimu, ondapvlju đenovsžu trgovačvgu lužu. Kuga je harala među Javibegovom vojskom, a on je leševe zaraženih katapulggom ubacvvao u grad, kako bi zarazu preneo na stanovššpva. Đenovsšm su brodavnma pacovi (i njnhove smrtonosne buve) sppaln na zapad, u luke SredozemJlja, a odatle na EOPNO.

Bacili RššgsŠt pestis nčsu praviln razliku msđu raznim verama, pa ipak, Jevreje je čsgao posebai tretmai. Pošto su ih već ranije optužili za ritualno hrtvova-

nje hrišćanske dece, sada su ih optužili da truju bunare kako bi proširili „crnu smrt". Legenda je putovala čak brže nego pacovi, pa je rezultat bilo masovno spaljivanje Jevreja širom Evrope. Još jednom je samoubistvo u međusobnom žrtvovanju postalo uobičajen beg od lomače.

Desetkovano stanovništvo Zapadne Evrope sve do šesnaestog veka nije dostiglo svoj nivo iz vremena pre kuge. Od Jevreja, izloženih dvostrukom napadu - i pacova i ljudi - preživeo je samo mali deo. Kučera piše:

„Rulja im se svetila za surove udarce sudbine, pa je one koje je kuga poštedela, napadala vatrom i mačem. Kada se epidemija stišala, u Nemačkoj, prema ondašnjim istoričarima, praktično nije bilo Jevreja. To nas navodi na zaključak da u samoj Nemačkoj Jevreji nisu mogli da napreduju i da nikada niou mogli da osnuju velike i brojne zajednice. Kako bi onda, u tim okolnostima mogli biti u stanju da u Poljskoj polože temelj tako masovne zajednice, toliko brojne da sada (1909) premašuje zajednicu nemačkih Jevreja u odnoou deset ggrema jedan? Zaista, teško je razumeti kako se uopšte došlo na ideju da su Istočni Jevreji doseljenici sa zapada, a pogotovo iz Nemačke."[21]

Ipak, osim prvog krstaškog pohoda, „crnu smrt" istoričari najčešće pominju kao deus ex machina koja je stvorila Istočne Jevreje. I baš kao i u slučaju krstaških pohoda, nema ni tračka dokaza za ovaj zamišljeni egzodus. Naprotiv, sve ukazuje na to da je i u toj, kao i u ranijim prilikama, jedina nada Jevreja da prežive bila da se drže na okupu i potraže sklonište u nekom utvrđenom mestu ili u manje neprijateljski raspoloženim oblastima u blizini. Mizes pominje samo jedan slučaj iseljavanja u periodu „crne smrti": Jevreji iz Spirsa sklonili su se od progona u Hajdelberg - udaljen desetak milja.

Posle pravog istrebljenja starih jevrejskih zajednica u Francuskoj i Nemačkoj uoči „crne smrti", Zapadna Evropa je nekoliko vekova bila Judenrein ca svega nekoliko enklava koje su vegetirale - izuzev u Španiji. Sa-

svim su drukčijeg porekla Jevreji koji su u šesnaestom i sedamnaestom veku osnovali savremene zajednice u Engleskoj, Francuskoj i Holandiji - bili su to Sefardi (španski Jevreji) primorani da beže iz Španije u kojoj su živeli više od jednog milenijuma. Njihova istorija - kao i istorija savremenih evropskih Jevreja - nije tema ove knjige.

Možemo pouzdano da zaključimo da je tradicionalna ideja o masovnom egzodusu Zapadnih Jevreja iz Rajnske oblasti u Poljsku, preko cele Nemačke - neprijateljske vetrometine bez Jevreja - istorijski neodrživa U neskladu je sa malim rajnskim zajednicama, njihovom odbojnošću prema grananju iz Rajnske doline ka istoku, njihovim stereotipnim ponašanjem u nevolji i nedostatkom podataka o migracionim kretanjima u hronikama iz onog vremena . Dalji dokaz u prilog ovom gledištu pruža lingvistika i o tome će biti reči u VII Poglavlju.

VII

SUPROTNA MIŠLJENJA

Na osnovu dokaza navedenih u prethodnom poglavlju, razumljivo je što se poljski istoričari - koji su, ipak, najbliži izvorima - slažu oko toga da je „u ranijim vremenima, većina jevrejskog stanovništva poticala iz zemlje Hazara".[1] U tom se slučaju može čak i preterati - Kučera je podlegao tom iskušenju tvrdeći da su Istočni Jevreji stopostotno hazarskog porekla Ovakva se tvrdnja mogla održati da joj je zlosrećna franko-rajnska zajednica bila jedini suparnik u potrazi za poreklom. Ali u kasnom srednjem veku stvari se komplikuju usled uspona i pada jevrejskih naselja na celoj teritoriji bivše Austrougarske monarhije i na Balkanu. Nisu samo Beč i Prag imali znatno jevrejsko stanovništvo - više je od pet mesta koja su zvali Judendorf, „jevrejsko selo", u Karantanskim Alpima i još nekoliko Judenburgova i Judenštatova u Štajerskim planinama. Krajem petnaestog veka, Jevreji su proterani iz tih pokrajina, pa su otišli u Italiju, Poljsku i Mađarsku. Ali odakle zaista potiču? Sasvim sigurno ne sa zapada. U razmatranju ovih razbacanih zajednica, Mizes kaže:

> „Tokom srednjeg veka nailazimo na istoku na lanac naselja koji se protezao od Bavarske do Persije, Kavkaza, Male Azije i Vizantijs. (Ali) duž csle Nemačke, zapadno od Bavarske, postoji praznina... He znamo kako je došlo do ovog useljavanja Jevreja u alpske oblasti, ali su tri, još od daviina velika izvorišta Jsvreja, bez sumnje, odigrala ovoju ulogu: Italija, Vizantija i Psrsija."[2]

Karika koja nedostaje u ovom nabrajanju, opet je Hazarija, koja je, kao što smo ranije videli, bila prihvatilište i prolazna stanica Jevreja koji su se iseljavali iz Vizantije i Kalifata. Mizesova je velika zasluga u tome što je osporavao legendu o rajnskom poreklu Istočnih Jevreja ali, kako je i sam bio slab poznavalac hazarske istorije, nije ni bio svestan njenog demografskog značaja. Međutim, možda je bio u pravu kada je nagovestio italijanski udeo među doseljenicima u Austriju. Italija nije bila tek samo prožeta Jevrejima još od rimskih vremena, nego je, kao i Hazarija, primila svoj deo doseljenika iz Vizantije. Tako je ovde možda reč o „kapljici pravih" Jevreja, semitskog porekla, koja je pala u Istočnu Evropu. Ipak, to nije moglo biti išta više od nekoliko kapi, jer u svedočanstvima nema traga o kakvom bitnom doseljavanju italijanskih Jevreja u Austriju, dok je mnoštvo dokaza o obrnutom procesu, tj. iseljavanju Jevreja u Italiju posle progona iz alpskih pokrajina, krajem petnaestog veka. Detalji poput ovih zamagljuju sliku, pa čovek prosto poželi da su Jevreji u Poljsku stigli brodom „Mejflauer" sa uredno vođenom dokumentacij om.

Ipak, naziru se grube crte ovog migracionog procesa. Alpska naselja su, po svoj prilici, bila zapadni izdanci opšte seobe Hazara ka Poljskoj - koja je trajala nekoliko vekova i odvijala se različitim putevima: kroz Ukrajinu, slovenske oblasti severno od Mađarske, možda i preko Balkana. Jedna rumunska legenda govori o tome kako su, nepoznatog datuma, naoružani Jevreji napali tu zemlju.[3]

Još jedna, veoma čudnovata legenda, odnosi se na istoriju austrijskih Jevreja. Pokrenuli su je hrišćanski hroničari u srednjem veku, ali su je istoričari veoma ozbiljno prepričavali sve do početka osamnaestog veka. U danima pre hrišćanstva, kaže legenda, austrnjskim pokrajinama upravljali su jevrejski vladari. Ta austrnj-

ska hronika, koju je sačinio bečki pisar u vreme vladavine Alberta III (1350-95), sadrži spisak od bar dvadeset i dva jevrejska vladara za koje se kaže da su nasleđivali jedan drugog. U spisku su data ne samo njihova imena, od kojih mnoga imaju jasan uralsko-altajski prizvuk, nego i vreme njihove vladavine i mesto na kojem su sahranjeni. Tako je „Senan vladao 45 godina, sahranjen je na Stubentoru u Beču; Cipan, 43 godine, sahranjen u Tulnu" i tako dalje, slede imena kao Lapton, Maalon, Raptan, Rabon, Efra, Samek i dr. Posle ovih, jevrejskih, sledi pet paganskih vladara, a za njima hrišćanski. Ova legenda ponavlja se, uz neke varijacije, u „Latinskoj istoriji Austrije" Henrikusa Gundelfingusa (1474) i nekolicine drugih autora, a poslednja verzija je Flores Chronicorum Austriae Anselma Srama (koji je, kako se čini, verovao u njenu verodostojnost) iz 1702.[4]

Kako je nastala ova neverovatna priča? Vratimo se onome što kaže Mizes: „Sama činjenica da je takva legenda mogla da se razvija i uporno održava nekoliko stoleća, ukazuje na to da su se bleda sećanja na davnašnje prisustvo Jevreja u predelima gornjeg toka Dunava, zadržala duboko u nacionalnoj svesti drevne Austrije. Ko zna da li su talasi plime koji su se valjali iz hazarskih oblasti u Istočnoj Evropi doprli i do podnožja ^Alpa - time bi se mogao objasniti turanski prizvuk u imenima tih vladara. Naklapanja srednjovekovnih hroničara imala bi odjek u narodu samo ako su podržana kolektivnim sećanjem, ma koliko bledim..."[5]

Kako je ranije pomenuto, Mizes je sklon potcenjivanju hazarskog doprinosa istoriji Jevreja, ali i pored toga pogađa jedinu uverljivu hipotezu kojom bi moglo da se objasni poreklo te, tako postojane legende. Mogli bismo biti čak i malo određeniji. Više od pola stoleća, sve do 955, Austrija je, sve do reke Ina, bila pod vlašću Mađarske. Mađari su u svoju novu zemlju pristigli 896, zajedno sa kabarsko-hazarskim plemenima koja su u tom narodu bila uticajna. U to vreme još uvek nisu bili preobraćeni u hrišćanstvo (dogodilo se to tek vek kasnije - 1000. godine) i jedina monoteistička vera koju su poznavali bio je hazarski judaizam. Među njima je

možda bio jedan ili dvojica plemenskih poglavica koji su usvojili neku vrstu judaizma. Pamtimo da je vizantijski hroničar J. Sinamus lominjao jevrejske trupe koje su se borile u mađarskoj vojsci.' To je možda i pružilo nešto osnova za pomenutu legendu, naročito ako imamo na umu da su Mađari tada još uvek bili divlji pljačkaši, prava pokora za Evropu. Biti pod njihovom vlašću sigurno je bilo bolno iskustvo koje Austrijanci nisu mogli da zaborave. Sve se to prilično lepo uklapa.

Dalje dokaze koji govore protiv navodnog franko-rajnskog porekla Istočnih Jevreja, pruža struktura jidiša, jezika jevrejskog naroda, kojim su pre holokausta govorili milioni i koji još uvek živi među tradicionalističkim manjinama u Sovjetskom Savezu i Sjedinjenim Državama.

Jidiš je čudnovata smeša hebrejskih, srednjovekovnonemačkih, slovenskih i drugih elemenata i pisan je hebrejskim slovima. Danas, kada izumire, predmet je mnogih akademskih istraživanja u Sjedinjenim Državama i u Izraelu, ali do duboko u dvanaesti vek, zapadni lingvisti smatrali su ga samo čudnim žargonom, jedva vrednim ozbiljnog izučavanja. Kako je zapazio X. Smit: „Naučnici su jidišu poklanjali malo pažnje. Izuzev nekoliko članaka u novinama, prva prava naučna studija ovog jezika bila je Mizesova Istorija gramatika objavljena 1924. Značajno je što poslednje izdanje ove standardne istorijske gramatike nemačkog, koja taj jezik obrađuje izučavajući dijalekte, jidišu posvećuje svega dvanaest

redova"[6] tt

~ "ovi pogled, to što u jidišu preovlađuju nemačke

ucnce, kao da protivreči našoj osnovnoj tezi o poreklu Istočnih Jevreja. Ubrzo ćemo videti da to nije "t'no. ali dokazivanje iziskuje nekoliko faza. Kao prvo,

---

Zidi V, 2.

treba ispitati koji je lokalni nemački dijalekt ušao u jidiš. Čini se da pre Mizesa niko nije ozbiljno obratio pažnju na ovo pitanje. Njegova je trajna zasluga što je to učinio i došao do konačnog rešenja. Na osnovu izučavanja rečnika, fonetike i sintakse jidiša i njihovog poređenja sa glavnim nemačkim srednjovekovnim dijalektom, on zaključuje:

„U jidišu nema nijedne lingvističke komponente koja potiče iz graničnih oblasti između Nemačke i Francuske. Nijedna jedina reč sa liste reči franko-mozelskog porekla koju je sakupio J. A. Bala (Beitrage zur Kenntnis der Trierischen Volkssprache, 1903) nije se probila u rečnik jidiša. Čak ni središne oblasti zapadne Nemačke, oko Frankfurta, niou dale svoj doprinos jidišu...[7] Što se tiče porekla jidiša, zapadna Nemačka može se otpisati...[8] Da li je moguće da je opšte prihvaćeno gledište, po kojem su se nemački Jevreji nekad davno, preko Rajne, naselili iz Francuske, pogrešno? Istorija nemačkih Jevreja, Aškenaza,' mora oe ponovo ispitati. Lingvistička istraživanja često isprave istorijske greške. Konvencionalno gledište po kojem su Jevreji Aškenazi došli iz Francuske, spada u tu kategoriju istorijskih grešaka koje treba ispraviti."[9]

Potom, kao sličan primer istorijskih zabluda, navodi slučaj Cigana, za koje se smatralo da potiču iz Egipta, „sve dok lingvistika nije dokazala da su poreklom iz Indije".[10]

Pošto je otpisao navodno zapadno poreklo nemačkog elementa u jidišu, Mizes nastavlja da dokazuje da su na jidiš dominantno uticali takozvani „srednjoistočni nemački" dijalekti kojima se govorilo u alpskim oblastima Austrije i Bavarske sve negde do petnaestog veka. Drugim rečima, nemačka komponenta koja je ušla u ovaj, hibridni jezik Jevreja, potiče iz istočnih oblasti Nemačke, blizu slovenskog pojasa u Istočnoj Evropi.

Na taj način lingvistički podaci podržavaju istorijska svedočanstva i odbacuju pogrešna shvatanja o franko-rajnskom poreklu Istočnih Jevreja. Ali ovi ne-

---

Za „Aškenazi" vidi: VIII, 1.

gativni podaci ne daju odgovor na pitanje kako je srednjoistočni nemački dijalekt, u kombinaciji sa hebrejskim i slovenskim elementima, postao zajednički jezik Istočnih Jevreja, od kojih je većina, kako se pretpostavlja, hazarskog porekla.

Pri pokušaju da se odgovori na ovo pitanje, treba uzeti u obzir nekoliko činilaca Prvo, razvoj jidiša bio je dug i složen proces koji je, kako se pretpostavlja, otpočeo u petnaestom veku ili čak i ranije. Ipak, dugo je bio samo govorni jezik, neka vrsta lingua franca, a y štampanom obliku pojavio se tek u devetnaestom veku. Pre toga nije imao utvrđenu gramatiku i „bilo je prepušteno pojedincu da unosi strane reči po vlastitoj želji. Nema utvrđenog oblika izgovaranja ili pisanja... Haos u pisanju može se ilustrovati pravilima koja je postavila Judische Volks-Bibliothek: (1) piši kao što govoriš, (2) piši tako da mogu da te razumeju i poljski i litvanski Jevreji i (3) piši različito reči koje isto zvuče, a imaju različita značenja."[11]

Tako se tokom vekova jidiš razvijao nekom vrstom nesputane proliferacije, požudno upijajući iz svog društvenog okruženja sve one reči, fraze i izraze koji su najbolje služili svrsi lingua franca. Ali kulturno i društveno dominantan elemenat u srednjovekovnoj Poljskoj bili su Nemci. Među doseljeničkim stanovništvom samo su oni ekonomski i intelektualno bili uticajniji od Jevreja. Videli smo da je od ranih dana dinastije Piasta, a naročito pod Kazimirom Velikim, činjeno sve da se privuku doseljenici koji bi u ovoj zemlji izgradili „moderne" gradove. Za Kazimira kažu da je „našao zemlju drveta, a ostavio zemlju kamena". Ali te nove gradove od kamena, kao što su Krakau (Krakov) i Lemberg (Lavov), izgradili su i njima upravljali nemački doseljenici koji su živeli pod takozvanim Magdeburškim zakonom, tj. uživali su visok stepen gradske samouprave. Sve u svemu, smatra se da se više od četiri miliona Nemaca uselilo u Poljsku,[12] stvorivši tako gradski srednji stalež koji Poljska ranije nije imala. Kako je rekao Poliak, poredeći nemačko i hazarsko useljavan.e u Poljsku, „vladari zemlje dovodili su mase veoma potreb-

nih i preduzimljivih stranaca i omogućavali im da se nasele u skladu sa načinom života na koji su navikli u rodnom kraju: nemački grad i jevrejski štetl" . (Međutim, ova se uredna podela izgubila kada su pristigli Jevreji sa zapada, naselili se, takođe, u tim gradovima i stvorili geta.)

He samo obrazovana buržoazija - i sveštenstvo je, uglavnom, bilo nemačko, što je prirodna posledica poljskog opredeljenja za rimokatolicizam i okretanja zapadnoj civilizaciji, baš kao što je i rusko sveštenstvo, posle Vladimirovog obraćenja u grčko pravoslavlje, bilo uglavnom vizantijsko. Svetovna kultura sledila je isti put, tragom starijeg zapadnog suseda. Prvi POLJSJSI univerzitet bio je osnovan 1364. u Krakovu, tada pretežno nemačkom gradu." Kako Austrijanac Kučera prilično samouvereno kaže:

> „Prema nemačkim kolonistima narod je najpre bio sumnjičav i nepoverljiv. Ipak, uspeli su da steknu čvrsto uporište, pa čak i da uvedu nemački obrazovni sistem. Poljaci su naučili da cene prednosti te, razvijenije kulture koju su uneli Nemci i da ih podražavaju. Poljska aristokratija je, takođe, zavolela nemačke običaje i nalazila lepotu i zadovoljstvo u svemu što je dolazilo iz Nemačke."[13]

Nije baš skromno, ali je uglavnom istinito. Setimo se samo dubokog poštovanja koje su prema nemačkoj kulturi gajili ruski intelektualci u devetnaestom veku.

Jasno je zbog čega su hazarski doseljenici, koji su pristizali u srednjovekovnu Poljsku, morali da uče nemački ako su želeli da napreduju. Oni koji su poslovali sa lokalnim življem, bez sumnje su morali da nauče i neku vrstu izvitoperenog poljskog (litvanskog, ukrajinskog ili slovenskog). Nemački je, međutim, bio preko potreban za svaki kontakt sa gradovima. Ali, bila je tu i sinagoga i izučavanje hebrejske Tope. Možemo da zamislimo zanatliju iz štetla, možda obućara ili trgovca

* Jedan od otudenata ovog univerziteta u sledećem veku bio js Nicolaus Copernicus ili Nikolaj Koppernigk za kojeg su kasnije i Nemci i Poljaci tvrdili da je njihov.

drvetom, kako sa mušterijama govori iskrivljeni nemački, sa kmetovima sa susednog imanja iskrivljeni poljski, a kod kuće meša sa hebrejskim najizražajnije reči tih dvaju jezika u neku vrstu domaćeg, privatnog jezika Kako se dogodilo da ovaj darmar postane tako prihvaćen i ujednačen, pitanje je koje sebi postavlja svaki lingvista. Ali mogu se nazreti bar neki činioci koji su taj proces potpomogli.

Među kasnijim doseljenicima u Poljsku bilo je, takođe, kao što smo već videli, i „pravih" Jevreja iz alspkih zemalja - Češke i istočne Nemačke. Pa čak i ako je njihov broj bio relativno mali, ovi su Jevreji, koji su govorili nemačkim jezikom, po kulturi i učenosti nadmašivali Hazare, baš kao što su nemački hrišćani bili kulturno superiorniji od Poljaka. I kao što je katoličko sveštenstvo bilo nemačko, tako su i jevrejski rabini sa Zapada bili moćan faktor u germanizaciji Hazara čiji je judaizam bio vatren, ali primitivan. Da ponovo citiramo Poliaka:

> „Oni nemački Jevreji koji su stigli do Poljsko-Litvanske kraljevine imali su ogroman uticaj na svoju braću po veri sa Istoka. Razlog zbog kojeg su oni tako snažno privlačili (hazarske) Jevreje bio je taj što su se ovi divili njihovom verskom učenju i njihovoj uspešnosti u poslovanju sa, uglavnom nemačkim, gradovima... Jezik kojim se govorilo u Hederu, školi za versko učenje, i u kućama Ghevira (ugledan, bogat čovek), uticao je na jezik cele zajednice."[14]

Jedan rabinski traktat, nastao u Poljskoj u sedamnaestom veku, sadrži pobožnu želju: „Neka da bog da zemlja bude ispunjena razumom i da svi Jevreji govore nemački."[15]

Karakteristično je što su, među hazarskim Jevrejima u Poljskoj, duhovnim i svetovnim iskušenjima koja je nudio nemački jezik, odoleli jedino Karaiti koji su odbacili i rabinsko učenje i materijalno bogaćenje. Zato nikada nisu prešli na jidiš. Prema prvom sveruskom popisu iz 1897, u Carevini (koja je, naravno, uključivala i Poljsku) živelo je 12.894 karaitskih Jevreja.

Od njih je 9.666 navelo turski kao svoj maternji jezik (tj. verovatno njihov prvobitni hazarski dijalekt), 2.632 je govorilo ruski, a svega 383 jidiš.

Međutim, karaitska sekta pre je izuzetak nego pravilo. Doseljeničko stanovništvo koje se nastanjuje u novoj zemlji uglavnom nastoji da za dve ili tri generacije odbaci svoj prvobitni jezik i usvoji jezik svoje nove zemlje." Američki unuci doseljenika iz Istočne Evrope nikada ne nauče da govore poljski ili ukrajinski i mrmljanje njihovih pradedova čini im se prilično smešnim. Teško je razumeti kako su istoričari mogli da zanemare taj dokaz o doseljavanju Hazara u Poljsku samo zbog toga što oni govore različitim jezikom i nosone više od pola milenijuma.

Igrom slučaja, upravo su potomci biblijskih plemena klasičan primer jezičke prilagodljivosti. Prvo su govorili hebrejski, u Vavilonskom izgnanstvu haldejski, u vreme Isusa aramejski, u Aleksandriji grčki, u Španiji arapski, a kasnije ladino - mešavinu španskog i hebrejskog jezika koji je pisan hebrejskim slovima i bio sefardski ekvivalent za jidiš - i tako dalje. Sačuvali su svoj verski identitet, ali su jezike menjali kako im je bilo zgodno. Hazari nisu bili potomci tih plemena, ali su, kako smo videli, delili izvestan kosmopolitizam i druge društvene karakteristike svojih jednovernika.

Poliak u vezi sa ranim poreklom jidiša iznosi dodatnu pretpostavku koja zaslužuje da bude pomenuta, premda je prilično neizvesna. On smatra da se rani „oblik jidiša pojavio u gotskim oblastima hazarskog Krima. U tim oblastima uslovi života morali su da dovedu do mešanja germanskih i hebrejskih elemenata stotine go-

Ovo se, naravno, ne odnooi na osvajače i kolonizatore koji domorocima nameću vlaotiti jezik.

dina pre osnivanja naselja u kraljevinama Poljskoj i Litvaniji."[16]

Kao posredan dokaz, Poliak navodi izvesnog Ćuzepea Barbaroa iz Venecije koji je živeo u Tani (italijanskoj trgovačkoj koloniji na ušću Dona) od 1436. do J452^i koji je pisao o tome kako njegov sluga Nemac može_da razgovara sa Gotom sa Krima, baš kao što Firentinac može da razume jezik Italijana iz Đenove. U stvari, gotski jezik održao se na Krimu (i očigledno nigde više) najmanje do sredine šesnaestog veka. U to se vreme habzburški ambasador u Carigradu, Gizelin de Buzbek, susreo sa narodom sa Krima i načinio spisak reči iz gotskog jezika kojim su oni govorili. (Taj Buzbek bio je sigurno sjajan čovek, jer je sa Levanta prvi doneo jorgovan i lalu u Evropu.) Poliak smatra da je ovaj rečnik blizak elementima gornjonemačkog sadržanim u jidišu. On misli da su Goti sa Krima bili u dodiru sa drugim germanskim plemenima koja su uticala na njihov jezik. Što god o njoj mislili, ova pretpostavka vredna je pažnje lingvista.



„U izvesnom smislu", pisao je Sesil Rot, „može se da za Jevreje crni dani počinju sa Renesansom."[17]

Ranije je bilo pokolja i drugih vidova progona - tokom krstaških pohoda, „crne smrti" i pod drugim izgovorima, ali to su bili nezakoniti izlivi nasilja masa kojima su se vlasti suprotstavljale ili ih tolerisale. Od početka protivreformacije, međutim, Jevreji su legalno degradirani do ne-sasvim-ljudskog statusa koji se u mnogo čemu može porediti sa statusom najnižih, „nedodirljivih" u indijskog kastinskom sistemu (parije).

„Nekoliko zajednica zadesila je sudbina da ostanu u Zapadnoj Evropi, tj. u Italiji, Nemačkoj n na papskim posedima u južnoj Francuskoj, gde su bile izložene svim onim ograničenjima koja su, kao moguće mere, uvedena ranijih godina",[18] - tj. koja su postojala u crkvenim i drugim dekretima, ali su ostajala samo slovo na

papiru (kao na primer u Mađarskoj, vidi V, 2). Sada su međutim, ove „moguće" naredbe nemilosrdno sprovođene: stambeno odvajanje, polna diskriminacija, isterivanje' sa svih poštovanja dostojnih položaja i zanimanja, nošenje karakteristične odeće - žute oznake i kupaste kape. Papa Pavle IV je 1555, u svojoj buli cum nimis ab-
surdum, insistirao na striktnoj i doslednoj primeni ranijih edikata i na zatvaranju Jevreja u geta. Godinu dana kasnije rimski Jevreji bili su na silu preseljeni.
Sve katoličke zemlje u kojima su Jevreji uživali rela-
tivnu slobodu kretanja morale su da slede taj primer.

U Poljskoj je period medenog meseca, koji je započeo Kazimir Veliki, trajao duže nego drugde, ali krajem šesnaestog veka primicao se kraju. Jevrejske zajednice, sada ograničene na štetl i geto, postale su pretrpane, a oni koji su iz ukrajinskih sela pobegli pred kozačkim pokoljima koje je predvodio Hmeljnicki (V, 5) ubrzali su pogoršanje stambenih i ekonomskih uslova. Kao rezultat usledio je novi talas velike seobe u _Matiap_cKy, Češku, Rumuniju i Nemačku, gde Jevreja, koje samo što nije sasvim zbrisala „crna smrt", još uvek nije bilo previše.

Tako je ponovo oživljeno iseljavanje na Zapad. Trajaće gotovo tri veka, sve do Drugog svetskog rata i biće glavni izvor postojećih jevrejskih zajednica u Evropi, Sjedinjenim Državama i Izraelu. Kada je ovaj priliv počeo da slabi, pogromi iz devetnaestog veka dali su mu novi podstrek. „Druga seoba na Zapad" (prva je počela uništenjem Jerusalima), piše Rot, „koja je zašla i u dvadeseti vek, otpočela je sa pokoljima Hmeljnickog 1648-49. u Poljskoj".[19]

Podaci navedeni u prethodnom Poglavlju govore u prilog onih savremenih istoričara - austrijskih, izraelskih i poljskih - koji su, nezavisno jedan od drugoga, tvrdili da većina današnjih Jevreja nije palestinskog već kavkaskog porekla. Glavna struja jevrejskih migraci-

nike poziva da se dignu i unište Vavilon: „Sazovite protiv njega kraljevine Ararata, Menija i Aškenaza." Ovaj je pasus čuveni Saadia Gaon, duhovni vođa Istočnih Jevreja, u desetom veku tumačio kao proročanstvo koje se odnosi na njegovo vreme: Vavilon je bio simbol Bagdadskog kalifata, a Aškenazi koji bi trebalo da ga napadnu, bili su ili sami Hazari ili neko savezničko pleme. Prema tome, kako kaže Poliak,[1] neki učeni hazarski Jevreji, koji su čuli za ovaj Gaonov genijalni zaključak, nazvali su se Aškenazima kada su se iselili u Poljsku. To ne dokazuje ništa, ali povećava zabunu.

Sažimajući veoma stari i gorak spor, Rafael Patai je napisao:[2]

> „Nalazi fizičke antropologije pokazuju da, nasuprot uobičajenom mišljenju, jevrejska rasa ne postoji. Antropometrijska merenja jevrejskih grupa u raznim delovima sveta ukazuju da se one umnogome međusobno razlikuju u pogledu svih važnih fizičkih obeležja - stasa, težine, boje kože, indeksa lobanje, indeksa lica, krvnih grupa i dr."

Ovaj stav danas prihvataju antropolozi i istoričari. Štaviše, opšte je prihvaćeno da poređenja indeksa lobanje, krvnih grupa i dr. pokazuju veću sličnost između Jevreja i njihovih domaćina nejevreja, nego između Jevreja u različitim zemljama.

Paradoksalno, ali rasprostranjeno verovanje da je Jevreje, ili bar izvesne tipove Jevreja, moguće prepoznati na prvi pogled ne sme se odbaciti tek tako, iz prostog razloga što za to u svakodnevnom životu postoji činjenična osnova Dokazi antropologa u raskoraku su sa uobičajenim opažanjima

Međutim, pre nego što pokušamo da izađemo na kraj sa ovom očiglednom protivrečnošću, bilo bi korisno pogledati nekoliko primera na kojima antropolozi zasnivaju negiranje jevrejske pace. Za početak, evo navoda iz izvrsne serije knjiga na temu „Pitanje pace y savre-

menoj nauci" koju je objavio UNESCO. Autor, profesor Huan Komas, zaključuje na osnovu statističkog materijala (kurziv njegov):

„Uprkos uotaljenom mišljenju, jevrejski narod je rasno heterogen. Stalne migracije ovog naroda i odnosi, voljni ili ne, sa najraznolikijim nacijama i narodima, doveli su do takvog stepena ukrštanja da takozvani iarod Izraela može imaši obeležja gpipična za bilo koji drugi narod. Kao dokaz, dovoljno je uporediti rumenog, jedrog, krupnog Jevrejina iz Roterdama sa pripadnikom iste vere, recimo, iz Soluna, svetlucavih očiju na bolešljivom licu i napetog, mršavog tela. Otud, koliko nam znanje dozvoljava, možemo da tvrdimo da Jevreji kao celina, morfološke nejednakosti među oobom ispoljavaju koliko i pripadnici dve ili više različitih rasa."[3]

Potom treba da pogledamo neke fizičke karakteristike koje antropolozi koriste kao kriterijum i na kojima Komas zasniva svoje zaključke.

Jedan od najjednostavnijih, i kako se pokazalo, najnaivniji od ovih kriterijuma, jeste telesna konstitucija. U svom monumentalnom delu Pace Evrope, objavljenom 1900. Vilijam Ripli piše: „Evropski Jevreji, svi su nižeg rasta i ne samo to, često su sasvim zakržljali."[4] Donekle je, kada je reč o tom vremenu, i bio u pravu, a izneo je i obilje statističkih podataka kao dokaz. Ali bio je dovoljno mudar da nasluti da su na taj omanji rast na neki način mogli da utiču faktori okruženja[5] Jedanaest godina kasnije, Moris Fišberg objavio je prvi antropološki prikaz takve vrste na engleskom jeziku, pod nazivom Jevreji - Studija pace u okruokenja. Ova studija otkrila je iznenađujuću činjenicu da deca istočnoevropskih Jevreja, doseljenika u SAD, porastu do prosečne visine od 167,9 cm, što je u poređenju sa prosečnom visinom njihovih roditelja od 164,2 cm - povećanje od 3,7 cm za samo jednu generaciju.[6] Otud je uobičajena stvar da potomci doseljeničkih naroda, bilo Jevreja, Italijana ili Japanaca, budu viši od svojih roditelja, bez sumnje zahvaljujući poboljšanoj ishrani i drugim faktorima okruženja.

Fišberg je prikupio statističke podatke u kojima se poredi prosečna visina Jevreja i nejevreja u Poljskoj, Austriji, Rumuniji, Mađarkoj itd. Rezultati su bili iznenađujući. Generalno je utvrđeno da je rast Jevreja varirao u zavisnosti od rasta nejevrejskog stanovništva među kojim su živeli. Bili su relativno visoki tamo gde je starosedelačko stanovništvo visoko i obrnuto. Štaviše, unutar iste nacije, čak i unutar istog grada (Varšava) utvrđeno je da se rast Jevreja i nejevreja razlikuje u zavisnosti od stepena napretka te oblasti.[7] Sve to ne znači da nasleđe ne utiče na visinu, ali nadjačavaju ga i menjaju uticaji okoline, pa kao rasni kriterijum nije pogodno.

Sada možemo da pređemo na merenja lobanje - nekada veoma cenjena među antropolozima, ali ih danas smatraju prilično zastarelim. Ponovo se susrećemo sa istom vrstom zaključka izvedenog iz sledećeg podatka: „Poređenje indeksa glava jevrejskog i nejevrejskog stanovništva u različitim zeml>ama, otkriva izraženu sličnost indeksa Jevreja i nejevreja u mnogim zemljama, i široke varijacije kada se porede indeksi glava jevrejskih populacija koje nastanjuju različite zemlje. To navodi na zaključak da ovo obeležje, bez obzira na njegovu plastičnost, ukazuje na rasnu raznolikost Jevreja"[8]

Ta raznolikost, treba zapaziti, najnaglašenija je između sefardskih i aškenaskih Jevreja - Sefardi su uglavnom dolikokefalni (duguljaste glave), a Aškenazi brahikefalni (široke glave). Kučera je u ovoj razlici video dalji dokaz različitog rasnog porekla hazarsko-aškenaskih i semitsko-sefardskih Jevreja. Ali, upravo smo videli da su indeksi okruglaste ili duguljaste glave u skladu sa indeksima nacija domaćina, što donekle obesnažuje ovaj argument.

Statistički podaci koji se odnose na druga fizička obeležja, takođe govore protiv rasnog jedinstva. Opšte uzev, Jevreji su tamnokosi i tamnooki. Ali koliko je opšte to „opšte uzev", kada je, prema Komasu, 49 procenata poljskih Jevreja svetlokoso,[9] a 54 procenta jevrejske školske dece u Austriji ima plave oči?[10] Tačno je da je Virhov[11] pronašao „samo" 32 procenta plave jevrejske de-

ce školskog uzrasta u Nemačkoj , dok je populacija pla vih nejevreja veća, a TO samo pokazuje da taj sklad nije apsolutan, kako bi se moglo očekivati.

Najčvršći dokaz dosad jeste klasifikacija po krvnim grupama . Čini se mnogo u ovoj oblasti , ali dovoljno je ako navedemo primer sa posebno osetljivim pokazateljima. Po rečima Pataia:

> „U pogledu tipa krvi, jevrejske grupe pokazuju znatne razlike među sobom i izražene sličnosti sa nejevrejskom
> okolinom. Hircfeldov biohemijski indeks :
> (A+AB/B+AB) najprikladnije to izražava. Tipični
> primeri su: nemački Jevreji - 2,74, nemački nejevreji - 2,63;
> rumunski Jevreji - 1,54, rumunski nejevreji - 1,55; poljoki Jevreji - 1,94, poljski nejevreji - 1,55; marokanski Jevreji 1,63, marokanski neje-vreji - 1,63; irački Jevreji - 1,22,
> irački nejevreji - 1,37; turkistanski Jevreji - 0,97,
> turkistanski nejevreji - 0,00."[12]

To mogu izraziti i dve matematičke formule:

1. Na-Ja < Ja-LJ

i

2. Na -Nb = Ja - Jb

To bi značilo da je, u grubim crtama, u pogledu antropoloških kriterijuma razlika između nejevreja (Na) i Jevreja (Ja) u nekoj datoj zemlji (a) manja nego razlika između Jevreja u različitim zemljama (a i b) i da je razlika između nejevreja u zemljama a i b slična razlici između Jevreja u a i b .

Navod iz priloga kojim se Hari Šapiro uključio u Uneskovu seriju „Jevrejski narod: Biološka istorija"[13] prikladan je za kraj ovog dela :

> „Širok raspon parijacija fizičkih karaktsristnka i raznolikost gsietske učeotalosti krvnih grupa jsprsj-skih populadija čini da svaka jsdnoobrazna rasia kvali-fikacija protivrsči oama ssbi. Jer, iako saprsmena paciia tsorija dopušta izpsotan stepsp polimorfizma ili va-rijacije unutar jsdis rasis grups, ns dozpol>apa da se ir-

zičito različite rpyne, merene sopstvenim rasnim kriterijumima, identifikuju kao jedna. Ako bi se to činilo, biološki ciljevi rasne klasifikacije postali bi beskorisni, a ceo proces proizvoljan i besmislen. Nažalost, ovaj predmet se retko sasvim odvaja od nebioloških shvatanja i uprkos dokazima i dalje se nastoji da se Jevreji na neki način izdvoje kao posebna rasna celina."

Čime je uslovljen ovaj dvostruki fenomen - različitost u somatskim obeležjima i prilagođavanje narodu domaćinu? Genetika nudi očigledan odgovor: u mešanju rasa i selektivnim pritiscima.

„Ovo je", piše Fišberg, „zaista odlučujuće pitanje u antropologiji Jevreja: da li su oni čista rasa, izmenjena manje ili više uticajima okruženja ili su neka verska sekta, sastavljena od rasnih elemenata stečenih obraćenjem ili mešanjem sa drugim rasama tokom svojih migracija u razne delove sveta?"

I ne ostavlja svoje čitaoce u nedoumici:[14]

„Počev od biblijskih podataka i tradicije, čini se da je još na samom početku svog nastajanja, pleme Izraelovo već bilo sačinjeno od raznih rasnih elemenata... U to vreme u Maloj Aziji, Siriji i Palestini nailazimo na mnoge pace: Amonce koji su bili plavi, dolikokefalni i visoki; Hetite, tamnoputu rasu, verovatno, mongolokog tipa; Kušite, negroidnu rasu i mnoge druge. Sa svima njima su drevni Hazari sklapali brakove, o čemu svedoče mnogi delovi Biblije."

Proroci su mogli da besne protiv „uzimanja kćeri nekog tuđeg boga" - promiskuitetne Izraelićane to ipak nije zastrašilo, a njihove vođe prednjačile su u pružanju lošeg primera. Čak se i praotac Avram saživeo sa Hagarom, Egipćankom; Josif se oženio Asenatom, koja ne samo što je bila Egipćanka nego i sveštenička kći; Mojsije se oženio Midianićankom, Ciporom; Samson, jevrejski junak, bio je Filistejac;

majka kralja Davida bila je Moavka, a on sZm oženio se gešurskom princezom, a što se tiče kralja Solomona (čija je majka bila iz naroda Hetita) „voleo je mnoge tuđinke, uključujući faraonovu kćer, Moavke, Amonke, Edomke, Sidonke i Hetejke..."[15] I tako, nastavlja se skandalozna hronika. Biblija takođe jasno kazuje da su ovaj kraljev primer sledili mnogi, i iz viših i iz nižih slojeva. Osim toga, biblijska zabrana braka sa nejevrejkama izuzimala je ratne zarobljenice, pa žena nije nedostajalo. Vavilonsko ropstvo nije doprinelo rasnoj čistoti - čak su se i pripadnici svešteničke porodice ženili nejevrejkama. Ukratko, na početku dijaspore Izraelićani su već bili potpuno izukrštana rasa. Takva je, naravno, bila većina istorijskih naroda, pa ovo pitanje uopšte ne bi trebalo naglašavati da se uporno ne održava mit o biblijskom plemenu koje je tokom vekova sačuvalo svoju rasnu čistotu.

Drugi značajan izvor ukrštanja bio je veliki broj naroda najrazličitijih rasa koji su prešli u judaizam. O ovom obraćeničkom žaru Jevreja iz ranijih vremena svedoče tamnoputi Falaši iz Abisinije, kineski Jevreji iz Kai-Fenga koji izgledaju kao Kinezi, jemenski Jevreji tamnomaslinaste puti, plemena berberskih Jevreja iz Sahare koja liče na Tuarege i tako dalje, sve do našeg prvobitnog primera, Hazara.

Jevrejski prozelitizam dostigao je vrhunac u Rimskoj Imperiji u vreme između pada jevrejske države i uspona hrišćanstva. Preobratile su se mnoge patricijske porodice, među njima i kraljevska, koja je vladala pokrajinom Adiabenom. Filo pominje brojne obraćenike u Grčkoj. Josif Flavije kazuje kako je veliki deo stanovništva Antiohije primio judaizam. Sveti Pavle sretao je obraćenike na svojim putovanjima, svuda, od Atine do Male Azije. „Prozelitski žar", pisao je jevrejski istoričar T. Rainah,[16] „bio je zaista jedno od najizražajnijih obeležja judaizma u toku grčko-rimske epohe, obeležje koje u tolikoj meri nije imao nikad pre ni posle... Nema sumnje da je judaizam na taj način privlačio mnoge obraćenike tokom dva ili tri veka... Ogroman rast jevrejske nacije u Egiptu, na Kipru i u Kirenn ne može

se objasniti drukčije do obilnom infuzijom nejevrejske krvi. Preobraćenjem su podjednako bili poneseni i viši i niži slojevi društva"

Razvoj hrišćanstva usporio je ukrštanje rasa, a geto ga je privremeno zaustavio. Ali pre no što su u šesnaestom veku striktno nametnuta pravila geta, ovaj se proces još odvijao. O tome govore česte crkvene zabrane mešovitih brakova, kao što su zabrana Toledanskog koncila 589, Rimskog koncila 743, prvog i drugog Lateranskog koncila 1123, i 1139. ili edikt mađarskog kralja Ladislava 1 iz 1092. Da su ove zabrane bile samo delimično delotvorne vidi se, na primer, iz izveštaja mađarskog nadbiskupa Roberta fon Greina upućenog papi 1229, u kojem se ovaj žali da se mnoge hrišćanke udaju za Jevreje i da je u periodu od nekoliko godina crkva na taj način izgubila „mnogo hiljada hrišćana".[17]

Jedina stvarna prepreka bile su zidine geta Kada su one bile poljuljane, mešovitih brakova bilo je iznova. Njihov broj rastao je toliko da su u Nemačkoj između 1921. i 1925. od 100 jevrejskih brakova, 42 bila mešovita.[18]

A što se tiče Sefarda ili „pravih" Jevreja, njihov boravak u Španiji, duži od jednog milenijuma, ostavio je neizbrisiv trag i na njima samima kao i na njihovim domaćinima. Arnold Tojnbi je napisao:

> „Svi su razlozi da verujemo da je u Španiji i Portugaliji danas, krv koja teče iberijskim žilama snažno obojena krvlju ovih jevrejskih obraćenika, posebno u višim i srednjim slojevima. Pa ipak, čak i najpronicljiviji psihoanalitičar teško bi otkrio one Špance i Portugalce iz viših i srednjih slojeva čiji su ggrecm bili Jevreji."[19]

Ovaj proces odvijao se u oba smera. Posle pokolja iz 1391. i 1411. koji su divljali poluostrvom, procenjuje se da je preko 100.000 Jevreja pristalo da se pokrsti. Ali znatan broj nastavio je i dalje da tajno praktikuje judaizam. Ovi su prikriveni Jevreji, Marani, napredovali, uzdigli se na visoke položaje na dvoru i u crkvenoj hijerarhiji i sklapali brakove sa aristokratijom. Pošto

su svi Jevreji nepokajnici izgnani iz Španije (1492) i Portugalije (1497), na Marane se gledalo sa mnogo sumnjičavosti. Mnoge je na lomači spalila Inkvizicija, a većina se u šesnaestom veku iselila u mediteranske zemlje, u Holandiju, Englesku i Francusku. Na sigurnom, otvoreno su se okrenuli svojoj veri i zajedno sa onim izgnanim 1492-7, osnovali nove sefardske zajednice u ovim zemljama.

Tako se Tojnbijeva primedba o hibridnom poreklu gornjeg sloja društva u Španiji odnosi, mutatis mutandis, i na sefardske zajednice Zapadne Evrope. Spinozini roditelji bili su portugalski Marani koji su emigrirali u Amsterdam. Stare jevrejske porodice iz Engleske (koje su ovde pristigle mnogo pre priliva sa istoka u devetnaestom-dvadesetom veku), Montefiori, Losade, Montegi, Avidori, Sutri, Sasuni i dr., sve su potekle iz iberijske mešalice i ne mogu da tvrde da je njihovo poreklo čistije od porekla Aškenaza ili Jevreja po imenu Dejvis, Haris, Filips ili Hart.

Jedan od mučnih načina na koji su se ukrštale pace bilo je silovanje. To je duga priča i počinje još u Palestini. Izvesni Juda ben Jezekilj se, po pričanju, suprotstavio želji svoga sina da se oženi ženom koja nije „semena Avramovog", na šta je njegov prijatelj Ula primetio: „Možemo li biti sigurni da i sami nismo potomci pagana koji su napastvovali devojke Ciona pri opsadi Jerusalima?"[20] Silovanje i plen (vrednost plena često je unapred određivana) smatrani su prirodnim pravom pobedničke vojske.

Drevno predanje, koje je zabeležio Grec poreklo najranijih jevrejskih naselja u Nemačkoj pripisuje epizodi koja podseća na otmicu Sabinjanki. Prema ovom predanju, nemačka jedinica koja se borila uz rimske legije u Palestini, izabrala je „iz mnoštva jevrejskih zarobljenika" najlepše žene, dovela ih u svoje logore na obalama Rajne i Majne i primorala ih da služe zadovoljenju njihovih želja. Decu koja cy y ovim vezama rađana, majke su odgajale u jevrejskoj veri, dok se njihovi očevi oko toga nisu uzbuđivali. Kaže se da su ta deca osnivači prvih jevrejskih zajednica između Vormsa i Majnca."[21]

U Istočnoj Evropi silovanje je bilo još uobičajenije. Da ponovo citiramo Fišberga:

„Takva nasilna infuzija nejevrejske krvi u žile iastve Izraelove, bila je posebno česta u slovenskim zemljama. Jedan od omiljenih metoda kojim su Kozaci iznuđivali novac od Jevreja, blio je odvođenje velikog broja zarobljenika, jer su dobro znali da će ih Jevreji otkupiti. Samo se po sebi razume da su ova poludivl>a plemena silovala svoje zarobljenice. U stvari, 'Behe četiri zemlje' na svom saotanku u zimu 1650, moralo je da se pobrine o sirotim ženama i njihovoj deci rođenoj sa Kozacima tokom zarobljeništva, kako bi na taj način vratilo red u porodični i društveni život Jevreja. Slična nasilja... ponovo su počinjena nad jevrejskim ženama u Rusiji tokom pogroma 1903-1905."[22]

4

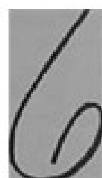
Pa ipak, vratimo se paradoksu - mnogi, koji nisu ni rasisti ni antisemiti, ubeđeni su da Jevrejina mogu prepoznati na prvi pogled. Kako je to moguće ako su Jevreji hibridna smeša kako tvrde istorija i antropologija?

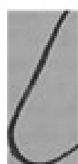
Mislim da je na to pitanje delimično odgovorio Ernest Renan 1883: II n'y a pas un type juif, il y a des types juifs. (He postoji jedan jevrejski tip, postoje jevrejski tipo-vi.)[23] Tip Jevrejina koji može da se prepozna „na prvi pogled" jedan je od mnogih. Ali samo mali deo od 14 mi-liona Jevreja pripada baš tom tipu, a oni koji izgleda-ju kao da tom tipu pripadaju, nisu baš uvek Jevreji. Jed-no od najizražajnijih obeležja - bukvalno i metafo-rički - koje navodno karakteriše taj poseban tip, jeste nos, opisan na razne načine kao semitski, kukast, povi-jen ili nalik orlovskom kljunu (bee d'aigle). Iznenađujuće, ali od 1.836 Jevreja u Njujorku, Fišberg je utvrdio da je samo 14%, tj. svaki sedmi, imao kukast nos, dok je 57% imalo prav nos, 20% prćast, a 6,5% „pljosnat i širok."[24]

Drugi antropolozi došli su do sličnmh rezultata u pogledu semitskih noseva u Poljskoj i Ukrajini.[1'] Šta-

više, među pravim Semitima, kao što su čistokrvni Beduini, kao da se takav oblik nosa t javlja uopšte,[i] Sa druge strane, „veoma se često sreće među raznim kavkaskim plemenima i u Maloj Aziji. Kod starosedelačkih rasa u ovoj oblasti, kao što su Jermeni, Gruzijci, Oseti, Lesgijani, Aisori ili Sirijci, orlovski nos je pravilo. Kod naroda koji žive u mediteranskim zemljama Evrope, kao što su Grci, Italijani, Francuzi, Španci i Portugalci, orlovski nos se, takođe, češće sreće nego među Jevrejima iz Istočne Evrope... Severnoamerički Indijanci, takođe, često imaju 'jevrejske' noseve."[27]

Znači - sam nos nije baš najsigurniji znak prepoznavanja. Čini se da samo manji deo, jedna posebna vrsta Jevreja, ima povijen nos, ali imaju ga i mnoge druge etničke grupe. Pa ipak, intuicija nam govori da antropološke statistike na neki način greše. Bedoi i Džejkobs predložili su mudro rešenje ove zagonetke tvrdeći da „jevrejski nos" ne mora da bude stvarno ispupčen iz profila, a ipak može da stvori utisak „kukastog" zbog posebne „povijenosti strana" - izvijenosti nozdrva.


Sl. 1


Sl. 2


Sl. 3

Kako bi dokazao svoje gledište po kom u stvari nozdrve stvaraju utisak orlovskog nosa, Džejkobs svoje čitaoce poziva „da broj 6 napišu sa dugim gornjim delom (slika 1). Kada se ukloni zavijutak, kao na slici 2, jevrejski izgled uglavnom se gubi. Nestaje potpuno kada se donja linija povuče vodoravno, kao na slici 3." Navodeći Džejkobsa, Ripli komentariše: „Vidite li prome-

nu? Jevrejin se, bez sumnje, pretvorio u Rimljanina. Šta smo dokazali? Da fenomen kao što je jevrejski nos zaista postoji iako je drukčije strukture nego u našoj prvoj pretpostavci (kriterijum ispupčenosti)."[28]

Ali, postoji li? Slika broj 1 mogla bi da predstavlja i nos Italijana, Grka, Španca, Jermenina ili čak Indijanca, uključujući i nozdrve. Da je to jevrejski, a ne jermenski ili indijanski nos, zaključujemo na prvi pogled iz konteksta drugih obeležja, uključujući izraz, držanje, odeću. To nije postupak logične analize, već pre u prirodi Geštalt percepcije - poimanje konfiguracije kao celine.

Slična razmatranja odnose se na svako od obeležja lica koja se smatraju tipično jevrejskim: čulne usne; tamna, talasasta, kovrdžava kosa; melanholične, lukave, buljave ili sitne mongolske oči itd. Odvojeno posmatrane, ove su karakteristike zajedničke mnogim narodima. Spojene, poput fotorobota, sjedinjuju se u prototip, da ponovimo, jednog posebnog tipa Jevrejina, istočnoevropskog porekla, tipa koji nam je poznat. Ali naš fotorobot ne odgovara drugim tipovima Jevreja, kao što su Sefardi (uključujući njihove poengležene potomke u Britaniji), ni slovenskom tipu iz Centralne Evrope, ni plavokosom tevtonskom sitnookom mongolskom ili kovrdžavom negroidnom tipu Jevrejina.

He možemo biti sigurni čak ni da ćemo prepoznati taj uski prototip. Zbirka portreta koju je objavio Fišberg ili ona Riplijeva, može se koristiti za igru „verovali ili ne" - ako prekrijete opis slike u kom se kaže da li je osoba o kojoj je reč Jevrejin ili ne. Istu igru možete da igrate i na terasi ma kog kafea na obali Mediterana. Zagonetka će, naravno, ostati nerešena zato što subjekat svog eksperimenta nećete moći da upitate koje je vere. Ali ako igru igrate u društvu, bićete zapanjeni koliko je neslaganje posmatrača. Sugestivnost je takođe važna - „Da li ste znali da je Harold Jevrejin?" „He, ali sad kad ste to pomenuli, naravno da primećujem." „Da li ste znali da (ovaj ili onaj) član kraljevske porodice ima u sebi jevrejske krvi?" „He, ali sad kad ste spomenuli"... U Hačinsonovoj knjizi Pace

čovečansšva nalaze se slike tri gejše sa sledećim opisom: Japanka sa jevrejskom srizioiomijom. Kad pročitate taj opis pomislite: „Pa naravno, kako je moglo da mi promakne?" I ako ovu igru igrate neko vreme, jevrejske ili hazarske crte - počinjete da viđate svuda.

Izuzetna teškoća da se nasledne osobine odvoje od onih oblikovanih socijalnim poreklom i drugim faktorima okruženja dodatni je švor zabune. Sa ovim problemom suočili smo se kada smo govorili o rastu, kao i o tobožnjem rasnom kriterijumu. Ali uticaj socijalnih faktora na fizionomiju, ponašanje, govor, gestikulaciju i odeću deluje pri sastavljanju fotorobota Jevreja najsuptilnije i složenije načine. Odeća (i frizura) najočigledniji je od ovih faktora. Stavite bilo kome spiralne uvojke, okruglu kapicu, crni šešir širokog oboda i dugi, crni kaftan i odmah ćete prepoznati tip ortodoksnog Jevrejina. Bez obzira na njegove nozdrve, izgledaće jevrejski. Ima i drugih, manje drastičnih pokazatelja među modnim sklonostima izvesnih tipova Jevreja u izvesnim društvenim klasama, kombinovanih sa naglašavanjima i manirima u govoru, gestikulacijom i ponašanjem u društvu.

Možda će biti dobro da za trenutak Jevreje ostavimo po strani i da čujemo jednog francuskog pisca koji opisuje kako njegovi zemljaci na prvi pogled prepoznaju Engleza. Mišel Leiri, osim toga što je istaknuti pisac, direktor je istraživanja u Centre National de la Recherche Scientifique i član osoblja Musie de GNotte:

„Alsurdno je govoriti o 'engleskoj rasi' ili čak Engleze smatrati 'nordijskom' rasom. Zapravo, nstorija učn da su, kao i svi evropski narodi, Bnglszi postaln ono što su neprekidnim loprinosom raziph iaroda. Englsska je keltska zsml,a, koju su u uzastoššm talasima dslimično liaccjbaBaJiH Saksonci, Daici n Normaii nz Francuske, a y man.sm broju i narodi rimskog iorskla, od vrsmena Julija Cszara paovamo. Štavpšs, ako js mogućs prs-

poznati Engleza no načinu odevanja ili čak po ponašanju, nemoguće je reći da je on Englez samo na osnovu njegovog fizičkog izgleda. Među Englezima, kao i među drugim Evropljanima, ima i plavokosih i tamnokooih, visokih i niskih, dolikokefalnih i brahikefalnih. Može se tvrditi da je Engleza moguće odmah prepoznati po spoljašnjim karakteristikama koje mu daju poseban izgled: uzdržan u ponašanju (ni nalik na izražajno gestikuliranje južnjaka), hodu i izrazu lica, kojim odražava ono što se obično podrazumeva pod prilično neodređenim terminom 'flegma'. Međutim, onaj ko to tvrdi ima izgleda često pogreši, jer nipošto nemaju ovi Englezi ove karakteristike, pa čak i ako se one mogu pripioati 'tipičnom Englezu', još uvek stoji činjenica da samo te, spoljašnje karakteristike, nisu 'fizičke' u pravom smislu reči. Držanje tela, pokreti i izraz lica spadaju u ponašanje, a pošto te običaje određuje socijalna pozadina subjekta, oni su kulturni, a ne 'prirodni'. Štaviše, iako se slobodno mogu olisati kao 'karakterne crte', nisu tipične za celu nadiju, već za određenu grupu unutar nje, pa se ne mogu uključiti u obeležja koja odlikuju rasu."»

Međutim, kada Leiri kaže da izraz lica nije „fizička" već karakteristika koja „spada u ponašanje" zaborav'lja, čini se, činjenicu da ponašanje može izmeniti karakteristike pojedinaca i tako ostaviti svoj pečat na njihov „fizički" izgled. Treba samo zamisliti izvesne crte tipične za fizionomije ostarelih glumaca diletanata, popova koji žive u celibatu, profesionalnih vojnika, osuđenika na izdržavanju duge kazne, mornara, farmera i dr. Njihov način života ne utiče samo na njihov izraz lica već i na njihove fizičke osobine, stvarajući tako lažni utisak da su te crte naslednog ili „rasnog" porekla.*

Mogu da dodam jedno lično opažanje. Često sam prilikom svojih poseta Sjedinjenim Državama sretao prija-

Emerson je u svom eseju „Engleske crte" napisao: „Svaka verska sekta ima svoju fizionomiju. Metodisti imaju jedno lics, kveksri drut-o, kaluđerice treće. Jedan Englez odmah će prepoznati stranca no njegovim manirima. Zanati i profesije urezuju vlastite crte na licima i stasu."

telje iz mladosti koji su iz Srednje Evrope emigrirali pre Drugog svetskog rata i koje nisam video nekih trideset ili četrdeset godina. Svaki sam put bio iznenađen kada bih utvrdio da oni ne samo što se oblače, govore, jedu i ponašaju kao Amerikanci već su poprimili i američku fizionomiju. Nisam u stanju da opišem tu promenu, izuzev da ona ima veze sa širenjem vilica i izvesnim izrazom u očima i oko njih. (Jedan prijatelj antropolog to pripisuje povećanom korišćenju vilične muskulature pri američkom izgovoru, a promenu izgleda trci za društvenim položajem i prestižom, što kao rezultat ima povećanu sklonost čiru na dvanaestopalačnom crevu.) Obradovao sam se otkrivši da ovo nije samo plod moje mašte, jer je Fišberg 1910. načinio sličnu primedbu: „... Izgled se menja veoma lako kao rezultat promene društvenog okruženja... Primetio sam tako brzu promenu kod doseljenika u Sjedinjene Države... Nova fizionomija najbolje se primećuje kada se neki od ovih doseljenika vrati u svoj zavičaj... Ova činjenica pruža odličan dokaz da socijalni elementi u kojima se čovek kreće duboko utiču na fizička svojstva."[30]

Asimilacijom doseljenika raznih rasa, u ovom poslovičnom kotlu pretapanja nastaje američka fizionomija: manje-više standardni fenotip koji izranja iz velike raznolikosti genotipova. Ovaj proces kao da u izvesnoj meri utiče čak i na čistokrvnog Kineza i Japanca u SAD. U svakom slučaju, Amerikanac se može prepoznati na „prvi pogled", bez obzira na odeću ili govor i bez obzira na njegove italijanske, poljske ili nemačke pretke.

Nad svakom raspravom o biološkom i socijalnom nasleđu Jevreja, lebdi senka geta. Jevreji iz Evrope i Amerike, pa čak i oni iz Severne Afrike, deca su geta u petom ili šestom kolenu. Bez obzira na njihovo geografsko poreklo, unutar zidova geta svuda su žnveli u

manje-više istom miljeu, izloženi nekoliko stoleća istim oblikujućim ili deformišućim uticajima.

Sa genetičke tačke gledišta, možemo da razlikujemo tri takva glavna uticaja: ukrštanje bliskih srodnika, genetsko odstupanje i selekciju.

Ukrštanje bliskih srodnika možda je u nekom drugom periodu u rasnoj istoriji Jevreja odigralo podjednako značajnu ulogu kao i njegova suprotnost - ukrštanje raznih vrsta. Od biblijskih vremena pa do doba nametnute segregacije i ponovo, u savremenim danima, mešanje rasa bilo je preovlađujuća pojava. U međuvremenu, period od tri do pet stoleća (zavisno od zemlje) bio je obeležen izolacijom i mešanjem bliskih srodnika: u užem smislu, sklapanjem brakova između krvnih srodnika i, u širem smislu, endogamijom unutar malih, izdvojenih grupa. Mešanje bliskih srodnika nosi opasnost od spajanja štetnih recesivnih gena i mogućnost da dođu do izražaja. Velika učestalost kongenitalnog idiotizma među Jevrejima poznata je već dugo vremena[31] i bila je, po svoj prilici, rezultat dugotrajnog mešanja bliskih srodnika, i nije, kao što tvrde neki antropolozi, semitska rasna osobenost. Mentalne i fizičke malformacije upadljivo su česte u udaljenim alpskim selima, gde većina nadgrobnih spomenika u crkvenim dvorištima nosi svega pet-šest prezimena. Među njima nema ni Koena ni Levija.

Ali, ukrštanjem bliskih srodnika mogu se, povoljnom kombinacijom gena, proizvesti trkaći konji-pobednici. Možda je to podjednako doprinelo broju kretena, ali i genija među decom geta. To podseća na izreku Haima Vajcmana: „Jevreji su kao i drugi ljudi, samo više." Ali na ovom planu, genetika može da pruži samo oskudne informacije.

Drugi proces, pod čijim su možda, dubokim uticajrm bili ljudi u getu jeste genetsko odstupanje (poznatije kao efekat Sjuala Rajta). Odnosi se na gubitak naslednih osobina u malim, izolovanim populacijama, bilo zato što niko od osnivača zajednice nije imao odgovarajuće gene ili zato što ona nekolicina koja ih je posedovala nije uspela da ih prenese na sledeću generaciju.

Genetsko odstupanje na taj način može znatno transformisati nasledne karakteristike u malim zajednicama.

Selektivni pritisci koji su delovali unutar zidina geta bili su, verovatno, intenziteta kakav se u istoriji retko sreće. U prvom redu, otkad je Jevrejima uskraćeno pravo da se bave zemljoradnjom, sasvim su se urbanizovali i koncentrisali u gradove ili štetle koji su postajali sve prenaseljeniji. Kao rezultat toga, da navedemo Šapiroa: „Harajuće epidemije, koje su zbrisale srednjovekovne gradove i naselja bile su selektivnije prema jevrejskim populacijama nego prema bilo kojim drugim - čineći ih sve otpornijim kako je vreme odmicalo... pa njihovi današnji potomci predstavljaju one koji su opstali nakon rigoroznog i specifičnog procesa selekcije."[32] Ovo, smatra on, može objasniti to što je tuberkuloza retka među Jevrejima i njihovu relativnu dugovečnost (obilno ilustrovano statističkim podacima koje je prikupio Fišberg).

Neprijateljski pritisci, kojima je bio okružen geto, išli su od hladnog prezira i povremenog nasilja do organizovanih pogroma Nekoliko vekova življenja u ovakvim uslovima povoljno je uticalo na opstanak najokretnijih, najprilagodljivijih i mentalno najelastičnijih - ukratko: na geto tip. Da li se psihološke karakteristike zasnivaju na naslednim sklonostima na koje deluje selektivni proces ili se prenose društvenim nasleđem izraženim uslovima u detinjstvu, pitanje je o kojem antropolozi još uvek živo raspravljaju. He znamo čak ni koliko se visok koeficijent inteligencije može pripisati nasleđu, a koliko miljeu. Uzmite, na primer, nekada poslovičnu apstinenciju Jevreja koju su neki stručnjaci za pitanja alkoholizma smatrali čak rasnim obeležjem.[33] Ali i ona se, takođe, može tumačiti kao još jedno nasleđe geta, nesvesna posledica vekovnog življenja pod nesigurnim uslovima, gde je svako popuštanje budnosti bilo opasno - Jevrejin, sa žutom zvezdom na leđima, morao je da bude pažljiv i trezan dok je sa podsmešljivim prezirom posmatrao lakrdije „pijanog gbja". Odvratnost prema alkoholu i drugim oblicima razuzdanosti generacijama su roditelji prenosili na

decu - dok uspomene na geto nisu izbledele i sa postepenom asimilacijom, naročito u anglosaksonskim zemljama, uzimanje alkohola se postepeno povećavalo. Tako je apstinencija, kao i tolike druge jevrejske karakteristike, postala najzad pitanje socijalnog, a ne biološkog nasleđa.

Na kraju, još je jedan evolutivni proces - polna selekcija - možda doprineo stvaranju obeležja koja se smatraju tipično jevrejskim. Ripli je TO no svoj prilici prvi nagovestio (njegov kurziv): „Jevrejin u osnovi ima mešovito rasno poreklo. On je, sa druge strane, zakoniti naslednik judaizma, što je stvar izbora... To je uticalo na svaki detalj njihovog života. Zašto ne, takođe, i na njihov ideal fizičke lepote? Zašto ne bi uticalo na njihove polne sklonosti i određivalo njihov izbor u braku? Posledice svega toga, tako se naglašavaju nasleđivanjem."[3'1]

Ripli se nije upuštao u „ideal fizičke lepote" geta. Ali Fišberg jeste, i došao je do zanimljivog zaključka: „Za strogo ortodoksnog Jevrejina iz Istočne Evrope, Ezav je snažna, mišićava osoba Ideal sina Jakovljevog tokom vekova i do sredine devetnaestog veka, bio je 'nežan, svileni mladić'.[35] Bio je to slabušan, anemičan, vitak mladi čovek zamišljenog izraza, sam razum, bez imalo snage. Ali, nastavlja on, „u Zapadnoj Evropi i Americi sada je jaka suprotna tendencija Mnogi Jevreji ponose se time što ne izgledaju kao Jevreji. Prema tome, treba priznati da će takozvani 'jevrejski izgled' teško imati blistavu budućnost."[36]

Ponajmanje, možemo da dodamo, među mladim Izraelcima.

Kratak pregled

U prvom delu ove knjige pokušao sam da sledim trag istorije Hazarske carevine, na osnovu oskudnih postojećih izvora.

U drugom delu, od V do VII poglavlja, prikupio sam istorijske podatke koji ukazuju na to da je većina

Istočnih Jevreja, pa otud i svih Jevreja sveta, hazarskoturskog, a ne semitskog porekla.

U poslednjem poglavlju pokušao sam da pokažem da se antropološki podaci podudaraju sa istorijom u tome što odbacuju opšte uverenje da jevrejska rasa vodi poreklo od biblijskog plemena.

Sa antropološke tačke gledišta, dve grupe činjenica to osporavaju: širokaraznolikost Jevreja u pogledu fizičkih karakteristika i njihova sličnost sa nejevrejskim stanovništvom među kojim žive. I prvo i drugo odražava se u statističkim podacima o stasu, indeksu lobanje, krvnim grupama, boji očiju, kose i dr. Ako se bilo koji od ovih antropolških kriterijuma uzme kao pokazatelj, ukazaće na veću sličnost Jevreja i njihovih nejevrejskih domaćina, nego između Jevreja koji žive u različitim zemljama. Da bismo rezimirali situaciju, predložio sam formule: Na - Ja < Ja - LJ i Na - Nb = Ja - Jb

Očigledno biološko objašnjenje oba fenomena jeste mešanje vrsta koje je poprimalo različite oblike u raznim istorijskim situacijama: brakovi pripadnika različitih rasa, veliki broj preobraćenja, silovanje kao stalna (ozakonjena i tolerisana) propratna pojava ratova i pogroma.

Verovanje da, bez obzira na statističke podatke, postoji prepoznatljiv jevrejski tip, zasniva se umnogome, ali ne i potpuno, na raznim pogrešnim shvatanjima Ono zanemaruje činjenicu da karakteristike smatrane tipično jevrejskim u poređenju sa nordijskim narodom, prestaju da to budu u mediteranskom okruženju, i zapostavlja uticaj socijalne sredine na fizički izgled i držanje - meša biološko i socijalno nasleđe.

Ipak, postoje neke nasledne crte koje karakterišu izvestan tip savremenog Jevrejina. U svetlu savremene populacione genetike, one se u priličnoj meri mogu pripisati procesu koji je nekoliko vekova delovao u uslovima segregacije geta: ukrštanje bliskih srodnika, genetsko odstupanje, selektivni pritisak. Ovaj poslednji, delovao je na nekoliko načina: prirodnom selekcijom (tj. epidemijama), polnom selekcijom i, što je sumnjivije, selekcijom karakternih osobina pogodnih za opstanak unutar zidina geta.

Osim ovih, socijalno nasleđe je, uslovljavanjem u detinjstvu, delovalo kao moćan oblikujući i deformišući faktor.

Svaki od ovih procesa doprineo je nastanku geto TH-US. U postgeto periodu, on se postepeno razvodnjava. Što se tiče genetskog sastava i fizičkog izgleda ljudi iz perioda pre geta, nije nam poznato gotovo ništa. Prema gledištu iznetom u ovoj knjizi, ta „originalna vrsta" bila je uglavnom turska, pomešana u neznatnoj meri sa drevnim palestinskim i drugim elementima. Takođe je nemoguće reći koja je od takozvanih tipičnih karakteristika, kao što je „jevrejski nos", proizvod polne selekcije u getu ili izraz posebno „upornog" plemenskog gena. S obzirom na to da su „izražene nozdrve" česte među kavkaskim narodima, a retke među semitskim beduinima, imamo još jedan pokazatel. dominantne uloge koju je „trinaesto pleme" odigralo u biološkoj istoriji Jevreja.

DODACI

i Beleška o načinu pisanja

P Beleška o izvorima

Š „Hazarska prepiska"

IV Neke implikacije - Izrael i dijaspora

Dodatak I BELEŠKA O NAČINU PISANJA

Ortografija u ovoj knjizi dosledno je nedosledna Dosledna utoliko što sam, navodeći druge autore, uvek zadržavao njihov način pisanja ličnih imena (a šta drugo i može da se uradi?). Otuda očigledna nedoslednost - ista osoba, grad ili pleme često se u raznim pasusima pišu na razne načine: Kazar, Hazar, Čazar, Čozar, Čozr i dr., ali isto tako Ibn Fadlan i ibn-Fadlan, Al Masudi i al-Masudi. Što se mog vlastitog teksta tiče, usvojio sam onaj poseban način pisanja, koji mi se činio najrazumljivijim za čitaoce engleskog govornog područja čiji životni poziv nije orjentalistika.

T. E. Lorens bio je briljantan orjentalista, ali je y načinu pisanja bio bezobziran koliko i u pljačkanju turskih garnizona. Njegov brat, A. B. Lorens, dao je sledeće objašnjenje u predgovoru knjige „Sedam stubove mudrosti":

> „Način pisanja arapskih imena umnogome oe razlikuje od izdanja do izdanja i ja tu ništa nisam menjao. Treba objasniti da u arapskom priznaju oamo tri samoglasnika i da za neke od suglasnika u engleskom jeziku ne postoje ekvivalenti. Poslednjih godina među orjentalistima se ustalila praksa da uovoje jedan od raznih siotema konvencionalnih znakova za slova i obeležavanje samoglasnika arapskog pioma, pa tako tranokribuju Mohamed kao Muhamad, mujezin kao muedhin i Koran kao Kuran. Ovaj metod je koristan za one koji znaju šta to ziači, ali ova ss knjiga drži otaromodnog pisanja, fonetski najbližsg spakodnevnom načinu pisanja engleskog jezika."

Sledi spisak izdavačevih pitanja u vezi sa načinom pisanja i odgovori T. E. Lorensa, na primer:

fluUiaihe: Ha 20. probnom ogisku Nuri, Emir od Ruvale, pripada „glavnoj porodici Ruala". Na 23. otisku „konj Ruala" i na 38. otisku - „ubili su jednog Ruelija". Na svim daljim otiscima „Ruala".

Odgovor: Trebalo je da koristim i Ruvala i Ruala.

Pitanje: Na 47. probnom otisku - Jedha (kamila) postaje Jedhah na 68. otisku.

Odgovor: Bila je to sjajna životinja.

Pitanl: Šerif Abd el Majin sa 68. otiska postaje el Main, el Majein, el Muein, el Majin i el Mujein.

Odgovor: Bistar momak. To je zaista genijalno.

To cy teškoće u transkribovanju savremenog arapskog jezika, ali zbrka postaje još gora kada se orjentalisti okrenu srenjovekovnim tekstovima koji nameću dodatne probleme usled toga što su ih osakatili nepažljivi prepisivači. Prvi prevod „Ebn Haukala" (ili ibn-Havkala) na engleski, objavio je 1800. ser Vilijem Ousli, vitez i doktor prava.' U uvodu ser Vilijema, eminentnog orjentaliste, možemo pročitati dirljivi cri de coeur.

> „Ha teškoće proistekle iz nepravilnog spajanja slova, zamenjivanja jedne reči drugom ili zbog potpunog ispuštanja dijakritičkih tačaka u nekim redovima, neću se žaliti, jer su mi navika i stalna budnost omogućili da ih savladam kada cy y pitanju opšti opisi ili rečenice uobičajene konstrukcije. Ali kod imena osoba ili meota za koja nikada ranije niote ni čuli niti ih videli - kada kontekst ne može da vam pomogne pri dešifrovanju i kada su dijakritičke tačke izostavljene, možemo samo da nagađamo ili da ih poredimo sa nekim boljim rukopisima...

Bez obzira na ovo što sam upravo rskao i premda js većina učenih pisaca o hebrejskoj, arapokoj i iersijskoj književnosti već dala primedbe na iotu tsmu, možda js potrebno pokazati na posebpom primsru koliki je uticaj

Ibn Havkal je tu knjigu napisao na arapskom, ali js Osli preveo njenu persijsku verziju.

tih dijakritičkih tačaka koje prepisivači često ispuštaju.

Jedan će primer biti dovoljan: zamislimo da su tri slova, koja čine naziv Tibet, lišena svojih dijakritičkih tačaka. Prvi znak pretvara se u N kada se iznad njega stavi jedna tačka. Kada oe stave dve tačke postaje T, ali TH ili S kada se stavi tri tačke. Ako se jedna tačka stavi ispod njega postaje B, dve tačke J, a tri tačke P. Na sličan način može se promeniti i drugi znak, kao i treći, i tako, u zavisnosti od tačaka koje im se dodaju mogu biti B, P, T i TH ili S"

' Original opog navoda potkrspl.en je slopima iz psrsnjskog pisča koja sam izostapio iz obzira prsma izdppačima.

Dodatak II
BELEŠKA O IZVORIMA

(A) DREVNI IZVORI

Naše poznavanje istorije Hazara uglavnom potiče iz arapskih, vizantijskih, ruskih i hebrejskih izvora, uz potkrepljujuća svedočanstva persijskog, sirijskog, jermenskog, gruzijskog i turskog porekla Zadržaću se samo na nekim važnijim izvorima.

1. Araiski izvori

„Rani arapski istoričari razlikuju se od svih ostalih po jedinstvenom obliku svojih sastava. Svaki događaj prepričava se rečima očevidaca ili savremenika, prenosi krajnjem pripovedaču putem lanca posrednih iz - veštača od kojih svaki predaje originalni izveštaj sledećem u nizu. Često se ioti događaj iznosi u dva ili više različitih oblika, jer je otigao preko različitih lanaca izveštača. Takođe, često se događa da jedan važan detalj bude ispričan na nekoliko načina, na osnovu raznih kazivanja koja su do krajnjeg pripovedača stigla putem raznih predanja... Još uvek važi princip da ono što je jednom dobro ispričano ne treba prepričavati drugim rečima. Pisac se, prema tome, što je moguće više drži izvornih reči, tako onaj ko čak i znatno kasnije piše često ponavlja iste reči koje je upotrebio i prvi pripovedač..."

Ovako dva klasična autoriteta u toj oblasti, X . A. P . Gib i M. J. de Goeje , u zajedničkom članku o arapskoj istorigorafiji, u ranijim izdanjima Encyclopaedia Brita -

i d e a * o bja š njavaju šliko im muke zadaje tragalje za ori - pšalnim izvorom (č e s g o iz g u blj eni m) kroz uzas top ne verznje kasnnjph isgoričara , komiilatora i ntagijatora . Veoma je česgo nemoguće odrediti datum nekog događaja ili ©pisati stanje u određenoj zemlji : ta neodređenost u datiraku mdake oe irotezati i na ceo vek ako u pasusima u žojima je autorovo kazivanje u sadašnjem vremenu nema j a s n e n az n a ke o to m e da l i j e citir an neži izvor iz da - leže šrššvdsga . Dodajmo ovome teškoće u idengifiko - tnju osoba , lšemeka i mesta usled zabune oko načina pi - sana i hirova prepisivača , pa kao rezultat d ŁLijamo slagalinu vojoj nedostaje pola sastgavnih delova , a i oni voji su tu , hao da su ubačeni iz neke druge , pa oe razaz - naju sašJ najgrubzlje crte sžike .

Gššni arašsši izveštaji o Hazariji , najčešće na - vođeni na šivd stranipama , šotiču od Ibn Fadlana , al - Istahrija , Ibn Havkaln i aš -Masudija Ali samo se ne - žvlicina žž& nazvžti „osnovžim" izvorima - šoput Ibn Faadaana , koji govori ia ©snovu nelosrednog isku - sg va . I bn Hazzkalov o kazmvanje , va prim er , škano o ko 917, zasniva s& gotovv u potšunosga na Istahrijevom ko - j e j e pisano oho 9 3 2 , a ©vo oe , olet , kako se pretpostavlja , temelji na izgubljenom dežu geografa el -Bžlhija , koji je šisao OEO 9 2 1.

O životima ovih učeiaža i o kvalitetu ljihovog obrazvvaia , zeami veoma mažo . Ibn Fadlan , diplomata i nronišdžljivi p <osš.tra % najvišie se ističe. Ipaž, rqxa - teći lašavd irišovedača u deseičzm veku , primećujemo po - stepene faze u razvoju mlade nauke , istornografnje . El - Balhi , irvi u nizu , označava iočetaž klasične škole arapshe gažrafije , ^ o ! [8] naglasak stavlja na mape , dok su ošgioi drugorazrednog zeačaja . Istahri čini vidan na - šredak išmerivšš ! naglisak sa mape na tekst . ; (O njego - vom životu ie zna oe ništa , a ono što je osta .po od nje - govih ššisa , očigledno je samo sinopsns jednog velnkog dela .) Sa Ibn Ha 1 vkalom (© mme znamo samo da je bio pu - tujući trgovac u mismonar) postignut je odlučujućn na - predcak tekst nije viiie samo komentar mala (vao kod Bašhija i , deltmično , šd Istahrija) ve -ć posgaje kaziva - №Ł■ samo po sebi.

Najzad, sa Jakutom (1179-1229), dva veka kasnije, počinje doba kompilatora i enciklopedista. O njemu znamo bar to da je rođen u Grčkoj i da je kao dečak, na pijaci robova u Bagdadu, prodat trgovcu koji je prema njemu bio milostiv i u čijoj je službi bio neka vrsta trgovačkog putnika. Pošto je oslobođen, postao je putujući prodavac knjiga i najzad se naselio u Mosulu, gde je pisao svoju veliku enciklopediju geografije i istorije. Ovo značajno delo uključuje i Istahrijeva i Ibn Fadlanova kazivanja o Hazarima. Ali, avaj, Jakut greškom Istahrijevo pripovedanje pripisuje Ibn Fadlanu. Kako se dve pripovesti razilaze u važnim pitanjima, to što ih pripisuju istom autoru uzrok je raznih besmislenosti koje Ibn Fadlana na neki način diskredituju u očima savremenih istoričara.

Ali, događaji kreću drugim smerom kada je u drevnom rukopisu iz Mešhede, Persija, otkriven celovit tekst Ibn Fadlanovog izveštaja To otkriće, koje je izazvalo senzaciju među orijentalistima, učinio je 1923. dr Zeki Validi Togan (o kome će biti reči kasnije). Ono je ne samo potvrdilo autentičnost onih delova Ibn Fadlanovog izveštaja o Hazarima koje je naveo Jakut nego je sadržalo i pasuse koje je Jakut izostavio i koji su, prema tome, ranije bili nepoznati. Štaviše, posle zbrke koju je Jakut načinio, Ibn Fadlan, Istahri i Ibn Havkal priznati su kao nezavisni izvori koji su se međusobno potvrđivali.

Ta ista potkrepljujuća vrednost može se pripisati i izveštajima Ibn Ruste, al-Bekrija ili Gardezija koje sam retko navodio baš zbog toga što su u suštini slični glavnim izvorima.

Drugi, očigledno nezavisan izvor, bio je al-Masudi (umro je oko 956), poznat kao „Arapski Herodot". Bio je neumoran putnik, neutaživo radoznao, ali savremeni arapski istoričari prilično su pristrasni kada je o njemu reč. Tako, „Enciklopedija Islama" kaže da su njegova putovanja bila podstaknuta „snažnom željom za znanjem. Ali ono je bilo površno. Nikada nije ulazio u originalne izvore, već se zadržavao na površnim ispntivanjima i nekritično prihvatao bajke n legende..."

Ali isto se može reći i za druge srednjovekovne hrišćanske ili arapske istoriografe.

2. Vizanišjski izvori

Među vizantijskim izvorima, svakako je najvredniji De Administrando Imperio, Konstantina VII Porfirogeneta, oko 950. Ovaj izvor važan je ne samo zbog informacija koje sadrži o samim Hazarima (a naročito o njihovom odnosu sa Mađarima) već i zbog podataka o Rusima i narodima iz severnih stepa.

Konstantin (904-59), učenjak-car, bio je fascinantna ličnost, pa nije nikakvo čudo što je Arnold Tojnbi priznao da mu je on „prirastao za srce"[2] - ljubav koja je otpočela još u njegovim studentskim danima. Konačan rezultat bilo je Tojnbijevo monumentalno delo Konstantin Porfirogenet i njegov svet, objavljeno 1973, kada su autoru bile osamdeset četiri godine. Kao što se vidi iz naslova, naglasak je na Konstantinovoj ličnosti i delu koliko i na stanju u svetu u kojem je - kao i Hazari - živeo.

Pa ipak, iako se divio Konstantinu, Tojnbi nije predvideo da je car bio nedovoljno spreman za naučnika: „Podaci koji su sakupljeni u De Administrando Imperio notiču iz raznih vremena i iz raznih izvora pa je kao rezultat nastala knjiga u kojoj autor nije svrstao i sredio materijal - skup spisa samo površno sastavljenih."[3] A kasnije: ‚fle Administrando Imperio i De Caeromoniis, y stanju u kojem ih je Konstantin zaveštao potomstvu, mnogim će čitaocima izgledati kao žalosna zbrka."[4] (Sam Konstantin bio je ubeđen da je De Caeromoniis „tehničko remek delo" i „spomenik pravom obrazovanju i radu iz ljubavi".)[5] Sličnu kritiku ranije su nzrekli Bari" i Mekartni, pokušavajući da razvrstaju Konstantinove protivrečne izjave o seobama Mađara:

„... Dobro će biti da se prisetimo sastava De Administrando Imperio - niza često ponavljanih beležaka iz najrazličitijih izvora koje protivreče jedna drugoj, a castavljene su na najgrublji način."[7]

Ali moramo voditi računa o tome da sa vodom iz korita ne izbacimo i bebu - čemu su učeni kritičari ponekad skloni. Konstantin je uživao retku povlasticu da, kao nijedan drugi istoričar, istražuje carske arhive i da iz prve ruke prima izveštaje svojih službenika i poslanika koji su se vraćali sa dalekih misija. Kada se koristi pažljivo, zajedno sa drugim izvorima, De Administrando Imperio baca dragocenu svetlost na taj mračni period.

5. Ruski izvori

Izuzev uomenog folklornog predanja, legendi i pesama (kao što je „Slovo o polku Igorovu"), najraniji izvor pisan na ruskom jeste Povest o prohujalim godinama koju su različiti autori različito nazivali: Prva ru-ska hronika, Stara ruska hronika, Ruska hronika, Pseudo-Nestor ili Knjiga anala. To je kompilacija, koja je u prvoj polovini dvanaestog veka nastala od srednjih verzija ranijih hronika koje potiču s početka jedanaestog veka, ali obuhvata i ranija predanja i podatke. Možda zbog toga, kako kaže Vernadski,[8] „sadrži odlomke izvornih podataka čak iz perioda od sedmog do desetog veka", koji je tako bitan za istoriju Hazara. Glavni kompilator i urednik ovog dela bio je verovatno učeni monah Nestor (rođen 1056) iz Kijevskog manastira, premda se stručnjaci oko toga ne slažu (otud „Pseudo-Nestor"). Na stranu pitanje autorstva, jer „Povest" je dragocen (mada ne i nepogrešiv) vodič za period koji obuhvata. Nažalost, prekida se 1112, baš na početku misterioznog nestanka Hazara.

Srednjovekovni hebrejski izvori o Hazariji biće obrađeni u Dodatku Š.

(B) MODERNA KNJIŽEVNOST

Bilo bi drsko dopunjavati tumačenja uglednih savremenih istoričara citiranih na ovim stranicama, kao što

su Tojnbi, Bari, Vernadski, Baron, Makartni i dr. koji su pisali o istoriji Hazara. Sledeće primedbe odnose se isključivo na one autore čije je pisanje od izuzetnog značaja za ovo pitanje i poznati su samo posebno zainteresovanim licima

Najistaknutiji su među njima pokojni profesor Paul E. Kale i njegov nekadašnji učenik, Daglas Morton Danlop, koji je u vreme kada je ovo pisano, bio profesor istorije Srednjeg Istoka na Univerzitetu Kolumbija.

Paul Erik Kale (1875-1965) bio je jedan od vodećih evropskih orijentalista i poznavalaca Starog Zaveta. Rodio se u istočnoj Pruskoj, zaredio se, postao luteranski sveštenik i kao pastor proveo šest godina u Kairu. Potom je predavao na raznim nemačkim univerzitetima, a 1923. postao je direktor čuvenog Seminara za orijentalistiku na Univerzitetu u Bonu, međunarodnog studijskog centra koji je privlačio orijentaliste iz celog sveta. „Nema sumnje", pisao je Kale,' „da su međunarodni karakter ovog Seminara, njegovo osoblje, njegovi studenti i posetioci, bili najbolja zaštita protiv nacističkog uticaja i da su nam omogućili da nesmetano napredujemo u našem radu tokom gotovo šest godina nacističkog režima u Nemačkoj... Godinama sam bio jedini profesor u Nemačkoj koji je za asistenta imao Jevrejina, poljskog rabina."

Nije ni čudo što je, uprkos besprekornom arijevskom poreklu, Kale na kraju, 1938, bio primora^n da emigrira. Doselio se u Oksford gde je stekao još dva dodatna doktorata (iz filozofije i teologije). 1936. godine vratio se u svoj dragi Bon, gde je i umro, 1965. godine. Britanski muzej u svom katalogu ima dvadeset sedam njegovih naslova, među kojima su Kairska Geniza i Studije o svicima sa Mrtvog mora.

Jedan od Kaleovih studenata pre rata, u Bonu, bio je mladi orijentalista D. M. Danlop.

Kale je bio veoma zainteresovan za istoriju Hazara. Kada je belgijski istoričar, profesor Anri Gerguar 1937. godine objavio članak u kojem ispituje verodostoj-

nost „Hazarske prepiske",[10] Kale ga je ukorio: „Ukazao sam Greguaru na niz tačaka u kojima nije mogao da bude u pravu i imao sam priliku da o svim problemima raspravljam sa njim kada me je posetio u Bonu, decembra 1937. Odlučili smo da objavimo veliko zajedničko delo, ali su politički događaji onemogućili taj plan, pa sam svom bivšem bonskom učeniku, D. M. Danlopu, predložio da se poduhvati tog posla. On je bio naučnik koji je mogao da se služi i hebrejskim i arapskim izvorima, poznavao je mnoge druge jezike i posedovao je kritičko iskustvo neophodno za tako težak zadatak."[11] Rezultat ove naučničke transakcije bila je Danlopova Istorija jevrejskih Hazara koju je 1954. objavila „Prinstonska univerzitetska štampa". Osim toga što je dragocen izvor o hazarskoj istoriji, ovo delo pruža i nove dokaze o verodostojnosti Prepiske (vidi Dodatak S) koje je Kale u potpunosti prihvatio.[12] Uzgred, profesor Danlop, rođen 1909, sin je škotskog sveštenika, a njegovi su hobiji, kako stoji u knjizi Ko je ko - „pešačenje i istorija Škotske". Tako, dvojica glavnih apologeta hazarskog judaizma u naše doba, bili su dobri protestanti, svešteničkog, nordijskog porekla.

Drugi Kaleov učenik, sasvim drukčijeg porekla, bio je Ahmed Zeki Validi Togan, koji je otkrio Mešhedski rukopis o Ibn Fadlanovom putovanju po Hazariji. U znak priznanja ovoj zanimljivoj ličnosti, najbolje je da navedem deo iz Kaleovih memoara:[13]

„... Nekoliko veoma istaknutih orijentalista pripadalo je osoblju (bonskog) Seminara. Među njima mogu da pomenem dr Zeki Validija, štićenika Ser Orila Štajna, Baškira koji je završio studije na Kazanskom univerzitetu i još pre Prvog rata učestvovao u istraživačkom radu Petersburške akademije. Tokom rata i potom, bio je aktivan kao vođa baškirske armije (saveznik bol>ššvika) koju je umnogoms sam stvorio. Bio js član Ruske Dums a izvesno vreme i član Veća šsstorice, među kojima su bili Leljin, Staljin i Trocki. Kasnijs je došao u sukob sa boljševinima i pobegao je y Persiju. Kao izvrstan poznavalac turskog jezika (baškirski je jszik turskog porekla) 1924. godine postaje savetnik u Mipistarstpu za obrazo-

vanje Muotafe Kemala u Ankari, a posle toga profesor turskog na Istambulskom univerzitetu. Sedam godiia kasnije, kada su od njega, kao i od ostalih profesora u Istambulu, tražili da poučava da sva svetska civilizacija potiče od Turaka, povukao se i otišao u Beč da kod profesora Dobsa izučava srednjovekovnu istoriju. Posle dve godine doktorirao je sa izvrsnom tezom o Ibn Fadlanovom putovanju Sevsrnim Bugarima, Turcima i Hazarima, čiji je arapski tekst otkrio u jednom rukopisu u Mešhedi. Kasnije sam ljegovu knjigu objavio u Abhandlungen fllr die Kunde des Morgenlandes. Iz Beča sam ga doveo u Bon za predavača, a kasnije vanrednog profesora. On je bio pravi naučnik, čovek širokog obrazovanja, uvek spre-man da uči, a saradnja sa njim bila je veoma plodna. Godi-ne 1938. vratio se u Tursku i ponovo postao profesor turskog na Istambulskom univerzitetu."

Još jedna, ali na drugi način, impresivna ličnost, bio je Hugo Fraiher fon Kučera (1847-1910), jedan od ranih zagovornika teorije o hazarskom poreklu Istočnih Jevreja. Kao sinu državnog službenika na visokom položaju, bila mu je namenjena diplomatska karijera i studirao je na Orijentalnoj akademiji u Beču, gde je postao stručnjak za turski, arapski, persijski i druge istočne jezike. Pošto je bio ataše u austrougarskoj ambasadi u Carigradu, 1882. postao je y Sarajevu namesnik za pokrajinu Bosnu i Hercegovinu koju je nedavno okupirala Austrougarska. Njegovo poznavanje orijentalnog načina života učinilo ga je veoma popularnim među muslimanima u Bosni i doprinelo je (relativnom) smirivanju situacije u ovoj pokrajini. Dodeljena mu je titula Fraihera (barona), kao i mnoge druge počasti.

Pošto se 1909. penzionisao, posvetio je svoje vreme hobiju koji ga je privlačio celog života - proučavanju veza između evropskih Jevreja i Hazara. Još kao mladić uočio je razliku između sefardskih i aškenaskih Jevreja u Turskoj i na Balkanu. Njegovo izučavanje drevnih izvora istorije Hazara sve ga je dublje uveravalo da oni pružaju bar delimičan odgovor na to pitanje. Bio je istoričar amater (kvazi profesionalni lingvista), ali njegovo je obrazovanje bilo znatno. Teško se može naćn

ijedan arapski izvor, poznat pre 1910, koji nije ušao u njegovu knjigu. Nažalost, umro je pre nego što je uspeo da za nju načini bibliografiju i uputstva. Die Chasaren-Historische Studie objavljena je posthumno, 1910. Premda je ubrzo usledilo i njeno drugo izdanje, istoričari je retko pominju.

Abraham N. Poliak rođen je 1910. u Kijevu. U Palestinu je došao sa porodicom, 1923. Držao je Katedru za srednjovekovnu jevrejsku istoriju na univerzitetu u Tel Avivu i autor je brojnih knjiga na hebrejskom, među kojima su: Istorija Arapa, Feudalizam u Egiptu 1250-1900, Geopolitika Izraela u Sredn>eg Istoka i dr. Njegov esej „Preobraćenje Hazara u judaizam" pojavio se 1941. u hebrejskom časopisu Cion i izazvao živu polemiku, a njegova knjiga Hazarija još veću. Objavljena je 1944. u Tel Avivu (na hebrejskom) i primljena je - možda razumljivo, sa neprijateljstvom, kao pokušaj da se minira nepovrediva tradicija po kojoj savremeni Jevreji potiču od „biblijskog plemena".

Matias Mizes, međutim, čije sam stavove o poreklu Istočnog Jevrejstva i jidiša već citirao, veoma je cenjen. Rođen 1885. u Galiciji, studirao je lingvistiku i postao pionir filologije jidiša (mada je uglavnom pisao na nemačkom, poljskom i hebrejskom). Bio je istaknuta ličnost na Prvoj konferenciji o jidišu u Černovicu 1908, a njegove dve knjige, Die Entsthungsurasche der judischen Dialekte (1915) i Die Yiddische Sprache (1924), smatra-jy klasikom u toj oblasti. Mizes je svoje poslednje godn-ne proveo u Krakovu, deportovan je 1944. za Aušvic i umro je na putu.

Dodatak III
‚HAZARSKA PREPISKA"

Pisma koja su razmenili španski državnik Hazdai Ibn Šapruta i car Josif iz Hazarije dugo su fascinirala istoričare. Istina je, kako piše Danlop, „da je važnost 'Hazarske prepiske' možda preuveličana. Danas je moguće rekonstruisati hazarsku istoriju dosta detaljno bez pribegavanja Hazdaijevim i Josifovim pismima."[1] Pa ipak, čitaoca može interesovati kratak prikaz onoga štoje poznato o istorijatu ovih dokumenata

Hazdaijevo Pismo očigledno je pisano između 954. i 961, jer se veruje da je poslanstvo iz Istočne Evrope, koje on pominje (Poglavlje III, 3-4), posetilo Kordovu 954, a kalif Abd-al-Rahman, kojeg navodi kao svog suverena, vladao je do 961. Pismo je, u stvari, napisao Hazdaijev sekretar Menahem ben-Šaruk - njegovo se ime pojavljuje u akrostihu posle Hazdaijevog - kako je utvrdio Landau[2] poredeći Pismo sa ostalim preživelim delima Prema tome, verodostojnost Hazdaijevog Pisma više nije sporna, a dokazi koji se odnose na Josifov Odgovor, posredni su i složeni.

Najranija poznata pominjanja Prepiske potiču nz jedanaestog i dvanaestog veka. Oko 1100. Rabi Jehuda ben Barzilai iz Barcelone napisao je na hebrejskom knjigu Knjiga o svetkovipama (Šafer ha-lttim) koja sadrži dugo pozivanje, uključujući n direktne navode, na Josifov Odgovor Hazdaiju. Evo kako pasus iz Barzilaijeve knjnge počinje:

„Među nekim drugim rukopisima pideli smo kopiju pisma koje je car Jooif, sin Aaroiov, hazarski sveštenik, pisao R. Hazdaiju bar Isaaku.' Ns znamo da li je pismo autentično ili ne, ni da li je tačno da su Hazari, koji su Turci, postali obraćenici. Nijs utvrđeno da li js sve što je napisano u pismu stvarno i istinito ili ne. Možda u njemu ima neistina, .možda su ih ljudi dodali ili je prepisivač možda načinio neku grešku...

Razlog koji nas navodi da u ovoj našoj knjizi pišemo o stvarima kojs su možda preterane, taj je što smo u pismu cara Josifa, upućenom R. Hazdaiju, našli da se R. Hazdai raspituje o tome iz koje familije potiče, o položaju cara, kako su se njegovi očevi sakupili pod krila Prisutnosti (tj. preobratili u judaizam) i koliki su njegova carevina i posedi. Odgovorio mu je na svako pitanje, opisujući sve pojedinosti u pismu."[3]

Barzailai dalje navodi ili parafrazira sledeće delove Josifovog Odgovora, ne ostavljajući tako sumnju da je Odgovor postojao već 1100. Svemu je posebno ubedljivu notu dao rabinov učeni skepticizam. U provinciji kao što je Barcelona, u kojoj je živeo, očigledno je o Hazarima mogao da sazna malo ili ništa.

Negde u vreme kada je Rabi Barzilai pisao, arapski hroničar Ibn Havkal, čuo je takođe neka govorkanja o Hazdaijevoj zainteresovanosti za Hazare. Sačuvana je zagonetna beleška koju je Ibn Havkal zapisao na rukopisu, a potiče iz 479. godine Hedžre, tj. iz 1086. U njoj stoji:

„Hazdai ibn-Ishak" smatra da je ova velika duga planina (Kavkaz) povezana sa jermenskim planinama i da prolazi kroz zemlju Grka, pružajući se do Hazaraia i jermenskih planina. Dobro je poznavao ove oblaoti, jer ih je posetio i sreo njihove vladare i vodsćs ljude.'[4]

Malo je verovatno da je Hazdai zaista posetio Hazariju, ali pamtimo da je u svom Pismu ponudio da to učini i da je Josif u svom Odgovoru oduševljeno pozdravio tu

' Hazdaijevo je ime na hebrejskom bar Isaak bar Šaprut, R. (za Rabi) počasna je titula.

" Aralska verzija Hazdaijevog imena.

mogućnost. Možda je vredni Havkal načuo neke priče o Prepisci, pa je iz njih izvlačio zaključke, što je bilo uobičajeno među hroničarima tog doba.

Nekih pedesetak godina kasnije (1140) Jehuda Halevi piše filozofski traktat „Hazari" (Kuzri). Kao što je već rečeno, traktat sadrži veoma malo činjenica, ali se njegovo kazivanje o preobraćenju Hazara u judaizam poklapa, u grubim crtama, sa onim iz Josifovog Odgovora. Halevi se ne poziva izričito na Prepisku, već se u svojoj knjizi bavi uglavnom teologijom, zanemarujući sve istorijske podatke ili činjenice. Verovatno je pročitao neki prepis Prepiske, kao što je to pre njega učinio i manje obrazovani Barzilai, ali to nije sigurno.

Međutim, to je sasvim sigurno u slučaju Abrahama ben Dauda (II, 8) u čijoj je popularnoj knjizi Sefer haKabalah, pisanoj 1161, i sledeći pasus:

> „Naći ćete kongregacije Izraela razasute od grada Sale na krajnjem delu Maghriba, čak do Taharta, do krajnjih granica Afrike (Ifrikija, Tunis), u celoj Africi, Egiptu, zemlji Sabena, Arabiji, Vavilonu, Elamu, Peroiji, Dedanu, zemlji Girgasita koja se zove Jurjan, Tabaristanu, čak do Dajlama i reke Itil gde žive Hazari koji su se preobratili. Njihov car Josif poslao je pismo R. Hazdaiju, Princu bar Isaaku ben-Šaprutu, i obavestio ga da on i svi njegovi ljudi slede rabinsku veru. U Toledu smo videli neke njihove potomke, učenike mudrih i oni su nam rekli da i ostali slede rabinsku veru."[5]

Prva štampana verzija „Hazarske prepiske" sadržana u jednom hebrejskom pamfletu, Kol Mebaser, „Glas donosioca dobrih vesti".* Objavio ga je u Carigradu, oko 1577, Isaak Abraham Akriš. U svom predgovoru Akriš pripoveda kako je tokom putovanja po Egiptu, petnaest godina ranije, načuo govorkanja o nezavisnoj jevrejskoj carevini (govorkanja su se verovatno odnosila na Fa-

' Dve kopije ovog pamfleta, iz dva različita izdanja, sačuvane su u Bodlejanskoj biblioteci.

laše iz Abisinije) i da je kasnije dobio „pismo koje je poslato hazarskom caru, kao i carev odgovor". Onda je odlučio da tu prepisku objavi, kako bi svojim bližnjim Jevrejima podigao moral. Nejasno je da li je on mislio da Hazarija još postoji. U svakom slučaju, predgovor prati tekst oba pisma, bez daljih komentara.

Ali, Prepiska nije ostala zaboravljena u Akrišovom skromnom, malom pamfletu. Nekih šezdeset godina pošto je objavljena, jednu je njenu kopiju, Johanesu Bakstorfu Mlađem, kalvinističkom učenjaku širokog obrazovanja, poslao neki njegov prijatelj. Bakstorf je bio izvrstan hebraista koji je objavio veliki broj studija posvećenih tumačenju Biblije i rabinskoj književnosti. Kada je pročitao Akrišov pamflet, bio je u početku sumnjičav u pogledu verodostojnosti prepiske baš kao i Rabi Barzilai, pet stotina godina pre njega. Ali 1661. godine Bakstorf je konačno objavio tekst oba pisma, na hebrejskom i u pervodu na latinski, kao dopunu knjige Jehude Halevija o Hazarima. Bila je to možda razumljiva, ali ne i najsrećnija ideja, jer uključivanje Halevije legendarne priče u istu knjigu, teško je istoričare moglo da navede da Prepisku shvate ozbiljno. Tek u dvanaestom veku, kada su iz nezavisnih izvora saznali više o Hazarima, izmenili su svoj stav.

Jedina rukoiisna verzija koja sadrži i Hazdaijevo Pismo i Josifov Odgovor, nalazi se u biblioteci Hristove crkve u Oksfordu. Prema Danlopu i ruskom ekspertu Kokovcovu,[6] taj rukopis „pokazuje upadljivu sličnost sa štampanim tekstom" i „poslužio je, direktno ili indirektno, kao izvor za štampani tekst".[7] Verovatno potiče iz šesnaestog veka i veruje se da je bmo u posedu dekana Hristove crkve, Džona Fela (kojeg je Tomas Braun ovekovečio svojim „He volim te, dr Fel...").

Drugi rukopis koji sadrži Josifov Odgovor, ali ne i Hazdaijevo Pismo, sačuvan je u Lenjingradskoj narodnoj biblioteci. Znatno je duži od Akrišovog štampa-

nog teksta i rukopisa iz Hristove crkve. Zbog toga je opšte poznat kao „Duga verzija", za razliku od Akrišove, i verzije iz Hristove crkve koja je skraćena i naziva se „Kratka verzija". „Duga verzija" je, takođe, i znatno starija. Verovatno potiče iz trinaestog veka, a „Kratka verzija" iz šesnaestog. Sovjetski istoričar Ribakov[8] ubedljivo je ukazivao na to da su „Dugu verziju" ili čak stariji tekst, uredili i saželi srednjovekovni španski prepisivači, kako bi stvorili „Kratku verziju" Josifovog Odgovora.

Ovde nailazimo na lažne putokaze na starom tragu. „Duga verzija" je deo takozvane „Firkovićeve kolekcije", zbirke hebrejskih rukopisa i epitafa u Lenjingradskoj narodnoj biblioteci. Verovatno potiče iz Kairske Genize, kao i najveći broj rukopisa u toj kolekciji. Abraham Firković bio je veoma zanimljiv naučnik iz devetnaestog veka i zaslužuje da mu se posveti ceo jedan Dodatak. Bio je veliki autoritet u toj oblasti, ali je, takođe, bio i karaitski fanatik koji je carističkoj vladi želeo da pokaže da se Karaiti razlikuju od ortodoksnih Jevreja, i da hrišćani ne bi trebalo da budu protiv njih. Sa ovim ciljem na umu, on je krivotvorio neke od svojih autentičnih starih rukopisa i epitafa, umetnuvši ili dodavši nekoliko reči da im da karaitski ton. Pošto je „Duga verzija", prošla kroz Firkovićeve ruke, primljena je sa izvesnim nepoverenjem kada ju je, u hrpi ostalih rukopisa iz te zbirke, posle njegove smrti, pronašao ruski istoričar Harkavi. Harkavi nije gajio nikakve iluzije u pogledu Firkovićeve pouzdanosti, jer je on sam Firkoviča optužio zbog umetanja lažnih tekstova.[9] Ipak, Harkavi nije sumnjao u drevnost tog rukopisa. Objavio ga je u originalu, na hebrejskom, 1879. godine i, takođe, u ruskom i nemačkom prevodu[10] prihvatajući ga kao ranu verziju Josifovog pisma iz kojeg je izvedena „Kratka verzija". Harkavijev kolega (i suparnik) Čvolson saglasio se s tim da je ceo dokumenat pisan istim rukopisom, i da mu ništa nije dodato.[11] I najzad, 1932. godine, Ruska akademija objavila je merodavnu knjigu Pola Kokovcova Hebrejsko-hazarska prepiska u desetom veku[p] u kojoj su bili faksimili i „Duge verzi-

je" Odgovora iz Lenjingradske biblioteke i „Kratka verzija" iz Hristove crkve i iz Akrišovog pamfleta. Posle kritičke analize triju tekstova, došao je do zaključka da su i „Duga verzija" i „Kratka verzija" zasnovane na istom originalnom tekstu koji je uglavnom, mada ne svuda, vernije sačuvan u „Dugoj verziji".

Kokovcovljev kritički pregled i naročito, objavljivanje faksimila rukopisa, praktično su izmirili nesuglasice koje su se, u svakom slučaju, odnosile samo na „Dugu verziju", ali ne i na Hazdaijevo Pismo i „Kratku verziju" Odgovora.

Pa ipak, glas neslaganja začuo se s neočekivane strane. Godine 1941. Poliak je izneo teoriju po kojoj Hazarska prepiska nije baš falsifikat, već izmišljeno delo, napisano u desetom veku s ciljem da proširi obaveštenja o jevrejskoj carevini i da je propagira.[13] (Nije mogla nastati posle jedanaestog veka, jer je, kao što smo videli, Rabi Barzilai čitao prepisku negde oko 1100, a Ibn Daud je navodio 1161.) Ali ovu, na prvi pogled, ubedljivu teoriju uspešno su osporili Landau i Danlop. Landau je mogao da dokaže da je Hazdaijevo Pismo zaista napisao njegov sekretar Menahem ben-Šaruk. I Danlop je istakao da je y svom Pismu Hazdai postavio izvestan broj pitanja o Hazariji na koja Josif nije odgovorio - što sigurno nije način na koji se piše informacioni pamflet:

„Josif ne pruža odgovor na pitanja o procesiji do njegovog hrama i da li se par obustavlja na Šabat... Vidan je nesklad između pitanja postavljenih u Pismu i sadržaja Odgovora Ovo bi verovatno trebalo smatrati pokazatsljem da ovi dokumenti nisu neka književna izmišl>otina."[m]

U nastavku Danlop umesno pita:

„Zbog čega je y Hazdaijsvom Pismu, kojs js znatno duže od Josifovog Odgovora, s tako malo podataka o Hazarima

ako }s njegova, kao i svrha Odgovora, kako Poliak pretpostavlja, u tome da pruži popularni prikaz Hazarije? Ako je Pismo samo uvod u obaveštsnja o Hazarima koja su u Odgovoru, zaista je veoma čudno - puno je podataka o Španiji i Omajadima koji nemaju nikakve veze sa Hazarijom."[15]

Danlop potom, ovaj argument potkrepljuje lingvističkom analizom koja konačno dokazuje da su Pismo i Odgovor pisale različite osobe. Dokaz se odnosi na jedno od uočljivih obeležja hebrejske gramatike, tj. na korišćenje takozvanog „konverzivnog vav" kojim se definiše vreme. Neću ni pokušati da objasnim ovu zamršenu gramatičku začkoljicu' i, umesto toga, samo ću navesti Danlopov pregled različitih metoda kojima se u Pismu i u „Dugoj verziji" označava prošla radnja[16]

	Konverzivno vav sa imperfektom	Prosto vav sa perfektom
Hazdaijevo Pismo	48	14
Odgovor („Duga verzija")	1	95

U „Kratkoj verziji" Odgovora prvi metod (Hazdaijev) korišćen je trideset sedam, a drugi pedeset puta. Ali „Kratka verzija" koristi prvi metod najviše u pasusima gde se način izražavanja razlikuje od „Duge verzije". Danlop navodi na pomisao da je to uslovljeno time što su kasniji španski priređivači parafrazirali „Dugu verziju". Takođe, ukazuje na to da u Hazdaijevom Pismu, pisanom u mavarskoj Španiji, ima mnogo arabizama (na pr. al-Hazar za Hazare), dok ih u Odgovoru nema uopšte. Najzad, u vezi sa opštim sadržajem Prepiske, kaže:

„... Čini se da nema presudnih dokaza protiv stvarnog sadržaja Josifovog Odgovora u njegovom izvornom obliku, tj. 'Dugoj verziji'. Razlika u stilu govori u prilog autentičnosti. To bi se i moglo očekivati u dokumentima proisteklim iz veoma udaljenih delova jevrsjskog sveta, u

' Zainteresovani čitalac može da pogleda kljigu J. Vajngrina Prakšična gramaŠika klasičnog hebrejskog, II izdalje (Oksford, 1959).

kojima ni kulturni nivo ni na koji način nije bio isti. Možda je ovde zgodno zabeležiti utisak da je jezik Odgovora manje izveštačen i naivniji od onog u Pismu."[17]

Da rezimiramo. Teško je razumeti zbog čega su istoričari u prošlosti toliko odbijali da veruju da je hazarski kagan bio u stanju da izdiktira jedno pismo, mada je poznato da se dopisivao sa vizantijskim carem (setimo se pečata od tri solida) ili da su pobožni Jevreji u Španiji i Egiptu još od biblijskih vremena marljivo prepisivali i čuvali poruku jedinog jevrejskog cara

Dodatak IV
NEKE IMPLIKACIJE - IZRAEL I DIJASPORA

Iako se ova knjiga bavi istorijom prošlih zbivanja, neizbežno sadrži izvesne implikacije za sadašnjost i budućnost.

Na prvom mestu, svestan sam opasnosti da se može zlonamerno tumačiti kao poricanje prava izraelske države na postojanje. Ali to se pravo ne zasniva na hipotetičkom poreklu jevrejskog naroda, niti na mitološkom savezu Avrama sa Bogom. Zasniva se na međunarodnom pravu, tj. na odluci Ujedinjenih nacija iz 1947. da Palestinu, nekada tursku pokrajinu a potom teritoriju pod britanskom upravom, podeli na arapsku i jevrejsku državu. Bilo koje da je rasno poreklo izraelskih građana i bilo kakve iluzije da oni o njemu gaje, njihova država postoji de jure i de facto i ne može biti uništena, izuzev genocidom. He ulazeći u sporna pitanja i držeći se istorijskih činjenica, moglo bi se reći da je podela Palestine rezultat vekovne mirne imigracije i pionirskog napora Jevreja, što je obezbedilo etičko opravdanje za legalno postojanje njihove države. Nebitno je da li hromozomi njenog naroda sadrže gene hazarskog ili semitskog, rimskog ili španskog porekla i to ne može da ugrozi pravo Izraela na postojanje, niti moralnu obavezu bilo koje civilizovane osobe, nejevreja ili Jevreja, da to pravo brani. Čak i poreklo roditelja ili dedova onih koji su rođeni u Izraelu pada u zaborav u uzavrelom kotlu u kom se stapaju razne pace. Problem priliva Hazara od pre hiljadu godina. koliko god fascinantan, nebitan je za modernn Izrael.

Jevreji koji ga nastanjuju, bez obzira na njihovo raznoliko poreklo, poseduju sve ono što čini jednu naci-

ju: vlastitu zemlju, zajednički jezik, vladu, vojsku... Jevreji iz dijaspore nemaju nijedan od ovih elemenata nacije. Ono što ih kao posebnu kategoriju izdvaja od nejevreja među kojima žive, jeste vera za koju se izjašnjavaju, bilo da je upražnjavaju ili ne. U tome je osnovna razlika između Izraelaca i Jevreja iz dijaspore. Prvi su stekli nacionalni identitet, a drugi su označeni kao Jevreji samo po svojoj veri - ni po nacionalnosti ni po rasi.

Ovo, međutim, stvara tragičan paradoks, jer jevrejska vera, za razliku od hirščanstva, budizma ili islama, podrazumeva pripadnost istorijskom narodu, izabranoj rasi. Sve jevrejske svetkovine slave se u znak sećanja na događaje iz nacionalne istorije: egzodus iz Egipta, Makabejsku pobunu, smrt tiranina Hamana, uništenje hrama. Stari zavet je, y osnovi i pre svega, prikaz istorije jednog naroda. Svetu je pružio monoteizam, pa ipak, njegov je credo pre plemenski nego univerzalni. Svaka molitva i ritualni običaj propovedaju pripadnost drevnoj rasi - što Jevrejina automatski odvaja od rasne i istorijske prošlosti naroda sa kojim živi. Jevrejska vera, kako to pokazuju dve hiljade godina tragične istorije, sama po sebi, nacionalno i socijalno odeljuje. Odvaja Jevrejina i poziva ga na odvajanje. Automatski stvara fizička i kulturna geta. Pretvorila je Jevreje iz dijaspore u pseudo-nagdž/ju bez ijednog obeležja i povlastice nacionalnosti koju je labavo povezivao sistem tradicionalnog verovanja, zasnovan na rasnim i istorijskim premisama za koje se ispostavilo da su varljive.

Ortodoksni Jevreji su manjina koja iščezava. Njihovo je uporište bila Istočna Evropa gde ja nacistička mahnitost dostigla svoj vrhunac i gotovo potpuno ih zbrisala sa lica zemlje. Oni malobrojni koji su preživeli nisu više imali mnogo uticaja u zapadnom svetu, a većina ortodoksnih zajednica iz Severne Afrike, Jemena, Sirije i Iraka, iselila se u Izrael. Tako, ortodoksni judaizam u dijaspori izumire, a većina prosvećennh ili agnostičkih Jevreja ovekovečava ovaj paradoks držeći se lojalno svog pseudo-nacionalnog statusa u ubeđenju da im je dužnost da očuvaju jevrejsku tradiciju.

Međutim, nije lako definisati šta izraz „jevrejska tradicija" označava u očima ove, prosvećene većine koja odbacuje ortodoksnu doktrinu izabrane pace. Sama ta doktrina, univerzalne poruke Starog zaveta, ustoličenje jednog i nevidljivog Boga, deset zapovesti, duh hebrejskih proroka, poslovice i psalmi, ušli su u glavnu struju judeo-hrišćanske tradicije i postali su zajednički posed i Jevreja i nejevreja.

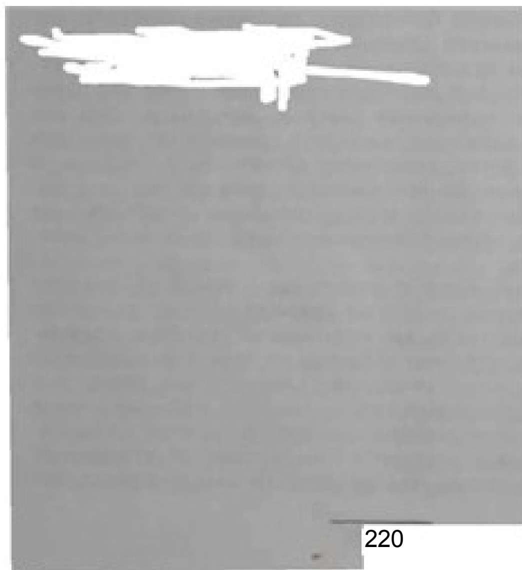
Posle uništenja Jerusalima, Jevreji više nisu imali sopstvenu svetovnu kulturu i jezik. Hebrejski je kao govorni jezik ustupio mesto aramejskom još pre hrišćanske ere. Jevrejski učenjaci i pesnici u Španiji pisali su na arapskom, drugi, kasniji, na nemačkom, poljskom, ruskom, engleskom i francuskom. Neke jevrejske zajednice razvile su vlastite dijalekte kao što su jidiš i ladino, ali nijedan nije dao dela koja bi se mogla porediti sa impresivnim jevrejskim doprinosom nemačkoj, austrougarskoj i američkoj književnosti.

Glavna, specifično jevrejska literarna aktivnost u dijaspori, bila je teološke prirode. Ipak, Talmud, Kabala i debeli tomovi biblijskih tumačenja praktično su nepoznati savremenoj jevrejskoj publici, premda su, da ponovimo, tokom poslednja dva milenijuma, jedini ostaci jedne specifično jevrejske tradicije - ako taj izraz uopšte ima neko konkretno značenje. Drugim rečima, sve što potiče iz dijaspore ili nije specifično jevrejsko ili nije deo žive tradicije. Filozofska, naučna p umetnička dostignuća pojedinih Jevreja sastoje se u doprinosu kulturi nacija koje su im bile domaćini - p ne predstavljaju zajedničko kulturno nasleđe npti nezavisnu tradiciju.

Da rezimiramo. Jevreji naših dana nemaju zajednpčku kulturnu tradiciju, već samo izvesne običaje i modele ponašanja, proistekle iz socijalnog nasleđa, traumatičnog iskustva stečenog u getu i iz vere koju većnna ne praktikuje ili u nju ne veruje, ali što nm, ipak, daje jedan pseudo-nacionalni status. Očito - što sam ranije obrazložio,[1] dugoročno rešenje ovog paradoksa može biti samo iseljavanje u Izrael ili postepeno stapanje^ sa nacijama domaćinima. Pre holokausta, ovaj je proces bno

u punom jeku, a 1975. godine časopis Time je objavio[2] da američki Jevreji „sve češće stupaju u brak sa osobama van svoje vere; trećina svih brakova su mešoviti".

Ipak, zamirući uticaj rasne i istorijske poruke judaizma, premda zasnovan na iluziji, budi se i moćan je emotivni podsticaj kada poziva na plemensku lojalnost. Upravo u tom kontekstu uloga koju je trinaesto pleme odigralo u istoriji praotaca postaje bitna za Jevreje u dijaspori. Pa ipak, kako je već rečeno, nebitna je za savremeni Izrael koji je stekao pravi nacionalni identitet. Možda je simbolično to što je Abraham Poliak, profesor istorije na Univerzitetu u Tel Avivu i, bez sumnje, izraelski patriota, dao najveći doprinos našem poznavanju hazarskog porekla Jevreja, slabeći na taj način legendu o izabranoj rasi. Takođe, možda je značajno i to što rođeni Izraelac, „Sabra", predstavlja - fizički i mentalno - potpunu suprotnost „tipičnom Jevrejinu", odraslom u getu.



AUTORI

POGLAVLJE I

1. Constantine, Porphyrogenitus, De Caeromoniis I, str. 690
2. Bury, J. B. (1912), str. 402
3. Dunlop, D. M. (1954), str. Ix-x
4. Bartha, A. (1968), str. 35
5. Poliak, A. N. (1951)
6. Cassel, P. (1876)
7. Bartha, str. 24
8. Bartha, str . 2 4 i beleške
9. Bartha, str. 24, b. 147-9
10. Istoria Khazar, 1962
11. Ibn-Said al-Maghribi, citirao Dunlop, str. 11
12. Schultze (1905), str. 23
13. Marquart, str. 44, 6. 4
14. Citirao Dunlop (1954), str. 96
15. Ibn-al-Balkhri, „Fars Namah"
16. Gibbon, TOM V, str. 87-8
17. Moses of Kalankatuk, citirao Dunlop, str. 29
18. Artamonov, M. I. (1926)
19. Obolensky, D. (1971), str. 172
20. Gibbon, str. 79
21. Gibbon, str. 180
22. Gibbon, str. 182
23. Op. cit., str. 176
24. Zeki Validi, Exk. 36a
25. Ibid, str. 50
26. Ibid., str. 61
27. Istakhri
28. Al-Masudi

29. Ibn Hawkal, takođe Istakhri (kod kojeg je samo 4.000 vrtova)
30. Muquaddasi, str. 355, citirao Baron III, str. 197
31. Tbynbee, A. (1973), str. 549
32. Zeki Validi, str. 120
33. Citirao Bartha, str. 184
34. Bartha, str. 139
35. Citirao Dunlop (1954), str. 231
36. Bartha, str. 143-5
37. Laszl6, G. (1974), str. 66f
37a. Citirao Dunlop (1954), str. 206
38. Hudud el Alam, bt. 50
39. Op. cit., str. 405
40. St. Julien, Documents sur les Tou Kioue, citirao Zeki Validi str. 269
41. Cassel, op. cit., str. 52
42. Ibn Hawkal, str. 189-90
43. Op. cit., str. 405

POGLAVLJE II

1. Bury, op. cit., str. 401
2. Ibid., str. 406
3. Sharf, A. (1971), str. 61
Za. Citirao Dunlop (1954), str. 89
4. Ibid., str. 84
5. Citirao Sharf, str. 88
6. The Vision of Daniel, hronika data u vidu jednog drevnog proročanstva, citirao Sharf, str. 201
7. Citirao Poliak, 4/3, Dunlop, str. 119
8. Poliak (4/3) citirao Cvolson, D. A. (1865)
9. Poliak, 4/3, Baron III, str. 210 i 6. 47
10. Poliak, loc. cit.
11. Citirao Marquart (1903), str. 6
12. Citirao Dunlop (1954), str. 90
13. Bury, op. cit., str. 408
14. Sharf, str. lOOn
15. Bury, str. 406n
16. Dunlop (1954), str. 227

17. Baron, S. W. (1957), tom III, str. 201f
18. Dunlop, str. 220
19. Baron, TOM. HI, str. 203

POGLAVLJE P1

1. U svom članku „Khazars" y Enc. Brit, 1973
2. Op. cit, str . 1 77
3. Bar Hebraeus i al-Manbiji citirao Dunlop, str. 181
4. Marquart (str. 5, 416), Dunlop (str. 42p) i Bury (str. 408) - iznose podatke koji se malo razlikuju
5. Bartha, str. 27f
6. Op. cit., str. 547
7. Op. cit., n. 446n
8. Tbynbee, str. 446, Bury, str. 422p
9. Gardezi (circa 1050), parafrazira raniji izveštaj Ibn Ruste (circa 905) koji je citirao Macartney, C. A. (1930), str. 213
10. The Penguin Atlas of Mediaeval History, 1961, str. 58
11. Tbynbee, str. 446
12. Zeki Validi, str. 85f
13. Ibn Rusta, citirao Macartney, str. 214
14. Loc. cit.
15. Ibn Rusta, citirao Macartney, str. 215
16. Ibid., str. 214-15
17. Op. cit., str. i
18. Ibid., str. v
19. Tbynbee, str. 419, Macartney, str. 176
20. Tbynbee, str. 418
21. Ibid., str. 454
22. Loc. cit.
23. De Administrando, poglavlje 39-40
24. Tbynbee, str. 426
25. Op. cit., str. 426
26. Op. cit., str. 427
27. Macartney, str. 127ff
28. Baron, TOM III, str. 211f, 332
29. Bartha, str. 99, 113
30. Citirao Dunlop (1954), str. 105

31. Cf. Bury, str. 424
32. Macartney, Guillemain
33. Citirao Macartney, str. 71
34. Loc. cit
35. The Annals of Admont, citirao Macartney, str. 76
36. De Administrando, poglavlje 40
37. Macartney, str. 123
38. Ibid., str. 122
39. Ibid., str. 123
40. Citirao Dunlop (1954), str. 262
41. Bury, str. 419f
42. Op. cit., str. 448
43. Ibid., str 447
44. Op. cit., str. 422
45. Toynbee, str. 448
46. Russian Chronicle, str. 65
47. Toynbee, str. 504
48. Loc. cit.
49. Russian Chronicle, str. 82
50. Ibid, str. 83
51. Ibid., str. 72
52. Ibid., str. 84
53. Bury, str. 418

POGLAVLJE IV

1. Russian Chronicle, str. 84
2. Dunlop (1954), str. 238
2a. Citirao Dunlop (1954), str. 210 2b. Citirao Dunlop (1954) str. 211-12
3. Citirao Zeki Validi
4. Russian Chronicle, str. 84 4a. Ibid., str. 84
5. Ibid., str. 90
6. Toynbee, op. cit., str. 451
7. Russian Chronicle, str. 94
8. Ibid, str. 97
9. Ibid, str. 97
10. Ibid, str. 98

11. Ibid . , str . Ill
12. Ibid., str. 112
13. Vernadsky, G. (1948), str. 29, 33
14. De Administrando, poglavlja 10-12
15. Tbynbee, str. 508
16. Bury, op. cit., str. 414
17. Op. cit., str. 250
18. Citirao Dunlop (1954), str. 245
19. Zeki Validi, str. 206
20. Ahmad 1 \isi (dvanaesti vek) , citirao Zeki Validi, str. 205
21. Dunlop (1954), str. 249
22. Baron, TOM IV, str. 174
23. Citirao Dunlop (1954), str. 251
24. Kievo Pechershii Peterik, citirao Baron, TOM IV, str. 192
25. Citirao Dunlop (1954), str. 260
26. Citirao Zeki Validi, str. 143
27. Ibid., str. XXVII
28. Dunlop (1954), str. 261
29. Vernadsky, str. 44
30. Poliak, poglavlje VII
31. Loc. cit.
32. Baron, TOM III, str. 204
33. Baron, loc. cit.

POGLAVLJE V

1. Baron, TOM III, str. 206
2. Ibid., str. 212
3. Anonimi Gesta Hungarorum, citirao Macartney, str. 188f
4. The Universal Jewish Encyclopaedia, članak Teka
5. Dunlop (1954), str. 262
6. Poliak, poglavlje IX
7. Baron, TOM III, str. 206
8. Poliak, poglavlje IX
9. Poliak , poglavlje VII, Baron, TOM III, str. 218 i beleška

10. Brutzkus. Jewish Enc. članak Chasaren
11. Schiper, citirao Poliak
12. Poliak, poglavlje IX
13. Baron, TOM III, str. 217 i beleška
14. Poliak, poglavlje IX
15. Ibid.
16. Ibid.
17. Citirao Poliak, poglavlje IX
18. Zajackowski, citirao Dunlop, str. 222
19. Veltulani, A. (1962), str. 278
20. Poliak, op. cit. Kutschera, H. (1910)
21. Vetulani, str. 274
22. Vetulani, str . 276 -7, Baron, TOM III, str . 218 i beleške, Poliak, op. cit.
23. Baron, TOM III, str. 219
24. Poliak, poglavlje VII
25. Enc. Brit, 1973, „Yiddish Literature"
26. Op. cit., poglavlje III
27. Ibid.
28. Ibid.
29. Zborowski, M., i Herzog, E. (1952), str. 41
30. Poliak, poglavlje III
31. Ibid., poglavlje VII
32. Ibid., poglavlje III

POGLAVLJE VI

1. Prema De gestis regum Anglorum William-a Malmesburya, citirao Baron, TOM IV, str. 277
2. Baron, TOM IV, str. 75-7
3. Citirao Baron, tom IV, str. 77
4. Roth, C, (1973)
5. Roth, loc. cit.
6. Baron, TOM IV, str. 271
7. Ibid., str. 73
8. Kutschera, str. 233
9. 14-TO izdanje, VI, str. 772, članak Cursades
10. Baron, TOM IV, str. 97
11. Ibid., str. 104

12. Ibid., str. 105, 292n
13. Dubnov, S. (1926), str. 427
14. Ibid., str. 428
15. Baron, tom IV, str. 129
16. Ibid., str. 119
17. Ibid., str. 116
18. Mieses, M. (1924), str. 275
19. Ibid., str. 274-5
20. Ibid., str. 273
21. Kutschera, str. 235-6, 241

POGLAVLJE VII

1. Vetulani, loc. cit.
2. Mieses, str. 291-2
3. Jewish Enc, tom X, str. 512
4. Fuhrmann (1737), citirao Mieses, str. 279
5. Mieses, loc. cit.
6. Smith, H., Proc. V, str. 65f
7. Mieses, str. 211
8. Ibid., str. 269
9. Ibid., str. 272
10. Ibid., str. 272
11. Smith, op. cit., str. 66
12. Kutschera, str. 244
13. Kutschera, str. 243
14. Poliak, poglavlje IX
15. Citirao Poliak, loc. cit.
16. Poliak, loc. cit.
17. Roth, loc. cit.
18. Roth, loc. cit.
19. Ibid.

POGLAVLJE Vin

1. Poliak, op. cit., Appendix III
2. Enc. Brit. (1973), tom XII, str. 1054
3. Comas, J. (1958), str. 31-2

4. Ripley, W. (1900), str. 377
5. Ibid., str. 378ff
6. Fishberg, M. (1911), str. 37
7. Fishberg, poglavlje II
8. Patai, op. cit.
9. Comas, str. 30
10. Fishberg, str. 63
11. Citirao Fishberg, str. 63
12. Patai, op. cit., str. 1054
13. Shapiro, H. (1953), str. 74-5
14. Fishberg, str. 181
15. I Kings, XI, 1
16. Citirao Fishberg, str. 186-7
17. Fishberg, str. 189, 6. 2
18. Comas, str. 31
19. Tbynbee, 1947, str. 138
20. Graetz, op. cit., tom II, str. 213
21. Ibid., TOM III, str. 40-1
22. Fishberg, str. 191
23. Renan (1883), str. 24
24. Fishberg, str. 79
25. Ripley, str. 394f
26. Fishberg, str. 83, citirao Luschan
27. Fishberg, str. 83
28. Ripley, str. 395
29. Leiris, M. (1958), str. 11 i 12
30. Fishberg, str. 513
31. Fishberg, str. 332ff
32. Shapiro H. (1953), str. 80
33. tj. Kerr i Reid, citirao Fishberg, str. 274-5
34. Ripley, str. 398
35. Fishberg, str. 178
36. Loc. cit.

DODATAK II

1. Tom II, str. 195, 1955
2. Tbynbee (1973), str. 24
3. Ibid., str. 465

4. Ibid., str. 602
5. Loc. cit.
6. Byzantinische Zeitschrift XIV, str. 511-70
7. Macartney, op. cit., str. 98
8. Vernadsky (1943), str. 178
9. Kahle, P. E. (1945)
10. Gregoire, H. (1937), str. 225-66
11. Kahle (1959), str. 33
12. Ibid.
13. Kahle (1945), str. 28

DODATAK Š

1. Dunlop (1954), str. 125
2. Landau (1942)
3. Sledeći Kokovtsov test, citirao Dunlop (1954), str. 132
4. Citirao Dunlop (1954), str. 154
5. Citirao Dunlop, str. 127
6. Kokovtsov, P. (1932)
7. Dunlop (1954), str. 230
8. Citirano u Eps. Judaica, članak The Khazar Correspondence
9. Harkavy, A. E. (1877)
10. Harkavy (1875)
11. Cvolson, D. A. (1882)
12. Kokovtsov, op. cit.
13. Poliak (1941)
14. Dunlop (1954), str. 143
15. Ibid., str. 137-8
16. Ibid, str. 152
17. Ibid, str. 153

DODATAK IV

1. Koestler (1955)
2. 10. mart 1975

ODABRANA BIBLIOGRAFIJA

Alfoldi , La Royaute Double des litres , II Turski kongres istoričara, (Istambul, 1937) Allen , W. E. D., A History of the Georgian People, (London,
1932) Letopisi iz Admonta, Klebel, E., „Eine neu aufgefundene Salzburger Geschishtsquelle, Mitteilungen der Gesel-Ischaft flir Salzburger Landeskunde, 1921 Arne, T. J., „La Suede et l'Orient", Arhive studija orjenta-
listike, 8. tom 8, Upsal, 1 914 Artamonov , M. L, Istorija Hazara (na ruskom) , (Lenjin -
grad, 1962) Artamonov, M. I., Studije istorije drevnih Hazara, (na ru-
skom), (Lenjingrad, 1936) Bader , O. N. , Studije arheološke ekspedicije Kama , (na
ruskom), (Harkov, 1953) Al-Bakri, Knjiga o kraljevstvgša i pugpevima, Defremeri-
jev prevod na francuski, J. Asiatique, 1 84 9 Ballas, J. A., Beitrage zur Kenntnis der THerischen Volkssprache,
(1903)
Bar Hebraeus, Chronography, (Oksford, 1932) Barker, E, Crusades y Enc. Britanica, 1973 Baron, S. W, A Social and Religious History of the Jews, tomo-
vi Š i IV, (Njujork, 1957) Bartha, A. , A IX -X Szdzadi Magyar Tdrsadalom (Mađarsko
društvo u IX i X veku), (Budimpešta, 1968) Barthold, V, vidi Gardezi i Hudud al Alam Beddoe, J. , On Physical Characters of the Jews, prevod et-
ničkog društva, tom I, str. 22 2 -3 7, London, 1 86 1 Ben Barzilaj, Jehuda, Šefer ha-Itim (Knjiga o sveškovina-
ma), (oko 1100) Ben -Daud , Ibrahim, Sefer ha -Kabala , u srednjovekovnim
jevrejskim hronikama, izd. Neubauer, 1 , 79

Benjamin of Tudela, The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela,
Asher, A., prevod i obrada, 2 toma, (London i Berlin,
1841) Blake, R. P. i Frye, R. N., „Notes on the Risala of Ibn Fa-
dlan", y Byzantina Metabyzantina, tom I, deo II, 1949
Brutzkus, J., „Chasaren", y Jevrejskoj enciklopediji, (Njujork
1901-06) Bury, J. B., A History of the Eastern Roman Empire, (London,
1912)
Bury, J. B., Byzantinische Zeilschrift XW, str. 511-70 Buxtorf, J., Jehuda Halevi, Liber Corsi, (Basle, 1660) Carpini, The Texts and Versions of John de Piano Carpini, izd.
Hakluyt, Works, Extra Series, tom 13, (Udruženje Hakluyt,
1903) Cassel, Paulus (Selig), Magyarische Alterthumer, (Berlin,
1847) Cassel, Paulus (Selig), Der Chasarische Kdnigsbrief aus dem 10.
Jahrhundert, (Berlin, 1876) Cedrenus, Georgius, izd.
Bekker, (Bon, 1839) Comas, J., The Race Question in Moder Science, (UNESCO,
Pariz, 1958) Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, ob-
novljeno drugo izdanje Moravčikovog i Dženkinsovog teksta, (Vašington DC, 1967) Constantine
Porphyrogenitus, De Cerimoniis, izd. sa komenta-
rom, A. Vogt, (Pariz, 1935-40) Cvolson, D. A., Osamnaest hebrejskih nadgrobnih napisa sa
Krima (na nemačkom: Petrograd, 1865), (na ruskom:
Moskva, 1869) Cvolson, D. A., Zbirka hebrejskih napisa, nemačko izd.,
(Petrograd, 1882) Dimaski, Muhammad, Mannuel de la Cosmogrnphie du Moyen
Age, (Kopenhagen, 1874)
Disraeli, B. The Wondrous Tale of Alroy, (London, 1833)
Druthmar of Aquitania, Christian, Expositio in Evangelium
Mattei, Patrologia Latina, (Pariz, 1844-55) Dubnow, S., Weltgeschichte des jadischen Volkes, tom IV, (Ber-
lin, 1926) Dunlop, D. M., The History of the Jewish Khazars, (Prinston,
1954)

Dunlop, D. M., „The Khazars", y Svetskoj istoriji jevrej-
skog naroda, vidi izd. Roth Dunlop, D. M., „Khazars", y
Enc. Judaica, 1971-2 Eldad ha-Dani, Relations d'Eldad le Danite, Voyageur du IXe
Siicle, (Pariz, 1 83 8) Fishbereg, M . , The Jews - A Study of Race and Environment,
(London i Feling na Tajnu, 1 9 1 1) Fraehn, Khazars,
Memoari Ruske akademije (1822) Frazer, Sir James, „The Killing of the Khazar Kings", y Folklore, XXVIII, 1917 Frye,
R. N., vidi Blake, R. P. Fuhrmann, Alt und Neuosterreich,
(Beč, 1737) Gardezi, Barhtoldov prevod na ruski ,
Acad6 mie Imp6riale
des Sciences, serija VIII, tom I, 6p. 4 , (Petrograd, 1897)
Gibb, H. A. R., i de Goeje, M. J., članak „Arab Historiography" y Enc. Britannica, 1955 Gibbon , E., The History of the Decline and Fail of the Roman
Empire, tom V , (drugo izd., London, 19 01) Goeje, de,
izd. Bibliotheca Geographorum Arabicorum (Bon) Goeje, de , vidi Gibb, H. A. R .
Graetz, H. H., History of the Jews, (Filadelfija, 1891-98)
Gregoire, H., „Le 'Glozel' Khazare", Byzantion, 1937, str.
225-66 Halevi, Jehuda, Kitab al Khazari, preveo Hirschfeld, HOBO ob-
novljeno izd., (London, 1931), vidi takođe Buxtorf, J.
Harkavy, A. E., „Ein Briefwechsel zwischen Cordova und Astrachan zur Zeit Swjatoslaws (um 9 6 0) , als Beitrag zur alten Geschichte Siid -Russ-land's" y Russische Revue, tom VI, 1875, str. 69-97 Harkavy, A. E., Altjudische Denkmdler aus der Krim, Memoari
Ruske akademije (1876) Herzog, E., vidi Zborowski, M.
Hudud al Alam („Regions of the World"), Barthold, V, izd. (Lenjingrad, 1 930), prevod i objašnjenje Minorsky, V, (London, 1937)
Hussey, J. M, Cambridge Mediaeval History, tom 11C1966) Ibn Fadlan, vidi Zeki Validi Tbgan, Blake R. P. i Fryc, R. N. Ibn Hawkal, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, drugo izd. Kramers (1939). Vidi takođe Ouselcy, Sir W.

Ibn Jakub, Ibrahim, Spuler, B., y Jahrbttcher far die Geschichte
Osteuropas, III, 1-10 Ibn Nadim, Kitab al Fihrist,
(Bibliographical Encyclopaedia)
izd. Fltigel Ibn Rusta, izd. de Goeje, Bibliotheca
Gegraphorum Arabico-
rum, VII
Ibn-Said al-Maghribi, Bodlejanski rukopis, citirao Dun-
lop (1943), P
Istakhri, izd. de Goeje, Bibliotheca Geographorum Ambicorum, I
Jacobs, J., „On Racial Characteristics of Modern Jews", An-
tropoloiasi instipsut, tom XV, str. 23-62, 1886 Kahle,
P. E., Bonn University in pre-Nazi and Nazi Times:
1923-1939. Experiences of a German Professor, privatno
izdato u Londonu (1945) Kahle, P. E., The
Cairo Geniza, (Oksford, 1959) Karpovich, M.,
vidi Vernadsky, G. Kerr, N., Inebriety, (London,
1889)
Kniper, A. H., People of Caucasus, y Enc. Britannica, 1973
Koestler, A., „Judah at the Crossroads", y The Trial of the
Dinosaur, (London i Njujork, 1955, izd. Danube 1970)
Kokovcov, P., Hebrejsko-hazarska prepiska u desetom veku
(na ruskom), (Lenjingrad, 1932)
Kutschera, Hugo Freiherr von, Die Chasaren, (Beč, 1910)
Landau, „Sadašnje stanje hazarskog problema" (na hebrej-
skom), Zion, Jerusalim, 1942
Laszlo, G., The Art of the Migration Period, (London, 1974)
Lawrence, T E., Seven Pillars of Wisdom, (London, izd. 1906)
Leiris, M., „Race and Culture" (UNESCO, Pariz, 195S)
Luschan, E von, „Die anthropologische Stellung der Juden",
Correspondenzblatt der deutschen Gesellschaft flir Anthropolo-
gie, i dr. TOM HHŠ, str. 94-102, 1891 Macartney, C. A.,
The Magyars in the Ninth Century, (Kem-
bridž, 1930)
McEvedy, G, The Penguin Atlas of Mediaeval History, (1961)
Marquart, J., Osteuropaische and ostasiatische Streijidge, (Hil-
dešaim, 1903) al-Masudi, Muruj udh-Dhahab wa Maadin
ul-Jawahir („Doli-
ne zlatnih rudnika i dragog kamenja"), prevod na
francuski, tom 9, (Pariz, 1861-77)

Mieses, M., Die Entstehungsuhrsache der jiidischen Dialekte, (Berlin -Beč, 1 9 1 5)
Mieses, M., Die Jiddische Sprache, (Berlin-Beč, 1924)
Minorsky, V , vidi Hudud al Alam Muquadassi, Descriptio Imperii Moslemici, Bibliotheca Gegra-
phorum Arabica III, 3 (Bon) Nestor i pseudo-Nestor, vidi Prvu rusku hroniku Obolensky, D., The Byzantine Commonwealth - Eastern Europe
500-1453 (London, 1971) Ouseley, Sir W, The Oriental Geography of Ebn Haukal, (Lon-
don, 1800)
Paskiewicz, H., The Origin of Russia, (London, 1954) Patai , R. , članak „Jews" y Enc . Britannica , tom XII , 1 0 5 4 ,
1973 Petachia of Ratisbon , Sibub Ha'olam, izd. Benisch, (London,
1856) Photius, Homilies, prevod na engleski sa uvodom i komen-
tarima S. Mango -a, (Kembridž, Mac, 1958) Poliak, A. An., „Hazarsko preobraćenje u judaizam" (na he-
brejskom), Zion , Jerusalim, 1 9 41 Poliak , A. N. , Hazarija - Istorija jednog jevrejskog car -
stva u Evropi (na hebrejskom), (Mossad Bialik, Tel Aviv, 1951)
Povest o minulim Godinama, vidi Prvu rusku hroniku
Prva ruska hronika , Laurentian tekst , prevod i obrada
Cross, S . N. i Sherbowitz-Wetzor, C, P., (Kembridž, Mac, 1953)
Priscus, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, (Bon) Reid, G. A., Alcoholism, (London, 1902) Reinach, Tx., „Judaei", y Dictionnaire des Antiquites Reinach, Th., članak „Diaspora" u Jevrejskoj enciklopediji Renan, Ernest, Le Judaisme comme Race et Religion, (Pariz,
1883)
Ripley, W, The Races of Europe, (London, 1900) Roth, D., izd. The World History of the Jewish People, tom II:
The Dark Ages, (London, 1966) Roth, C, „Jews", y Enc. Britannica, 1973 Sava, G., Valley of the Forgotten People, (London, 1946) Schram, Anselmus, Flores Chronicorum Austriae, (1702)

Schultze - Das Martyrium des heiligen Abo von Tiflis, Texte und Untersuchungen fur Geschichte der altchristlichen Litera-tur, XIII (1905)
Shapiro, H., „The Jewish People: A Biological History", (UNESCO, Pariz, 1953)
Sharf, A, Byzantine Jewry - From Justinian to the Fourth Crusade, (London, 1971)
Sinol, D., „Khazars", y Enc. Britannica, 1973
Smith, H., y Proc. Glasgow University Oriental Society, V, str. 65-66
al-Tabari, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, (Lajden, 1879-1901)
Tbgan, vidi Zeki Validi
Toynbee, A, A study of History, tomove I-VI sažeo D. C. Somervell, (Oksford, 1947)
Toynbee, A., Constantine Porphyrogenitus and his World, (London, Njujork i Toronto, 1973)
Vasiliev, A. A, The Goths in the Crimea, (Kembridž, Mac, 1936)
Vernadsky, G., Ancient Russia - Vernadsky i Karpovich, A History of Russia, TOM I, (Nju Heven, 1943)
Vernadsky, G., Kievan Russia, iz iste serije, tom II, (Nju Heven, 1948)
Vetulani, A., „The Jews in Mediaeval Poland", Jewish Journal of Sociology, decembar 1962
Virchow, R., „Gesamtbericht... iiber die Farbe der Haut, der Haare und der Augen der Schulkinder in Deutschland", Archiv fur Anthropologie, TOM XVI, str. 275-475, 1886
Weingreen, J., A Practical Grammar for Classical Hebrew, dru-go izdanje, Oksford, 1959
William of Malmesbury, De gestis regum Anglomm
Yakubi, Buldan, Bibliotheca Geographorum Arabica Vll, (Bon)
Yakut, Mujam al-Buldan, izd. Wiistcnfeld, (Lajpcig, 1866-70)
Zajaczkowski, Hazarska kultura i ibeiiu iaslednici (na poljskom), (Breslav, 1946)
Zajaczkowski, „Problem jezika Hazara", Naučno udruženje Breslav, 1946
Zborowski, M., i Herzog, E., Life is with People The Jewish Little-Town of Eastern Europe, (Njujork, 1^52)

Zeki Validi Tbgan, A., „Ibn Fadlans Reiseberisht", y Abhandlungen far die Kunde des Morgenlandes, tom 24, Nr. 3, (Lajpcig, 1939)
Zeki Validi Tbgan, A., „Volkerschaften des Chasarenreiches im neunten Jahrhundert", Kordsi Scoma-Archivum, 1940

SADRŽAJ

Prvi deo:

Artur Kestler
TRINAESTO PLEME

Urednik
Milisav Savić

Recenzenti
Milutin Stanisavac
Nada Bojić

Likovni urednik
Rašomir Dimitrijević

Grafički urednik
Mioljub Popović

Lektor Sana
Pribićević

Korektor Korektorsko
odeljenje PROSVETE

Izdavač
IP PROSVETA d.d.
Beograd, Čika Ljubina 1

Za godavača Čedomir
Mirković, direktor

Štampa
GRAFOS, Pančevo Cara Lazara
28. tel: 013/ 513-725

SER - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

940.2
KESTLER ARTUR
Trinaesto pleme : Hazarsko carstvo i
njegova ostavštgaga / Artur Ksstler ; prevela
sa engleskog Branka Altarac. - Beograd :
Prosveta, 1997 (GRAFOS : Pančevo). - 139 str.
20 cm.

Prevod dela: The Thirteenth Tribe - Arthur
Knestler. - Tiraž 1000. - Bibliografija: str.231-2
37.

ISBN 86-07-01025-5
a) Hazari
ID=50071820